160. évfolyam (2026) | 2. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsatyai Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Kovács Janka, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H–1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E-mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
160. évfolyam (2026) 2. szám

Szerkesztőbizottság:
A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:
Robert John Weston Evans (Egyesült Királyság), Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország), Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA), Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország), Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:
Marosi Zsófia

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu
ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

MTA 200 – TUDOMÁNY ÉS HIVATÁS

Felföldi Szabolcs: Utazók, tudósok, akadémikusok. A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar őshaza- és keletkutatók kapcsolata a 19. században 193

P. Szabó Béla: A Magyar Tudományos Akadémia és a jogtudomány a dualizmus korában 225

Kovács Janka: Pszichiátriai intézményesülés és tudástranszfer. A terápiás tébolyda koncepciójának recepciója a 19. századi Magyarországon 285

TANULMÁNY

Fodor Pál – Molnár Antal: Szerb ortodox monostorok Dél-Magyarországon az oszmán-török defterek tükrében (1554–1580) 323

TÖRTÉNETI IRODALOM

C. Tóth Norbert: Dózsa György. Kultusz és történelem (*Gulyás László Szabolcs*) 379

Balogh Máté: Batthyány I. Ádám dunántúli kerületi főkapitányhelyettesei. Középnemesi katonai karrierek a 17. századi Dunántúlon (*Borsos Mátyás*) 382

Szécsényi András: Csereláger. Magyar zsidó deportáltak Bergen-Belsenben és azon túl (1944–1945) (*Végső István*) 385

Beretzky Ágnes: A nemzeteszme brit szemmel. H. W. Steed, R. W. Seton-Watson, A. J. Toynbee és C. A. Macartney Kelet-Közép-Európáról (1903–1978) (*Jeszenszky Géza*) 388

Szécsi Árpád: Rendszerváltó mozgalom. A Magyar Demokrata Fórum előzményei és korai története, 1979–1990 (*Paár Ádám*) 391

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI 395

Felföldi Szabolcs

UTAZÓK, TUDÓSOK, AKADÉMIKUSOK

A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar őshaza- és keletkutatók kapcsolata a 19. században

A magyarok őseinek nyomába eredő Kőrösi Csoma Sándor (1784–1842) már hatodik éve úton volt, s épp a tibeti phuktáli kolostor felé tartott, hogy ott folytassa tibeti nyelvi tanulmányait, amikor gróf Széchenyi István – Felsőbüki Nagy Pál 1825. november 3-án a pozsonyi alsóházban elmondott beszédét követően – felállt, és „a nemzetiség és nyelv erősítése, terjesztése és pallérozása szent céljára" felajánlotta birtokai egyévi jövedelmét egy Magyar Tudós Társaság létrehozására.[1] Ismert, hogy Széchenyi szimbolikus felajánlása nem egy hirtelen ötlet eredménye volt: a magyar politikai és tudományos közéletben régóta formálódott egy tudós társaság létrehozásának igénye és gondolata. A folyamat egyes állomásait a 18. századtól Bél Mátyás, majd Bessenyei György és Révai Miklós vonatkozó tevékenysége fémjelezte, de a Széchenyi család szellemi örökségétől, így édesapja, Ferenc mecenatúrájától vagy nagybátyja, gróf Festetics György iskolaalapító tevékenységétől (például a Georgikon megalapításától) sem volt független.[2] A Magyar Tudományos Akadémia tehát eredendően a nemzettudat erősítése, valamint a magyar nyelv művelése és védelme céljából jött létre. S ugyancsak részben a nemzettudat erősítése vezette a fent említett Kőrösi Csomát is, akinek meggyőződése szerint a magyarok valahonnan a Tibettől északra található jugarok (ujgurok) földjéről „szállottak le" a Kárpát-medencébe.[3] Noha a tibetológia alapmunkáinak számító tibeti–angol szótára és tibeti nyelvtana csak 1834-ben

[1] Ma már közismert, hogy Széchenyit nemcsak nemes cél vezérelte, hanem az is, hogy felajánlásával elnyerje Zichy Károlyné Seilern-Aspang Crescence tetszését. Lásd pl. *Péntek János:* A Magyar Tudományos Akadémia Erdélyben: A Kolozsvári Területi Bizottság megszervezése és működésének első időszaka. Kolozsvár 2022. 16.: 15. jegyz. Ráadásul egy későbbi levelében azt is elárulta, hogy már az országgyűlés előtt tervei közt szerepelt „egy magyar tudós társaságot projectumba hozni s ahhoz tetemesen áldozni". Gróf Széchenyi István levelei I. Szerk. Majláth Béla. Bp. 1889. 140.; *Barta István:* Felsőbüki Nagy Pál és a bécsi kormány. Századok 97. (1963) 1. sz. 750.: 10. jegyz. Széchenyi már korábban is jól ismerte Felsőbüki Nagy Pált, ezért Felsőbükinek az említett beszédet övező lelkesedése sem volt egészen váratlan. *Galambos András:* Felsőbüki Nagy Pál és Széchenyi István kapcsolata. Vasi Szemle 62. (2008) 1. sz. 3–15.

[2] A történeti kontextusról ennél jóval bővebben lásd „...a Tudós Társaság dolgában". Válogatás Széchenyi István gróf levelezéséből. S. a. r., bev., jegyz. Czinege Szilvia. Bp. 2024. 15–18.

[3] *Baktay Ervin:* Kőrösi Csoma Sándor. Bp. 1962. 153–155.; *Bernard Le Calloc'h:* Újabb adatok Kőrösi Csoma Sándorról. Bp. 1998. 28., 59.; *Németh Gyula:* Kőrösi Csoma Sándor célja. Előadások Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére 10. szám. Bp. 1935. 3–5.

jelent meg, Kőrösi Csomát a frissen megalakult Magyar Tudós Társaság már 1833. november 15-én levelező tagjává választotta.[4]

A székely-magyar tudós csupán az első volt azon 19. századi magyar kutatók közül, akik a következő évtizedekben − gyakorta a Magyar Tudományos Akadémia szellemi és morális, ritkábban anyagi támogatásával − a „mesés" Kelet felé indultak, hogy a magyarság eredetét és őshazáját felkutassák, illetve a Kelet kevéssé ismert világát feltárják. Jerney János (1800–1855), Vámbéry Ármin (1831–1913), Stein Aurél (1862–1943) és mások tevékenysége, életműve elképzelhetetlen lett volna a Magyar Tudományos Akadémia által biztosított háttér nélkül. De az Akadémia önmeghatározása, ethosza, nemzetközi kapcsolatrendszere is jelentősen formálódott és gazdagodott e nemzetközi hírű kutatók és tudósok tevékenysége révén.

Tanulmányom alapkérdése, hogy a Keletre és a finnugor nyelvű népek egykori szállásterületeire induló kutatók milyen támogatásban részesültek az akkoriban frissen létrejött Magyar Tudós Társaság részéről; vagyis arra keresem a választ, hogy a tudós testület pontosan milyen eszközökkel segítette az említett tudósok tevékenységét. Ezzel párhuzamosan azt is vizsgálom, hogy e személyek milyen módokon járultak hozzá az Akadémia működéséhez és presztízsének növekedéséhez.

Az általam tárgyalt időszak 1825-től, az Akadémia alapításának évétől 1910-ig, a Turáni Társaság létrejöttéig terjed. E periódus nyitánya egybeesik a hazai őshaza- és keletkutatás kezdeti lépéseivel, az első modern értelemben vett kutatók, tudósok útkereső próbálkozásaival; de ekkor indult meg a magyarság őstörténete szempontjából releváns helyszínek és források feltérképezése, valamint e diszciplína modern nemzetközi tudományosságban való helykeresése is. E korszak – részben szimbolikus, részben gyakorlati értelemben vett – végét a Turáni Társaság 1910-es megalapítása jelenti; a társaság ugyanis új tudományos, politikai és gazdasági kereteket és diskurzust teremtett a magyar őshaza- és keletkutatás számára, lezárva ezzel a korábbi kutatások „hosszú 19. századát", amely a 18. században született Ógyallai Besse János Károly, Orlay János és Kőrösi Csoma munkásságával vette kezdetét, és a 19. században született, de keleti expedícióikat már a 20. század legelején megkezdő Almásy György és Prinz Gyula tevékenységével ért véget.

[4] Teljesítményéhez lásd *Alexander Csoma de Körös:* Dictionary Tibetan and English. Calcutta 1834; *Uő:* A Grammar of Tibetan in English. Calcutta 1834; *Terjék József:* Kőrösi Csoma dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyűjteményében. Bp. 1979. 3.; Duka Tivadar jegyzéke Kőrösi Csoma Sándor iratairól. Kalkutta 1854. In: Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról (Levelek, okiratok, emlékezések). Közzéteszi Terjék József. Bp. 1984. 171.

Noha megalakulását követően a Magyar Tudományos Akadémia is igyekezett segítséget nyújtani a hazai őshaza- és keletkutatások megindításához és későbbi fenntartásához, valódi paradigmaváltást a Turáni Társaság létrejötte hozott, ezzel ugyanis olyan intézmény jött létre, amely összefogta és koordinálta a 19. századra jellemző egyéni kezdeményezéseket. A Társaság irányításában részt vevő politikusok – köztük több miniszter és miniszterelnök – meghatározó szerepet játszottak abban, hogy a kitűzött tudományos célok állami és társadalmi támogatást nyerjenek, aminek eredményeként az őshaza- és keletkutatás a korszak nemzeti, ideológiai és külpolitikai diskurzusába is bekerült. Mindez az anyagi források bővülésével[5] és a kutatások további professzionalizálódásával is együtt járt. A Társaság expedíciókat finanszírozott, ösztöndíjakról döntött, előadássorozatokat szervezett, kiadványokat, így saját periodikát[6] és könyvsorozatokat jelentetett meg. Míg a 19. századi kutatók sok esetben inkább utazóknak, autodidakta tudósoknak, olykor kalandoroknak tekinthetők, addig a 20. század első harmadától kezdődően a keleti expedíciók résztvevői – kevés kivételtől eltekintve – már egyetemi berkekből érkeztek, és egy-egy orientalisztikai vagy más szak (például régészet, finnugrisztika) elvégzését követően, jóval szervezettebb körülmények között indultak kutatóútjaikra. A Társaságnak köszönhetően terjedt el széles körben a turanizmus eszméje is, s lépte át az őshaza- és keletkutatás korábbi, viszonylag elszigetelt tudományos kereteit, hogy végül a nemzeti identitásdiskurzus részévé váljon. Tanulmányomban az ezt megelőző, megalapozó időszakra koncentrálok.[7]

A fentebb vázolt alapkérdések megválaszolásához azonban elsőként el kell helyeznünk a 19. században meginduló magyar őshaza- és keletkutatást a korabeli európai tudományosság keretei között. Tanulmányomban bemutatom, hogy milyen szerepet játszott a felvilágosodás korszakában megszülető *ex oriente lux*

[5] Lásd pl. *Ablonczy Balázs:* Adományok külföldről az Akadémiának. In: A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai. Szerk. Klement Judit. Bp. 2024. 376.

[6] Ez az 1913-ban elindított Turán című folyóirat volt.

[7] Ablonczy Balázs 2016-ban megjelent, Keletre, magyar! című kötetében − melyben a 21. századra is átnyúlóan tárgyalta a magyar turanizmus, a 20. századi magyar őshaza- és keletkutatás tudományos, politikai, közéleti és kulturális hátterét − a fentiekben is jelzett okok miatt indította elemzését a Turáni Társaság 1910. november 26-i alakuló ülésétől. Ablonczy röviden a Társaság megalapításának előzményeire is kitért, azonban nemcsak az általa vizsgált periódus (az 1910 utáni időszak), de fókuszpontja is máshol van. A kötet ugyanis „egy közéleti érzékenység története", amely azt vizsgálja, „hogyan viszonyult a Kelethez, a magyar néprokonság gondolatához a honi értelmiség és a politika". *Ablonczy Balázs:* Keletre, magyar! A magyar turanizmus története. Bp. 2016. 19. Lásd még *Mária Ildikó Farkas:* The Hungarian Nippon Society. Journal of East Asian Cultures 14. (2022) 1. sz. 75–103., különösen: 77−79.; *Uő:* Perceptions of Japan in Hungarian Turanism Journal of East Asian Cultures 16. (2024) 2. sz. 87–117.; *Klima László:* Ősök és rokonok nyomában. Kalandozó magyar kutatók keleten és északon. Folia Uralica Debreceniensia 26. (2019) 137−172.; *Bangha Imre:* Magyarországról származó utazók a 19. századi Indiában. Modern Geográfia 17. (2022) 2. sz. 9−23.; *Lázár Imre:* A magyar–indiai kulturális kapcsolatok évszázadai. PASSAGES. Az Orient Projekt Magyar–Ázsiai Kapcsolattörténeti Platform Évkönyve 1. (2023) 79−129.

eszméje a nemzetközi és a magyar keletkutatás kialakulásában, illetve Edward Said világhírűvé vált orientalizmuskoncepcióját, annak magyar és magyarországi vonatkozásait is tárgyalom. Ezt követően a 19. századi őshaza- és keletkutatók első látásra homogén halmazán belül három generációt különítek el, és a nemzedékek áttekintése során az őshaza- és keletkutatás professzionalizációjának lassú folyamatába, annak főbb fordulópontjaiba is betekintést engedek. Az elemzés második részében azokra az erőfeszítésekre, gesztusokra koncentrálok, amelyekkel az Akadémia az említett kutatók céljainak megvalósítását segítette, végül pedig megvizsgálom azt is, hogy miként járultak hozzá az őshazakutatók, orientalisták és régészek az Akadémia pozícióinak erősödéséhez.

Kutatásom – úgy vélem – fontos adatokkal járul hozzá a Magyarországon „nemzeti tudománynak" tekintett őshaza- és keletkutatás modern értékeléséhez. Noha összesen 43, e korszakban Keletre és/vagy az Urál vidékére utazó magyar vagy magyarországi születésű kutató tevékenységét tártam fel lehetőség szerint a teljességre törekedve, a terjedelmi korlátok miatt utazásaik és kutatásaik részletes bemutatására, elemzésére és értékelésére nem nyílt mód ebben a tanulmányban. Ezért a főszövegben csupán néhányukat emeltem ki, míg a kutatók teljes névsorát és a kutatásaikra vonatkozó legfontosabb információkat a tanulmány függelékében lévő táblázatban helyeztem el.

Szimbolikus kapcsolódás az Akadémia és a hazai őshaza- és keletkutatás között

Talán nem tévedés azt állítani, hogy Széchenyi István nélkül a Magyar Tudományos Akadémia feltehetően később és egészen más körülmények között jött volna létre; és valószínűleg Kőrösi Csoma Sándor megítélése is más lenne az emlékét immáron több mint 175 éve következetesen ápoló Akadémia nélkül. Noha Széchenyi és Kőrösi Csoma tudomásunk szerint személyesen sohasem találkoztak, az intézményen kívül összekapcsolja őket egy szimbolikus jelentőségű tárgy is. Széchenyi kezdeményezésére, fia, Béla (1837–1918) közvetítésével az Akadémia tulajdonába került egy kis méretű, ovális olajfestmény, amely Kőrösi Csoma híressé vált dardzsilingi sírját ábrázolja.[8] Egyáltalán nem véletlen azonban, hogy a „legnagyobb magyar" épp a szegény székely tudós sírjáról festett képet ajánlotta fel az Akadémiának. Az ovális festmény aranyozott fakeretébe Széchenyi saját gondolatait vésette egy ismeretlen mesteremberrel: „Egy szegény árva magyar pénz és taps nélkül, de elszánt kitartó hazafiságtul lelkesítve – Kőrösi

[8] Vö. Széchenyi István gróf levele Tasner Antalnak (Döbling, 1859. augusztus 26.). In: „...a Tudós Társaság dolgában" i. m. 398–399.

Csoma Sándor – bölcsőjét kereste a magyarnak, és végre összeroskadt fáradalmai alatt. Távul a hazától alussza örök álmát, de él minden jobb magyarnak lelkében. [...] Vegyetek példát hazánk nagyjai és gazdagai, egy árva fiún, és legyetek hű magyarok tettel, nem puszta szóval, áldozati készséggel és nem olcsó fitogtatással: Széchenyi István."[9] Széchenyi egyik példaképe tehát egy nincstelen, ám kitartó szorgalommal megáldott kutató volt. Az idézet jól tükrözi Széchenyi tudóseszményét is.[10] Kőrösi Csoma részben Széchenyinek köszönhetően vált a szélesebb magyar közvélemény számára az „eszményi" őshazakutatóvá, az aszkétikus tudós archetípusává, aki számára magyarsága és a tudomány művelése a legfontosabb.[11]

Széchenyiről egyébként is közismert volt, hogy erősen vonzódott az utazáshoz, illetve a Kelethez. 1818–1819 folyamán maga is megfordult az Oszmán Birodalom kis-ázsiai tájain,[12] és e hagyományt fiai, sőt unokái is követték. Széchenyi elsőszülött fia, Béla – akit 1880-ban az Akadémia tiszteleti tagjává választott – több nagy tudományos expedíciót is szervezett Ázsiába.[13]

---

[9] Széchenyi mondatai egyébként eredetileg néhány helyen máshogy szóltak, titkára, Tasner fogalmazta át valamelyest a gróf szövegét. „...a Tudós Társaság dolgában" i. m. 399. Vö. még *Keresztury Dezső:* A magyar irodalom képeskönyve. Bp. 1965. 171.; *Körmendy Kinga:* A Széchenyi-gyűjtemény. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárának Katalógusai. Sorozatszerk. F. Csanak Dóra Bp. 1976. 184.; *Szilágyi Ferenc:* Így élt Kőrösi Csoma Sándor. Bp. 1977. 210.; A Magyar Tudományos Akadémia és a képzőművészetek a XIX. században. Szerk. Szabó Júlia – Majoros Valéria. Bp. 1992. 35. Lásd még Az MTA Kézirattár kincsei: Kőrösi Csoma Sándor síremléke festményen, https://mta200.hu/kincseink/korosi-csoma-sandor-siremleke-festmenyen-106387 (letöltés: 2025. júl. 24.). Az Akadémia Széchenyi-gyűjteményében megtalálható Schöfft Ágoston (1809−1888) híres Kőrösi Csoma-portréjának Walzel Ágost Frigyes (1802−1860) által készített másolata is. A Magyar Tudományos Akadémia és a képzőművészetek i. m. 34. Schöfft ifjú festőként még magát Széchenyit is megfestette. *Bangha I.:* Magyarországról származó utazók i. m. 12.

[10] Széchenyi naplóiban és leveleiben – így Wesselényi Miklósnak írt egyik levelében is – több ízben is kitért a néhány magyar tudóst jellemző „tespedésre", Toldy Ferencet kifejezetten nem szívlelte. „...a Tudós Társaság dolgában" i. m. 31., 110. „Hidegség a hid iránt, tespedség az Academiában. Sok németség és kevés magyarság." Széchenyi István levele gróf Wesselényi Miklós bárónak (Pest, 1832. június 15.). In: uo. 335.

[11] A tárgy Akadémiának ajándékozásáról több korabeli lap is beszámolt, pl. a Vasárnapi Ujság is (*Sz. n.:* Tárház. Vasárnapi Ujság 6. [1859] 37. sz. 441.), így az a szélesebb közvélemény számára is ismertté vált. Lásd még „Ezt köztünk! Isten áldja!" Széchenyi István válogatott levelei. Szerk. Kovács Henriett et al. Bp. 2014. 498−499.

[12] Gróf Széchenyi István külföldi úti rajzai és följegyzései. Naplói nyomán a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából összeáll. Zichy Antal. Bp. 1890. 104−273.; Széchenyi keleti utazása, 1818−1819. Ford. Győrffy Miklós. Bp. 1999.

[13] *Kreitner Gusztáv:* Gróf Széchenyi Béla keleti utazása India, Japan, China, Tibet és Birma országokban. Bp. 1882; *Lóczy Lajos:* Gróf Széchenyi Béla kelet-ázsiai utazásának földrajzi és földtani eredményei. (Székfoglaló értekezés [levelező].) Akadémiai Értesítő 9. (1898) 3. sz. 108−119. De kisebb fia, Ödön (1839−1922) is élt huzamosabb ideig Törökországban, sőt Ödön fia, Széchenyi unokája, Andor (1865−1907) is bejárta Ázsia számos táját. *Sz. n.:* 150 éve született Gróf Széchenyi Ödön. Bp. 1989; *Kemalettin Kuzucu:* Élete 48 évét az oszmánoknak és Isztambulnak áldozta egy magyar: Széchenyi Pasa. In: A magyarok nyomai Törökországban. Egy palotából és három városból nyomok. Szerk. T. Cengiz Göncü. Isztambul 2010. 27−42.; *Fodor Gábor:* Gróf Széchenyi Ödön Konstantinápolyban (1874−1922). Védelem Tudomány 5. (2020) 2. sz. 191−203.

Az azonban talán kevésbé közismert, hogy Széchenyi fontosnak tartotta a magyar őshaza kutatásának kérdését, noha meglehetősen szkeptikusan állt annak megvalósíthatóságához. Ez kiderül például báró Prónay Sándor főrendiházi taggal és akadémiai igazgatósági taggal folytatott levélváltásából. Prónay 1832. május 10-én kelt levelében Széchenyi figyelmébe ajánlotta a német származású kutatót, August Rischelt, aki számára az Akadémia anyagi támogatását szerette volna kieszközölni őshazakutatási tervei megvalósításához.[14] Széchenyi válasza azonban szembesítette Prónayt egy ilyen vállalkozás pénzügyi korlátaival: „Rischel Dr ur nem legalkalmatlanabb ember volna illyféle buvárságokra. [...] Ültessük Rischel urat kocsira, később lóra, végkép tevére, had utazza bé valahai fészkünket, 's ásogasson 's mosogasson ott aranyt. – Azonban Méltóságos Uram, mind ehez a' legfőbb hibázik, t. i. nervus rerum gerendarum! [pénz a lelke mindennek] – Ugy hogy nemcsak most, de még több esztendők lefolyta után sem leszünk képesek illy utazásokra elégséges sommákat [összegeket] a' Tudós Társaságnak pénztárábul kigördítni [...] részint vérzik szivem, ha meggondolom, annyi »tennivalókra« olly csekély a' tehetségünk, részint örül, mert ugy látszik, egy termékeny erejü Parlagon állunk tavasz kezdetkor, hol minden fejletlen 's kopár még – de lesz – igen sok lesz, ha vannak tiszta lelkü, állhatatos munkások!"[15]

Az *ex oriente lux* gondolatától Edward Said orientalizmusáig

Széchenyi István fent említett keleti útjára és az őshazakutatásokkal kapcsolatos véleményére feltételezhetően jelentős hatást gyakorolhattak a francia műveltséggel (is) bíró magyar gróf olvasmányélményei. A 18. század végéig a francia enciklopédisták, továbbá a felvilágosodás korának más gondolkodói révén Európaszerte széles körben elterjedt az *ex oriente lux* ('Keletről jön a fény') eszménye.[16]

[14] Mivel az „eddigelé illyen tekintetből indúlt két rendbéli Utazás, a' tudvalévő Besse Jánosé ugyan minden ahhoz szükséges két rendbéli esméretek héjjával lévén, semmi különös Resultátumot [eredményt] tudtomra nem hozott; de a' másika t. i. a' még kin lévő Körössyjé [azaz Kőrösi Csoma Sándoré] is sokkal többet nem igér, minthogy éppen másfelé indúlt". Prónay Sándor báró Széchenyi István grófnak (Pest, 1832. május 10.). In: „...a Tudós Társaság dolgában" i. m. 180.

[15] Széchenyi István gróf Prónay Sándor bárónak (Pest, 1832. május 11.). In: „...a Tudós Társaság dolgában" i. m. 182–183.

[16] Lásd pl. legutóbb *Michael Brück:* Asia and Europe: Competition or Spiritual Synthesis? In: Asia: Changing the World. Ed. Bertelsmann Stiftung. Gütersloh 2007. 165–166.; *Harry Oldmeadow:* Ex Oriente Lux: Eastern Religions, Western Writers. Literature & Aesthetics 21. (2011) 1. sz. 23–42.; *Teemu Ruskola:* Legal orientalism. Cambridge–MA–London 2013. 46. Bár maga a kifejezés a nagy francia enciklopédiában nem jelenik meg (Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers. 17 volumes de texte, 11 volumes de planches. Éd. Denis Diderot − Jean Le Rond D'Alembert [− Louis de Jaucourt]. Paris 1751–1772), eszméje áthatja a Keletről, a keleti világról szóló szócikkeket, lásd pl. Asiatiques, philosophie des Asiatiques (Tome 1. [1751], 752–755.), Chine (Tome 3. [1753], 339.), Chinois (philosophie des) (Tome 3. [1753], 341–348.) stb.

E felfogás szerint az európai gondolkodás megújításának forrásait az „elaggott Nyugat" helyett valahol messze Keleten kell keresni. Ebben a megközelítésben a keleti kultúrák ősiséget és tisztaságot hordoztak magukban. Ezekhez a forrásokhoz az európaiak csak úgy juthattak hozzá, ha személyesen utaztak Keletre, és közvetlen tapasztalatot szereztek a helyi kultúrák, vallások, szokások sajátosságairól.

A középkorban a Kelet elsősorban a bibliai Szentföldet, azaz a Közel-Keletet jelentette a legtöbb európai számára. A nagy gyarmatbirodalmak fokozatos kiépülésével azonban a 15. század legvégétől és a 16. század elejétől kezdve India, Kína, sőt Japán is egyre inkább megnyílt a nyugati világ előtt. A 17. század végén és a 18. században még rendkívül népszerű *ex oriente lux* gondolatát a 19. századtól egyre inkább egy másik paradigma kezdte felváltani az európai közgondolkodásban. Ezt a paradigmát vagy attitűdöt nevezte az arab származású amerikai irodalomtörténész, Edward Said 1978-ban megjelent programadó könyvében orientalizmusnak.[17] Említett munkájában Said azt vizsgálta, hogy a nyugati világ miképp alkotta meg a széles körben ismertté vált Kelet-képet, s ez miképp szolgálta a nyugati gyarmatosító nagyhatalmak keleti terjeszkedését. Az orientalizmus diskurzusában a Nyugat haladó, észszerű, fejlett és felsőbbrendű, a Kelet viszont stagnáló, irracionális, elmaradott és alárendelt térség, mely oppozíció hosszú időn keresztül legitimálta a nyugati gyarmati törekvéseket. A 19. század elejétől a Kelet egyre inkább a nyugati önmeghatározás egyik viszonyítási pontjává vált, amit nemcsak politikai írások, de szépirodalmi munkák és tudományos szövegek is erősítettek. Mindehhez kiterjedt és jól finanszírozott intézményi háttér társult: akadémiák, múzeumok, kutatóintézetek és egyetemi tanszékek rendszere, melynek révén e szemléletmód mélyen beépült a nyugati kultúrába és közgondolkodásba. Said a diskurzust tehát a nyugati kulturális hegemónia működtetésének egyik fontos – ha nem a legfontosabb – eszközeként értelmezte. S egyúttal amellett foglalt állást, hogy a nyugati narratívák szükséges dekonstruálásával párhuzamosan a keleti nézőpontok beemelése, bővítése elengedhetetlenül fontos lépés.

Noha Said könyvének megjelenése óta már több évtized eltelt, és alapkoncepcióját számos, gyakorta megalapozott kritika érte,[18] kevés figyelmet kapott az a vélemény, hogy Said csupán a nagy európai és észak-amerikai gyarmatosító nemzetek, így a britek, a franciák vagy az amerikaiak szemszögéből vizsgálta

[17] *Edward W. Said:* Orientalism. New York–Toronto 1978. A könyv magyar fordítása csak több mint 20 évvel később jelenhetett meg, lásd *Uő:* Orientalizmus. Ford. Péri Benedek. Bp. 2000.

[18] *Dane Kennesy:* Imperial history and post-colonial theory. Journal of Imperial and Commonwealth History 24. (1996) 3. sz. 345–363.; *Daniel Martin Varisco:* Reading Orientalism: Said and the Unsaid. Seattle 2007; *Zachary Lockman:* Contending visions of the Middle East. The History and Politics of Orientalism. Cambridge 2010.

az európaiak Kelethez fűződő viszonyát. E megközelítés figyelmen kívül hagyta azt a körülményt, hogy egy közép-európai orientalista háttere, indítékai és szempontjai gyökeresen eltérhettek nyugat-európai vagy tengerentúli kollégáiétól. Mindezek mellett e térség kutatói rendszerint nem rendelkeztek azokkal a jelentős anyagi erőforrásokkal és kiterjedt intézményi struktúrákkal, amelyek a gyarmati hatalmak esetében – az orientalizmus Said által problematikusnak ítélt célrendszerével összhangban – hosszú távon biztosították a keleti kutatások szervezeti és pénzügyi hátterét.[19]

A magyarság és a Kelet

Meglátásom szerint a magyar példa nem csupán nyugat-európai, de közép-európai összevetésben is eltért a saidi paradigmától.[20] A magyarság ugyanis keleti eredete és Magyarországot a Kelettel összekapcsoló évszázados kapcsolatrendszere révén meglehetősen speciális viszonyt ápolt a térséggel. A Kárpát-medencében a magyar honfoglalást követően feltehetően csak fokozatosan kopott ki a keletről érkezés tudata, valamint a honfoglalás előzményeinek és körülményeinek emléke.[21] Továbbá a Kárpát-medencébe beköltöző magyar törzsszövetség, majd a 11. század elején létrejövő középkori Magyar Királyság élénk keleti kapcsolatokkal is rendelkezett: ezek egy része nyilvánvalóan diplomáciai-politikai lehetett, de a kelet-európai térség kereskedelmi hálózataiba való bekapcsolódás révén gazdasági összeköttetésbe is került a Közel-Kelettel és Közép-Ázsiával.[22]

---

[19] Nem érthetünk egyet Said azon sommás állításával sem, hogy a brit, francia stb. orientalisztikai intézmények és kutatók legfőbb célja az lett volna, hogy a Kelet feltérképezésével az imperialista, gyarmatosító törekvések hatékonyabb, célzottabb érvényesítését szolgálják. Vö. *Said, E. W.:* Orientalizmus i. m. 18., 285., 329.

[20] Lásd ehhez pl. *Dudlák Tamás:* Orientalizmus − A Kelet tudományos megközelítése? In: Közel s távol. Az Eötvös Collegium Orientalisztika Műhely éves konferenciájának előadásaiból. Szerk. Takó Ferenc. Bp. 2009. 11−24.; *Bolgár Dániel:* Orbán Balázs orientalizmusa. Korunk 21. (2010) 8. sz. 91−100.; *Vér Márton:* A Küzdelmeim Orientalizmusa? In: A segítő kéznek ez a mesterfogása. VIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Szerk. Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely 2011. 441−443.

[21] Ezt a középkori gesta- és krónikairodalmunk is maradéktalanul igazolja, így Anonymus Gesta Hungaroruma is. Mindehhez lásd *Veszprémy László:* Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe). History Writing and Historians in Hungary during the Reign of the Arpad Dynasty (Eleventh–Mid Thirteenth Century). (Rerum Fides II.) Bp. 2019. 20−26., különösen 21. Ennek más szempontú elméleti megközelítéséhez lásd *Voigt Vilmos:* Van-e kulturális emlékezete a népnek? In: Bennünk élő múltjaink. Kulturális és történelmi emlékezet. Szerk. Papp Richárd − Szarka László. Zenta 2008. 15−26.

[22] A kiterjedt szakirodalomból lásd pl. *Font Márta:* A Kijevi Rusz és a Magyar Királyság a 11. században és a 12. század elején (Szent Istvántól Kálmánig). In: Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Ford. Ferincz István. Szerk. Balogh László − Kovács Szilvia. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Bp. 2015. 303−315.; *Uő:* Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Érdekek találkozása és ütközése. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 35.) Bp. 2022; *Polgár Szabolcs:* Kelet-Európa

A 12. században a Magyar Királyság területén is megforduló muszlim világutazó, Abu Hámid al-Garnáti beszámolója[23] és újabban több, bár még mindig nehezen azonosítható régészeti lelet alapján valószínűsíthető, hogy közép-ázsiai muszlim – feltehetően a Kaszpi-tenger vidékéről érkező hvárezmi, azaz káliz – kereskedők akár hosszabb ideig is jelen voltak e térségben.[24] Mindezek mellett Ottó és Julianus Domonkos-rendi szerzetesek 13. századi, a magyar őshaza, pontosabban a keleten maradt magyarok felkutatására irányuló útjai, majd a későbbi kun és jász betelepülés, továbbá a magyar térítő szerzetesek középkori kelet-európai tevékenysége egyaránt intenzív keleti kapcsolatokra utalnak.[25] A Kelet a tatárjárás (1241–1242) vagy az oszmán hódítás időszakában közvetlen veszélyforrásként jelent meg a Kárpát-medencében. A fentiek azt jelzik, hogy a magyarság Kelethez való kapcsolódása és a Kelet iránti érdeklődése nem köthető imperialista törekvésekhez.[26]

A Kelet a magyar történeti tudatban évszázadokig egyszerre jelentette az ősi szállásterületet és – a mongol, majd a török támadások nyomán – a Kárpát-medencére különféle ellenségeket szabadító „ördögi vidéket"; nem tekintettek rá azonban meghódítandó vagy leigázandó területként.[27] Az 1699-es karlócai békét követően Magyarországot és a Keletet már nem kapcsolta össze érdemi politikai számítás, így a 19. századra a magyarság Kelethez fűződő viszonyában a hódító keleti hatalomtól való félelmet fokozatosan, majd véglegesen felváltotta a

kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750−1000). (Magyar Őstörténeti Könyvtár 32.) Bp. 2019.

[23] Abu Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában, 1131–1153. Közzétette O. G. Bolsakov – A. L. Mongajt. Arabból ford. Iványi Tamás. Jegyz. kieg. Czeglédy Károly. Előszót, bev. tanulmányt, tört. kommentárt, jegyz. ford. Bakcsi György. Bp. 1985.

[24] *Nóra Berend:* At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary c.1000-c.1300. Cambridge 2001; *Erdal Çoban:* Eastern Muslim Groups among Hungarians in the Middle Ages. Bilig 63. (2012) Autumn. 55−76.; *Rózsa Zoltán:* Egy 12–13. századi muszlim közösség és hagyatéka Orosházán. In: Korok, kultúrák, lelőhelyek. Szerk. Csányi Viktor. Hódmezővásárhely 2019. 43–57.

[25] Ez utóbbihoz lásd pl. *Kovács Szilvia:* A kunok története a mongol hódításig. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 29.) Bp. 2014; *Uő:* „Különösen angolokat, magyarokat és németeket kérünk...". Pápák, ferencesek és az Arany Horda. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 34.) Bp. 2020.

[26] Vitathatatlan azonban az is, hogy egyes kutatók (például Vámbéry Ármin, de különösképp Stein Aurél) gyarmattartó birodalmak érdekeivel összhangban jártak el (a két tudós esetében ez a Brit Birodalom volt). 19. századi és 20. század eleji tevékenységük jellemzően brit érdekeket (is) szolgált. *Mandler Dávid:* Kelet és Nyugat mezsgyéjén. Vámbéry Ármin és a Brit Birodalom. Bp. 2014; *Felföldi Szabolcs:* Vámbéry Ármin és Stein Aurél a brit birodalmi eszmény szolgálatában. In: XI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Összeáll. Keller László. Dunaszerdahely 2014. 69–74.

[27] *Csáji László Koppány*: „Szörnyen csodás" Kelet-képünk. A Kelet fogalmához kapcsolódó tudások, érzések és értékek kialakulása az újkori Magyarországon. Magyar Művészet 4. (2016) 2. sz. 142−150. Az ún. Kelet-preferencia régészeti vonatkozásairól lásd *Csanád Bálint:* On "Orient-preference" in archaeological research on the Avars, proto-Bulgarians and conquering Hungarians. In: Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Millenium-Studies 1. The Heirs of the Roman West. Ed. Joachim Henning. Berlin–New York 2007. 545–567.

tudományos érdeklődés, illetve egyfajta érzelmi vagy kulturális attitűd. Ez utóbbiak azonban nem különültek el élesen egymástól. A Kelet tehát egyre inkább a magyarság kevéssé ismert bölcsőjeként jelent meg ismét a hazai közgondolkodásban.[28] Emellett egyesek úgy vélték, hogy a Kelet olyan kulturális tudás őrzője, melynek megismerése hozzájárulhat a 19. század elejétől éledező modern nemzeti identitás formálásához és megerősítéséhez.

A Kelet újbóli felfedezésében az új intézmény megteremtői egyértelműen vezető szerepet szántak a Magyar Tudományos Akadémiának is, amely éppen ilyen célok megvalósítása érdekében jött létre. Noha a hazai Akadémia története során összehasonlíthatatlanul kevesebb erőforrással rendelkezett, mint azok a nagy nyugati intézmények, amelyek Said véleménye szerint az orientalizmus tudományos hátterét, sőt nemzetközi intézményrendszerét biztosították, szervezetileg mégis elengedhetetlenül fontos hátteret nyújtott a magyar őshaza- és keletkutatók számára.

Az Akadémia létrehozása összhangban állt a modern értelemben vett magyar tudományosság megszületésével is. Mindez ugyanakkor nem volt előzmények nélküli: a magyarországi humanizmus, majd a reformáció és az ellenreformáció időszakát (a jezsuita tudósok hazai szerepét itt is érdemes kiemelni)[29] követően a 19. század elején kibontakozó magyar tudományos élet az elődök tudásanyagából is igyekezett meríteni, de az új szemléletmódok, továbbá a francia, német és más európai nemzetek tudományosságának új módszertani és tartalmi paradigmái valóban új, követendő fejezetet nyitottak nemcsak a hazai jog- és természettudományok, de a magyar társadalom- és bölcsészettudományok világában is. Az őshaza- és a keletkutatás pedig – épp fent említett nemzeti tudatformáló szerepe miatt – megkülönböztetett figyelemben részesült, miközben hazánkban ebben az időszakban e diszciplínák még nem rendelkeztek kifejezetten gazdag, a kutatók számára hozzáférhető forrásbázissal.

A modern filológia a 19. század elején nagy reményekkel fordult a különböző vonatkozó írott források felé, és ezek kutatása gyors ütemben meg is indult a század első felében. A régészettudomány ekkoriban még kezdeti, formálódó stádiumban volt, hasonlóan például a modern összehasonlító nyelvtudományhoz vagy a történeti embertanhoz,[30] így a korszak kutatói valódi tudományos áttörést csak

[28] Érdemes ehhez számba venni Ablonczy Balázs felsorolását, aki összegyűjtötte a turanizmus kifejezés többszintű értelmezéseit. *Ablonczy B.:* Keletre, magyar i. m. 15–16.

[29] Lásd pl. *Hölvényi György:* A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend. Magyar Könyvszemle 90. (1974) 3–4. sz. 232–248. Legutóbb összefoglalóan, számos izgalmas résztanulmánnyal: Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon. Szerk. Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka. Bp. 2015.

[30] Jankovich Miklós csupán 1834-ben számolt be a Magyar Tudós Társaság Évkönyvében az első azonosított honfoglalás kori sírról, mely Ladánybene-Benepusztán került elő. *Wadassi Jankowich*

a helyszíni keleti expedícióktól és vizsgálatoktól reméltek. Egészen a 19. század végéig ugyanis széles körben elterjedt az a gondolat, hogy a magyarok keleti őshazája könnyen azonosítható, és csupán fel kell azt tárni Ázsia hatalmas kiterjedésű területein.[31] Konszenzus volt abban is, hogy nemcsak az egykori őshaza területe azonosítható, hanem akár a magyarság keleten maradt töredékei vagy maradványai is felkutathatók, sőt egyesek a velük való személyes találkozást sem tekintették lehetetlennek.[32] Ez azonban komoly kihívások elé állította a kutatókat.

Ázsia számos térsége – Európával közvetlenül határos régióit, így a Közel-Keletet bizonyos mértékig leszámítva – a 19. század elején európai szempontból lényegében még fehér foltnak számított. Noha az indiai brit hódítás miatt, valamint a Kína és Japán területén működő keresztény misszióknak köszönhetően az indiai szubkontinensről, Kína és Japán központi régióiról meglehetősen sok információval rendelkeztek az európai kortársak,[33] a magyarság eredete szempontjából fontosnak tartott nyugat- és belső-ázsiai térség esetében – egyéb források híján – még meglehetősen gyakran Marco Polo könyvére vagy Sztrabón és Ptolemaiosz ókori munkáira támaszkodtak az utazók. Ezt példázzák a 19. század eleji térképek és földgömbök Közép- vagy épp Belső-Ázsiát ábrázoló részletei is, melyek – jelen tudásunk alapján – nyilvánvalóan nem a valóságot reprezentálták. Ezekkel a hiányosságokkal a kor kiemelkedő tudósai is tisztában voltak, ezért jelentős versengés indult meg az európaiak között az ezen régiókkal kapcsolatos információhiány ellensúlyozására.

Azok a nagyhatalmak, amelyek gyarmati területeik révén közvetlenül is érintkeztek ezekkel a régiókkal, helyzeti előnyben voltak. Ezért is került az élre az említett térségek felfedezése, illetve megismerése szempontjából e versenyben a fennhatóságát a 18. század végétől még intenzívebben Kelet felé kiterjesztő cári

---

Miklós: Egy magyar hősnek, – hihetőleg Bene vitéznek, – ki még a' tizedik század' elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újonnan felfedezett tetemeiről, 's öltözetének ékességeiről. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 2. (1832–1834) 281–296. De teljes honfoglalás kori temetők feltárására és modern szempontú értékelésére még évtizedeket kellett várni. A korszak első jelentősebb összefoglalását lásd *Hampel József:* A honfoglalási kor emlékei. Bp. 1896. A kérdés részletes összefoglalását és értékelését lásd *Langó Péter:* A Kárpát-medence 10. századi emlékanyagának kutatása, mint nemzeti régészet. Kutatástörténeti áttekintés. Korall (2006) 24–25. sz. 89–117.

[31] Csak a 20. század elejére vált minden érdeklődő számára nyilvánvalóvá, hogy az egykori őshaza (őshazák) közvetlen bizonyítékait már nem lehetséges megtalálni, legfeljebb az arra (azokra) utaló régészeti, embertani (esetleg nyelvi) nyomokat lehet detektálni az egykori helyszíneken. *Vásáry István:* Magyar őshazák és magyar őstörténészek. Bp. 2008; *Romsics Ignác:* A magyarok eredete. Bizonyosságok, hipotézisek, hiedelmek. Magyar Tudomány 174. (2014) 5. sz. 514–561.

[32] Lásd pl. *Eötvös József:* Emlékbeszéd Kőrösi Csoma Sándor felett. Pest 1843. 8.

[33] Lásd pl. *Gianni Guadalupi:* Kína felfedezése. A nyugati világ és a Mennyei Birodalom találkozása. Pécs 2007; *David Emil Mungello:* The Great Encounter of China and the West, 1500–1800. Plymouth 2013; The British Abroad Since the Eighteenth Century 1. Travellers and Tourists. Eds. Martin Farr – Xavier Guégan. Basingstoke–New York 2013.

Oroszország, továbbá a világuralmi törekvéseit szintén nyíltan felvállaló és indiai gyarmatai révén a térségben ugyancsak jelentős stratégiai bázisokkal rendelkező Brit Birodalom. A legújabb munkák az oroszok és a britek térségre irányuló versengését „nagy játszmának" (*Great Game*) nevezik.[34]

A 19. században a térségbe induló magyarok többsége tehát ebben a geopolitikai összefüggésben, sőt olykor annak közvetlen hatókörében igyekezett megvalósítani saját tudományos céljait.[35] A magyar kutatók helyzetét az is nehezítette, hogy sem a Magyar Királyság, sem később az Osztrák–Magyar Monarchia nem rendelkezett számottevő helyi bázissal e régiókban. Mindezt súlyosbította a térség 19. századi bizonytalan uralmi, politikai helyzete, valamint az infrastrukturális problémák sora: az út- és vasúthálózat fejletlensége, az ivóvíz- és az élelmiszerellátás gyakori nehézségei, illetve a vidék elzártsága. Közép- és Belső-Ázsiában, az európai hatalmak által meghódítani kívánt területeken a magyar kutatóknak az 1860-as évekig fundamentalista muszlim kánságok politikai rendszereivel,[36] fosztogatásból (is) élő, nomadizáló törzsek váratlan támadásaival, valamint az e térségekre ugyancsak igényt tartó távoli hatalmak (például a kínai udvar) ellenséges érzelmű helyi hivatalnokainak ellenállásával is számolniuk kellett. Ezek a tényezők már önmagukban is kihívások elé állították az utazókat, függetlenül attól, hogy az adott kutató szerényebb anyagi helyzetű tudósként vagy egy nemesi család sarjaként a többiekhez képest jobb anyagi körülmények között vállalkozott ezekre a megterhelő utazásokra.

---

[34] *Peter Hopkirk:* The Great Game: On Secret Servic in High Asia. Oxford−New York 2001; *Evgeny Sergeev:* The Great Game, 1856–1907: Russo-British Relations in Central and East Asia. Baltimore 2013; *Riaz Dean:* Mapping The Great Game: Explorers, Spies and Maps in 19th-Century Asia. Oxford−Havertown 2019.

[35] Kőrösi Csoma Sándor egy angol kormánymegbízott (ügynök), William Moorcroft megbízását elfogadva indult a brit korona számára kulcsfontosságú Tibetbe. *Garry Alder:* Beyond Bokhara: The Life of William Moorcroft, Asian Explorer and Veterinary Surgeon, 1767–1825. London 1985. 287−288.; *Karl E. Meyer − Shareen Blair Brysac:* Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Central Asia. Washington, DC 1999. 4−6. Később Vámbéry Ármin közép-ázsiai tapasztalatai megnyitották számára az utat a legfelsőbb angol körökhöz, így tudott baráti viszont kialakítani a későbbi VII. Edwarddal (aki fiának, Rusztemnek a keresztapja lett, lásd *Felföldi Szabolcs:* Fény metszette élet. Vámbéry-album. Dunaszerdahely 2016. 66−70.). Stein Aurél is brit szolgálatban hajtotta végre legfontosabb expedícióit, s egyáltalán nem örült az oroszok közép-ázsiai térnyerésének, amit szóvá is tett könyveiben. Emiatt 1945 és 1989 között ezek a művek Magyarországon indexre kerültek. *Felföldi Sz.:* Vámbéry Ármin és Stein Aurél i. m. 69−74. (további szakirodalommal)

[36] *Joseph MacKay:* International politics in eighteenth- and nineteenth-century Central Asia: beyond anarchy in international-relations theory. Central Asian Survey 32. (2013) 2. sz. 210–224.; *Scott C. Levi:* The Rise and Fall of Khoqand, 1709−1876: Central Asia in the Global Age. Pittsburgh 2017; *Filippo Costa Buranelli:* Of nomads and khanates: heteronomy and interpolity order in 19th-century Central Asia. European Journal of International Relations 30. (2023) 1. sz. 1−25.

Az őshaza- és keletkutatók első hazai generációja

A Magyar Tudományos Akadémia megalapításáig számos magyar vagy magyarországi születésű személy eljutott Európa és Ázsia határvidékére vagy akár Ázsia jóval távolabbi tájaira is. Kiemelendők közülük a keleten maradt magyarok egykori szállásterületeit kereső Domonkos-rendi szerzetesek, hittérítő jezsuiták, diplomaták és arisztokraták, de kalandvágytól vezérelt szabólegény és kardkovács is akadt köztük. Habár ezen utazók egyike sem tekinthető modern értelemben vett kutatónak, útjaikkal részben megalapozták a későbbi 19. századi őshaza- és keletkutatók tevékenységét is.[37]

Sokan Kőrösi Csoma Sándort tartják az első 19. századi őshazakutatónak, pedig a modern tudományosság zászlaja alatt a nála mintegy húsz évvel korábban született Ógyallai Besse János Károly (1765–1841) indult elsőként keletre.[38] Besse korábban hosszas emigrációban élt Franciaországban, ahol közvetlenül is találkozott a francia felvilágosodás eszméivel, többek között az *ex oriente lux* fent említett gondolatával is, amelyek komoly hatást gyakoroltak szemléletére. Kőrösi Csomához hasonlóan kivételes nyelvtehetség volt, aki saját bevallása szerint hét nyelvet beszélt, és a francia kormány ügynökeként megfordult a Csendes-óceán térségében is. A Magyar Tudós Társaság megalapítása előtt, 1824-ben tért vissza Magyarországra, azonban a Társaság 1831-es alapító ülésének időpontjában már nem tartózkodott az országban. Miután 1829-ben Pesten megjelent török grammatikája,[39] a József nádor és a megyék segítségével összegyűjtött összegnek köszönhetően csatlakozhatott kora egyik legjelentősebb tudósához, Alexander von Humboldthoz, akinek a kíséretében bejárta a Kaukázus vidékét. Útjáról levelekben számolt be a nádornak, melyek a *Tudományos Gyűjtemény* és a *Hasznos*

[37] A hazai szakirodalom részletesen tárgyalja ezen utazók tevékenységét a 13. századi Domonkos-rendi szerzetesektől, Ottótól és Julianustól egészen Kőrösi Csoma kortársáig, a művész Schöfft Ágostonig (1809–1888) és a brassói szász orvosig, Johann Martin Hoenigbergerig, azaz Hoenigberger Mártonig (1795–1869), aki Randzsit Szingh maharadzsa egyik udvari orvosa is volt. Az utóbbiakhoz lásd *Gyula Wojtilla:* Hungarians in Maharaja Ranjit Singh's Court. New Delhi 1981; *Genthon István:* Schöfft Ágoston, India pesti festője. Művészet 7. (1966) 11. sz. 12–14.; *Robert Sigaléa:* Johann Martin Honigberger. Médecin et aventurier à l'Asie. Paris 2003.

[38] Érdemes itt megemlíteni Sajnovics János jezsuita szerzetes nevét is, akit a finnugor nyelvrokonság első tudományos kutatójaként tartanak számon. Sajnovics azonban sosem hagyta el Európát, és a Kelettel sem foglalkozott. 1769-ben Hell Miksa, a bécsi udvari csillagvizsgáló vezetőjének kíséretében Észak-Norvégiában vett részt egy csillagászati expedíción. Ennek során a lapp nyelvet vizsgálta, amivel nyelvészeti munkájában, a híres Demonstratióban (1770) is foglalkozott. Műve a magyar nyelv eredetének első, modern tudományos alapokra építő vizsgálata, modern magyar fordítását lásd Demonstratio. Sajnovics János bizonyítása. A magyar és a lapp nyelv azonos. Szerk. Szíj Enikő, ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. (Bibliotheca Regulyana 2.) Bp. 1994. Vö. Sajnovics naplója 1768–1769–1770. Előszó, jegyz., szerk. Szíj Enikő, ford. Deák András. (Bibliotheca Regulyana 1.) Bp. 1990.

[39] *Jean Charles Besse:* Abrégé de la grammaire turque. Pest 1829.

mulatságok hasábjain is napvilágot láttak.[40] Teljes keleti útleírása 1838-ban jelent meg Párizsban.[41] Négy évvel később azonban – feltehetően Marseille-ben – meghalt.

Besse tehát tudományos tevékenysége ellenére nem vett részt az Akadémia megalapításában, és végül nem választották az akadémikusok sorába sem. Ennek egyik oka valószínűleg az lehetett, hogy kiváló képességei ellenére félúton helyezkedett el a kalandvágyó magyar nemes és a tudomány iránt (is) érdeklődő autodidakta nyelvzseni között.[42] Habitusában Benyovszky Móric[43] (1746–1786) és Vámbéry Ármin alakját is idézi, akikhez hasonlóan Besse sem vett részt rendszeres tudományos oktatásban, szemben Kőrösi Csoma Sándorral, aki már ifjúkorától kezdődően tudatosan készült a kutatói pályájára.

Kőrösi Csoma Sándor a nagyenyedi Bethlen Kollégium egyik tanárától, Herepei Ádámtól, az iskola történelem-, továbbá klasszikus irodalom- és költészettanárától hallhatott először a magyarok őstörténetéről.[44] Orientalisztikai ismereteit azonban csak Göttingenben mélyítette el, ahol 1816 és 1818 között végezte tanulmányait a neves német keletkutató, Johann Gottfried Eichhorn tanítványaként.[45] Göttingenből visszatérve – mivel a Magyar Tudós Társaság ekkor még nem létezett hivatalosan – a magyarság őshazájának felkutatására szőtt terveit

[40] Összegyűjtve ismét kiadta ezeket Vásáry István. *Vásáry István:* Ó-Gyallai Besse János kaukázusi tudósításai. Bp. 1972.

[41] *Jean-Charles de Besse:* Voyage en Crimée, au Cavcase, en Géorgie, en Arménie, en Asie-mineure et à Constantinople, en 1829 et 1830; pour server à l'histoire de Hongrie. Paris 1838.

[42] *Tóth Ferenc:* Ógyallai Besse János Károly és a Mercure Étranger. Adalékok az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet keletkezésének kérdéséhez. Életünk 37. (1999) 2. sz. 120–121. Tóth Ferenc nagyon érzékletesen fogalmazott: „Besse [...] a mesés Keleten is megfordult több ízben. A két eltérő civilizáció határmezsgyéjén elhelyezkedő magyarság sajátos fejlődésének kérdése szinte valamennyi korabeli honi értelmiségit élénken foglalkoztatott. A magyar nép eredetének rejtélye különösképpen előtérbe került a nemzeti mozgalom kiteljesedésének idején. Éppen ebben az időszakban készítette elő Besse későbbi nagyszabású keleti expedícióját, amelynek célja a magyar őshaza és a keleten maradt magyarok felkutatása volt. Útleírása – amelyet franciául jelentetett meg – tükrözi azt a naiv magabiztosságot, amellyel ősmagyar emlékeket keresett olyan helyen is, ahol biztosan nem voltak. De nem lenne tisztességes dolog bírálni Besse életművét, amely híven tükrözte nemcsak a korabeli magyar történetszemléletet, hanem egyben a hatvanesztendős ember igen figyelemreméltó fizikai és szellemi teljesítményét is." Uo. 121.

[43] *Krizsán László:* Benyovszky Móric helye és szerepe a XVIII. század történelmében. A hazai Benyovszky-kutatások időszerű kérdései. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 3. (1987) 3. sz. 3–12.; *Merényi-Metzger Gábor:* Benyovszky Móric életének anyakönyvi forrásai. Századok 145. (2011) 3. sz. 753–776.

[44] *Németh Gyula:* Kőrösi Csorna Sándor lelki alkata és fejlődése. Erdélyi Tudományos Füzetek 149. (1943) 6.; *Terjék József:* Bölcsőjét kereste a magyarnak. Forrás 16. (1984) 4. sz. 65.; *Oláh-Gál Róbert:* 200 éve halt meg az első „közhasznú historikus". Népújság, 2014. augusztus 28., lásd https://www.e-nepujsag.ro/articles/200-eve-halt-meg-az-elso-%E2%80%9Ekozhasznu-historikus%E2%80%9D (letöltés: 2025. júl. 26.).

[45] Eichornról lásd *Carl Gustav Adolf Siegfried:* Eichhorn, Johann Gottfried. In: Allgemeine Deutsche Biographie 5. Hrsg. Rochus Freiherr von Liliencron. Lepzig 1877. 731–737.

leginkább az úgynevezett kolozsvári tudóskörben osztotta meg. Ebbe a körbe tartozott az a Döbrentei Gábor, aki később fontos szerepet töltött be a Magyar Tudós Társaság szervezeti alapjainak megteremtésében is,[46] valamint a neves orvos-nyelvész Gyarmathi Sámuel is, aki az első magyar hírlap, a Rát Mátyás által Pozsonyban alapított *Magyar Hírmondó* szerkesztője is volt. Gyarmathi 1783-ban személyesen is megismerte Széchenyi Istvánt,[47] és Kőrösi Csomával folytatott levelezését később megosztotta a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain is.[48]

Mint az közismert, Kőrösi Csoma végül a fent említett tudósok szellemi és morális támogatásával 1819. november 24-én indult el Nagyenyedről; ezt követően soha többé nem tért vissza szülőföldjére. Ugyanakkor a mai India és Tibet területén végzett tudományos munkájának támogatására honfitársai több erőfeszítést is tettek. Kőrösi Csomát Kenderesy Mihály királyi tanácsos több ízben is segítette,[49] az 1830-as országgyűlésen gyűjtést is szerveztek, és az összegyűjtött pénzt elküldték neki Calcuttába. A tudós aszkéta szemléletét azonban jól mutatja, hogy az így kapott összeget nyomban visszautalta szülőhazájába: 100 aranyat a kézdivásárhelyi katonai nevelőintézetnek, 450-et a nagyenyedi kollégiumnak, 200 aranyat pedig a frissen létrejött Magyar Tudós Társaságnak adományozott.[50] Ekkor nem csupán pénzt küldött haza, de 1834-ben a frissen megjelent tibeti–angol szótárából és nyelvtanából is postázott 25–25 darabot Magyarországra különböző könyvtáraknak. Ezek közül ma az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteményében is található példány. Őshaza- és keletkutatóink közül Kőrösi Csoma tehát elsőként gyarapította a szerveződő akadémiai könyvtár állományát orientalisztikai művekkel. Az Akadémia a tudós iránti nagyrabecsülését végül csak jelképes módon fejezhette ki: mint az első őshaza- és keletkutatót az 1833. november 15-i nagygyűlésen 18 szavazattal a Nyelvtudományi Osztály levelező

[46] Döbrentei Gábor 1813-ban Kolozsvárott megalapította az Erdélyi Museum című folyóiratot, majd 1817-ben sikertelen kísérletet tett egy új tudós társaság alapjainak megteremtésére. Ez a későbbi Magyar Tudományos Akadémia egyik előfutára lehetett volna. Döbrentei 1825-ben Pozsonyban személyesen is megismerkedett Széchenyivel, és jelen volt, amikor a gróf felajánlotta egyévi jövedelmét a Magyar Tudós Társaság megalapítására. 1828-ban az Akadémia szabályzatait kidolgozó küldöttség tagja és jegyzője volt, később akadémikus és az Akadémia első titoknoka, azaz titkára lett. *Bodor Aladár:* Döbrentei Gábor Erdélyi szereplése. Bp. 1907; *Jancsó Elemér:* D. G. és az Erdélyi Múzeum. In: *Uő:* A felvilágosodástól a romantikáig. Tanulmányok. Bukarest 1966; *Orosz László:* Döbrentei − Katona, Berzsenyi. Forrás 38. (2006) 9. sz. 66−67.

[47] *M. Nagy Ottó:* Gyarmathi Sámuel élete és munkássága. (Erdélyi Tudományos Füzetek 182.) Kolozsvár 1944; *Jancsó Elemér:* Gyarmathi Sámuel és a felvilágosodás. Nyelv- és irodalomtudományi Közlemények 3. (1959) 1–4. sz. 7−18.; *Gulya János:* Gyarmathi Sámuel. Bp. 1978.

[48] *Gyarmathi Sámuel:* Nevezetes Magyar Útazó. Tudományos Gyűjtemény 4. (1820) X. sz. 121−122.

[49] *Eötvös J.:* Emlékbeszéd Kőrösi Csoma Sándor felett i. m. 10.; *Duka Tivadar:* Kőrösi Csoma Sándor. Budapesti Szemle 96. (1896) 264. sz. 459.; *Baktay E.:* Kőrösi Csoma Sándor i. m. 39.

[50] Kőrösi Csoma Sándor élete – a levelek és emlékezések tükrében. In: Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról (Levelek, okiratok, emlékezések). Közzéteszi Terjék József. Bp. 1984. 27.

tagjává választotta.[51] A modern tibetológia atyja azonban a magyarok rokonainak tekintett ujgurok földjére indulva megbetegedett, és 1842. április 11-én az indiai Dardzsilingben érte a halál; sírja ma is a helyi angol temetőben található. 1843-ban a Magyar Tudós Társaság közgyűlésén báró Eötvös József mondott emlékbeszédet Kőrösi Csoma Sándorról.[52] Besse és Kőrösi Csoma mellett főként Orlay János (1770–1829) és Czernaczki Vazul (1781–?) képviselik a Keletre induló kutatók első generációját, akik között egyébként földbirtokost, nyelvészt és orvost is találunk. Szerepvállalásuk bizonyítja, hogy a tudományos célú keleti utazások egyéni kutatóként is kivitelezhetők voltak.

Az őshaza- és keletkutatók második és harmadik generációja

Különösen Besse és Kőrösi Csoma példája tehát sokakra rendkívül lelkesítően hatott, noha a kutatók ezen második generációja társadalmi háttér és előtanulmányok szempontjából továbbra is rendkívül változatos képet mutatott. Volt közöttük orientalistává vált 48-as emigráns huszárőrmester, ugyancsak magát keletkutatóvá átképző földbirtokos, de orvos, képzett nyelvész, régész és földrajztudós is.[53] A második generációt képviseli többek között Maróthy István (1799–1845),

[51] Még annak ellenére is, hogy igazán fontos tudományos publikációi csak akadémikussá választását követően jelentek meg. *Viszota Gyula:* Tagajánlások az Akadémiában. (A megalakulástól 1847-ig.) Akadémiai Értesítő 17. (1906) 10. sz. 508. Érdekes adalék, hogy meglepő módon nem Döbrentei terjesztette fel őt, hanem Perger János, továbbá Toldy (Schedel) Ferenc, aki az alábbi módon ajánlotta a Társaság figyelmébe Kőrösi Csomát: „Körösi Csoma Sándort, a' híres áziai utazót, ki nem csak díszére van nemzetünknek, hanem honjövetele után nélkülözhetetlen orientalista társa lenne Intézetünknek." Uo. 507.

[52] *Eötvös J.:* Emlékbeszéd Kőrösi Csoma Sándor felett i. m.

[53] Tardy Lajos a 19. század legelején elinduló őshazakutatókat három nagy csoportba osztotta: 1. Akik érdemi történeti, nyelvészeti, földrajzi előtanulmányok nyomán indultak útra (pl. Kőrösi Csoma Sándor); 2. Akik más tudományágakban (pl. orvostudomány, jogtudomány) képezték magukat, de nem rendelkeztek szakirányú végzettséggel, ennek ellenére értékelhető eredményeik voltak (pl. Jerney János); 3. Azok, akiket már kortársaik is szerencsevadásznak, hozzá nem értőnek tartottak (pl. Jaksics Gergely, aki 1780 előtt született és 1824 után halt meg). *Tardy Lajos:* Régi feljegyzések Magyarországról. Bp. 1982. 181.; lásd még *Balázs Dénes:* Magyar utazók lexikona. Bp. 1993. Elemzésemben értelemszerűen csupán az első két csoportra fókuszálok, így nem szerepel a függelékben az említett Jaksics Gergely sem, az ő megítéléséhez lásd *Horváth Gáborné:* Kelet-kutató [sic!] volt-e Jaksics Gergely? Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 14. (2004) 173–181. Voltak ugyanakkor szép számmal olyan tudósok is, akik annak ellenére, hogy sosem jutottak el a Keletre, jelentős orientalisztikai tevékenységet folytattak, például Lugossy József, aki az első kéziratban maradt magyar nyelvű arab nyelvtant is összeállította. Lugossy sokoldalúságát az is jól jelzi, hogy az Akadémia 1841-ben a csillagászat területén elért eredményeiért tagjai sorába választotta. *Kosáry Domokos:* Társadalomtudományok. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. Vörös Antal. Bp. 1975. 54. Érdemes megemlíteni Repiczky János nevét is, aki évtizedekig a keleti nyelvek (a török, perzsa és szanszkrit) tanára volt a pesti egyetemen. *Seres István:* Repiczky János és tanítványai – A rendszeres turkológiai oktatás megindulása Magyarországon. In: A becsvágy igézetében. V. Vámbéry Konferencia. Szerk. Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely 2008.

Jerney János vagy Berzenczey László (1820–1884).[54] Ők Besse vagy Kőrösi Csoma példái nyomán a „klasszikus" őshazakutatók közé sorolhatók, tudományos programjuk középpontjában a magyarság ősi lakóhelyének felderítése állt. Az 1860-as évek végére azonban már egyértelművé vált, hogy a korszakban rendelkezésre álló lehetőségekkel és eszközökkel lehetetlen a helyszínre utazva megtalálni a magyarság őshazáját/őshazáit.

Az autodidakta nyelvzseni, Vámbéry Ármin tekinthető a második generáció egyik utolsó jeles képviselőjének. Őt még Kőrösi Csoma inspirálta a magyar őshaza keresésére, és Európába már egy megfontolt, világlátott tudósként tért vissza.[55] Vámbéry későbbi tevékenysége is jól mutatja a kutatási témák és megközelítések időben változó irányait: egyre inkább a török és finnugrisztikai nyelvészeti kutatások, az etnográfiai és régészeti anyaggyűjtés, továbbá a geológiai megfigyelések álltak a 19. század utolsó harmadában elinduló kutatók vizsgálatainak homlokterében. Noha ezen kutatások egy része továbbra is összefüggésbe hozható a magyar honfoglalást megelőző időszak számos tudományos kérdésével, ezek már korántsem nevezhetők „őshazakutatásoknak". A zömmel autodidakta nyelvtehetségek, azaz a Besséhez, Jerneyhez és Vámbéryhoz hasonló kutatók helyét egyre inkább átvették a legkiválóbb hazai és európai egyetemeken diplomát és doktori fokozatot szerző professzionális tudósok, mint például Goldziher Ignác (1850–1921), Kégl Sándor (1862–1920) vagy Stein Aurél.

A 19. század második felének tudományos életében továbbra is szerepet kaptak olyan magyar főurak és földbirtokosok – köztük gróf Széchenyi Béla (1837–1918) és gróf Zichy Jenő (1837–1906) –, akik bár tudományos expedíciókat szerveztek keletre, azokat nem maguk vezették, hanem koruk legkiválóbb szakembereit kérték fel e feladatra. Így jutott el a tudományos vizsgálódásainak helyszínére Lóczy Lajos (1849–1920), Wosinszky Mór (1857–1907) és Pósta Béla (1862–1919) is.

249–262. Mivel azonban tudomásom szerint e tudósok sem a finnugor nyelvű népek által lakott régiókban, sem Ázsiában nem jártak, őket sem veszem figyelembe. A természettudósok közül is csupán azokkal foglalkozom, akik néprajzi, nyelvi, történeti megfigyeléseket, gyűjtéseket is végeztek (pl. Lóczy Lajos, 1849–1920 vagy Cholnoky Jenő, 1870–1950); ellenben a Déchy Mórral (1851–1917) a Kaukázusba utazó Hollós László mikológussal vagy Lojka Hugó lichenológussal nem. (Déchyt azonban számos nyelvi, történeti és egyéb megfigyelése miatt bevettem a függelékben lévő táblázatba.) Vö. *Szakály Ferenc:* Hollós László élete és munkássága. Szekszárd 1989; *Dr. Balázs Dénes:* Déchy Mór utazásai a Kaukázusban. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 11. (1992) 11.

[54] Sokan az észak felé induló Reguly Antalt (1819–1858) is ide sorolták, de életének és tevékenységének újabb értékelése szerint az „Észak Kőrösi Csomája" megállapítás problematikus vele kapcsolatban, hiszen Regulyt alapvetően nem a magyar őshaza megtalálása hajtotta. *Szíj Enikő:* Reguly nem „Észak Kőrösi Csomája", hanem „olyan Péntek-telen Robinzon-féle". Magyar Tudomány 182. (2021) 1. sz. 31–38.

[55] *Felföldi Sz.:* Fény metszette élet i. m. 47–70.

A kutatók harmadik generációját egy további tényező is megkülönböztette az első két nemzedéktől, mégpedig az, hogy a Magyar Tudományos Akadémia révén egyre jelentősebbé vált intézményi támogatásuk. Ez ugyan nem érte el a Turáni Társaság által biztosított anyagi és egyéb erőforrások léptékét, de a kutatók harmadik generációja már hidat képezett a 19. század vége és a Turáni Társaság 1910-es megalakulását követő „aranykor" időszaka között. E harmadik generáció tevékenysége egyes esetekben túlnyúlt az 1910-es, 1920-as éveken is.

Az Akadémia kutatókat támogató tevékenysége

Az Akadémia szervezetének kialakulása egybeesett a tudományos őshaza- és keletkutatások 19. századi megindulásával. Széchenyi és társai, gróf Károlyi György, gróf Andrássy György és Vay Ábrahám[56] az Akadémia létrehozását lehetővé tévő felajánlást követően ugyanis hozzáláttak a tudós társaság szervezetének kialakításához. Ennek egyik első, de rendkívül fontos mozzanata volt gróf Teleki József felajánlása, amelynek keretében több mint 30 000 darabot számláló családi könyvtárát adományozta a Tudós Társaság számára.[57] Ez teremtette meg a későbbi Akadémiai Könyvtár gyűjteményének alapját, és – amint azt később látni fogjuk – a hazai őshaza- és keletkutatás számára is rendkívül jelentős lépésnek bizonyult. A gyűjtemény gyarapodása ugyanis nagyban hozzájárult a hazai orientalisztika, valamint a régészet-, a történet- és a nyelvtudomány fejlődéséhez.[58] Az első, majd az ezeket követő újabb felajánlások nélkül a hazai keletkutatás, finnugrisztika és régészettudomány nem zárkózhatott volna fel az európai tudományosság élvonalához.

Az Akadémia első nagygyűlésére 1831 februárjában került sor. Itt választották meg az Akadémia első tisztségviselőit, így többek között gróf Teleki József személyében az első elnököt (elnököt) és gróf Széchenyi István személyében a

[56] Az alapítók példáját többen is követték, így 1827-re az alaptőke már 250 ezer forint volt. *Fónagy Zoltán:* Az Akadémia alapító mecénásai. In: A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai i. m. 23.; *Uő:* A Magyar Tudományos Akadémia története – I. rész: 1825–1918, https://mta200.hu/mta200/az-mta-tortenete-106336 (letöltés: 2025. júl. 27.).

[57] *Papp Gábor György:* „Kellő nyugalommal, és a célhoz szükséges anyagi eszközökkel ellátva". Az Akadémia székházának támogatói. In: A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai i. m. 40.; *Fónagy Zoltán:* Az elvárt közhasznú tettek. Az Akadémia főnemes mecénásai. In: A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai i. m. 74–75. A támogatás tényét törvénycikkelybe is foglalták (1827. évi 12. tc.). Vö. *Fónagy Z.:* Az elvárt közhasznú tettek i. m. 83.: 15. jegyz.

[58] Nem sokkal később, 1838-ban Batthyány Kázmér kisbéri és Batthyány Gusztáv rohonci könyvtára is az Akadémiához került. *F. Csanak Dóra:* Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig. (A MTAK kiadványai 14.) Bp. 1959. 10–12.; *Hursán Szabolcs:* A Batthyány család hercegi ágának könyvtárai a 18. században. Axis 5. (2024) 1. sz. 45–46.; *Papp G. Gy.:* „Kellő nyugalommal [...]" i. m. 40.

másod előlülőt (alelnököt); a titoknok (titkár) a korábban Csomát is támogató Döbrentei Gábor lett.[59] Kezdetben csak a nyelvtudományi, a bölcseleti, a matematikai, a történettudományi, a törvénytudományi és a természettudományi osztályt alakították ki. Az osztályszervezet hosszú ideig formális maradt, a hat osztály az esetek többségében ugyanis közösen tanácskozott és határozott. Ez természetesen azt is jelentette, hogy az őshaza- és keletkutatás helyzetét érintő döntések sem szűk szakmai körben születtek meg ekkoriban. A helyzet az 1869-es alapszabály-módosítást követően változott meg valamelyest, amikor az osztályokat összevonták három nagyobb egységbe. Az őshazakutatás és az orientalisztika a Nyelv- és Széptudományok Osztályához került.[60] Az intézmény ma ismert struktúrája azonban csak a 20. században kristályosodott ki, így a keletkutatás, a régészet akadémiai háttere is (a nyelvtudományok ma az I. osztályhoz, a régészet és a történelemtudományok a II. osztályhoz tartoznak).

A folyamatos anyagi gondok azonban rendkívüli módon megnehezítették az Akadémia működését az első évtizedekben. Ezt jól jelezte, hogy az Akadémiának hosszú időn keresztül nem volt saját épülete, valamint az is, hogy folyóirata, a *Tudománytár* az anyagi források hiánya miatt 1844-ben megszűnt.[61] Ebben az időszakban mindössze az Akadémiai Könyvtár létrehozásának ügye haladt előre bizonyos mértékben.[62]

Az intézmény anyagi helyzete csak a kiegyezést követően javult jelentősebb mértékben, ezt követően már állami támogatást is kapott. Emellett az Akadémia – különböző felajánlások nyomán – igyekezett kialakítani a tudományos támogatások és akadémiai jutalmak rendszerét, melynek célja természetesen az önálló nemzeti tudományos élet pénzügyi feltételeinek megteremtése volt.[63] Működésének első évtizedeiben még nem léteztek olyan nagyobb szakmai közösségek, programok, amelyeket támogathattak volna, így az anyagi források döntően önálló kutatókhoz kerültek, akik között magyarul író tudósok (természettudósok, történészek, jogászok), írók, költők és fordítók egyaránt voltak. Az Akadémia kiemelt figyelmet fordított az ókori és középkori auktorok műveinek, továbbá a modern nemzetközi szakirodalom magyar nyelvű fordítására. Emellett a pályakezdőket is igyekezett segíteni, például külföldi tanulmányaik,

[59] A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 1. (1831–1832) 66.
[60] *Vörös Antal:* Az új alapszabályok. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975 i. m. 144.
[61] *Loványi Gyula:* A Magyar Nyelvészet. (Adalékok a magyar nyelvtudomány kialakulásához.) Nyelvtudományi Közlemények 59. (1957) 4.
[62] *F. Csanak D.:* Az Akadémiai Könyvtár története i. m. 5–23.
[63] Ennek hátterét és a különböző támogatások, díjak történetét lásd *Fekete Gézáné:* Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei. (A MTAK közleményei 21.) Bp. 1988.

kutatásaik folytatásához nyújtott anyagi juttatás révén.[64] Vizsgált témám szempontjából ez utóbbi tekinthető a leginkább relevánsnak, hiszen az intézmény szerény anyagi forrásai ellenére is igyekezett olyan személyeket patronálni, akik gyűjtőutakra, illetve tudományos expedícióra vállalkoztak. Az erre jelentkezők száma meglehetősen gyorsan növekedett, így hamar egyértelművé vált, hogy az Akadémia önmagában nem lesz képes minden ilyen típusú igényt kielégíteni. A szűkös anyagi források meghatározták az őshazakutatók, a régészek és az orientalisták lehetőségeit is.[65]

Az őshaza- és keletkutatás professzionalizációja felé mutató folyamatokban – mint szervezeti háttér – ugyanakkor egyre inkább teret nyert az Akadémia is. E folyamat egyik meghatározó eleme az akadémiai tagság elnyerése volt. Az 1. táblázatban (Függelék) felsorolt 43 főből 25 kutatót választottak rendes és levelező taggá,[66] emellett az Akadémia tiszteleti tagsággal honorálta két földbirtokos – gróf Széchenyi Béla és gróf Zichy Jenő – tudománypártoló tevékenységét, azt, hogy keleti tudományos expedíciók megszervezésével (is) jelentős mértékben hozzájárultak az érintett tudományos diszciplínák hazai fejlődéséhez. Tiszteleti (külső) tagságot kapott több magyar vagy magyar származású keletkutató is, akik hol szorosabban (Stein Aurél), hol pedig lazábban kapcsolódtak az Akadémiához (Wilhelm Gottlieb Leitner indológus, a lahori egyetem rektora [1840–1899] és Ujfalvy Károly utazó, néprajzkutató, nyelvész [1842–1904]).

A tanulmányban vizsgált összesen 43, döntően a 19. században aktív kutató között tehát 30 olyan személy (megközelítőleg a 70%-uk) volt, akit akadémikussá választottak. Ez az arány rendkívül magasnak tekinthető, egyúttal az őshaza- és keletkutatás rendkívüli korabeli reputációját is jól érzékelteti.[67]

---

[64] A' Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai. Pesten 1831. 6–8. Lásd még a 75–78. jegyzeteket.

[65] Lásd Széchenyi Prónay Sándornak küldött levelét a 15. jegyzetben.

[66] Kőrösi Csoma Sándor, Jerney János, Hunfalvy Pál (1810–1891), Rómer Flóris (1815–1889), Reguly Antal, Duka Tivadar (1825–1908), Xántus János (1825–1894), Orbán Balázs (1829–1890), Vámbéry Ármin, Szilády Áron (1837–1922), Hampel József (1849–1913), Lóczy Lajos, Goldziher Ignác, Déchy Mór, Wosinszky Mór, Halász Ignác (1855–1901), Szinnyei József (1857–1943), Szádeczky-Kardoss Lajos (1859–1935), Kunos Ignác (1860–1945), Munkácsi Bernát (1860–1937), Thúry József (1861–1906), Kégl Sándor, Cholnoky Jenő, Pápay József (1873–1931), Prinz Gyula (1882–1973). Eleinte tehát Jerney Jánost és Duka Tivadart is megválasztották (miközben Berzenczey Lászlót vagy Maróthy Istvánt nem, később azonban már valóban csak professzionális tudósokat, így Cholnoky Jenőt vagy Munkácsi Bernátot). A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1973. Összeáll. Fekete Gézáné. Bp. 1975; *Markó László et al.:* A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002 I–III. Bp. 2003.

[67] Az akadémikusok összlétszámához képest a vonatkozó diszciplínákban dolgozók számaránya jelenleg jóval alacsonyabb, lásd https://mta.hu/mta_tagjai (letöltés: 2025. aug. 20.). A 21. század tehát kétségkívül nem számít az őshaza- és keletkutatás aranykorának.

Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a 19. században az akadémikusság nem járt rendszeres honoráriummal: sokkal inkább tudományos és társadalmi elismerést, illetve presztízst jelentett. Noha a Magyar Tudós Társaság egyedi támogatások és jutalmak révén igyekezett segítséget nyújtani az arra érdemes kutatóknak munkájuk megkezdéséhez, folytatásához vagy befejezéséhez, ezek az összegek meglehetősen csekély mértékben járultak hozzá az őshaza- és keletkutatók sikeres munkavégzéséhez.[68] A testület elsősorban az akadémikusok céljainak támogatását tartotta szem előtt, ugyanakkor olyan tudósok is támogatásban részesülhettek, akiket nem választottak meg akadémikusnak. A támogatás fontos eszközei voltak az Akadémia által létrehozott díjak és jutalmak is.[69] Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezen elismerések többsége a 19. században nem az elsődleges terepi kutatásokhoz, expedíciókhoz kapcsolódott, hanem célzottan kiírt pályamunkák elkészítésére irányult, és már megjelent publikációkat utólag jutalmazott.[70] A számos díj közül az őshaza- és keletkutatók a következőket nyerték el:

Jerney János 1828-ban az úgynevezett Vitéz-jutalmat, Hunfalvy Pál 1860-ban az Akadémia Sámuel-díját, majd 1873-ban Arany Jánossal megosztva az Akadémiai Nagyjutalmat nyerte el. Vámbéry Ármin 1870-ben Sámuel-díjat, Szilády Áron 1874-ben ugyancsak Sámuel-díjat, 1887-ben pedig Marczibányi-jutalmat kapott. Gróf Széchenyi Béla 1896-ban Akadémiai Nagyjutalmat vehetett át. Hampel József 1909-ben (azaz már a 20. században) elnyerte az Akadémia Marczibányi-jutalmát csakúgy, mint Lóczy Lajos 1903-ban, bár Lóczy 1917-ben Akadémiai Nagyjutalmat is kapott. Halász Ignác (1855–1901) 1880-ban és 1882-ben a Sámuel-díjat, 1886-ban Lehr Alberttel megosztva az Akadémiai Nagyjutalmat is megkapta. Szinnyei József munkáját három díjjal is értékelték: 1877-ben elnyerte az úgynevezett Gorove-jutalmat, majd 1886-ban az Akadémia Marczibányi-jutalmát, 1900-ban pedig az Akadémiai Nagyjutalmat. Kunos Ignác 1902-ben megkapta az Akadémia Lukács Krisztina-jutalmát, Pápay József pedig 1907-ben a Marczibányi-díjat. Az egyetlen keletkutató, aki már-már rendszeresnek tekinthető akadémiai jutalomsorozatban részesült, Munkácsi Bernát volt, aki 1881-ben, 1883-ban és 1884-ben is elnyerte a Sámuel-díjat, majd 1900-ban a Marczibányi-jutalmat, s végül 1907-ben az Akadémiai Nagyjutalmat is.[71]

---

[68] Az Akadémia egykori anyagi hátteréhez mindenekelőtt lásd A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai i. m.; A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975 i. m.

[69] *Fekete G.:* Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei i. m.; *Fekete Gézáné:* A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai 2. 1859–1900. (A MTAK közleményei 36.) Bp. 2000.

[70] *Fekete G.:* Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei i. m. 9.

[71] Uo. 213–229.; *Fekete G.:* A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai i. m. 177–189. Az adatokat táblázatos formában lásd a függelékben.

A 30 akadémikus közül tehát összesen 12 fő, azaz 41%-uk részesült az Akadémia hagyományos jutalmainak és díjainak valamelyikében. Többen rendkívül eredményesnek bizonyultak: Munkácsi Bernát 5 díjat, Szinnyei József és Halász Ignác 3–3 díjat nyert el. Egy-egy elismerésben részesült többek között Vámbéry Ármin, Hampel József és Kunos Ignác. A tanulmányban vizsgált 43 kutató 29%-a kapott valamilyen akadémiai jutalmat, kétharmada azonban semmilyen díjban nem részesült, de még az akadémikusok 60%-a sem kapott semmiféle támogatást. Bár akadtak olyanok, akik egymást követő években vagy egy-két év kihagyással többször is részesültek elismerésben, a kutatók többsége pályafutása során csupán egyetlen díjat kapott, s nem ritkán évek vagy akár egy évtized is eltelt két díjazás között. Az akadémiai díjrendszer tehát esetlegessége, kiszámíthatatlansága és sporadikussága miatt egyáltalán nem volt alkalmas arra, hogy – mai kifejezéssel élve – „kutatási ökoszisztémát" biztosítson a tudományos munka számára. Ehhez sem az anyagi erőforrások, sem a megfelelő intézményi háttér nem állt rendelkezésre, és ebben a 20. század első évtizedeiig nem is történt érdemi változás. Ebből az esetlegességből is fakad, hogy noha a támogatások révén számos értékes kötet és tanulmány megjelent,[72] a pályázatok és díjak tudományos hatása meglehetősen korlátozott maradt. Ami pedig e díjak és támogatások szélesebb társadalmi hatásait illeti, ezek jelentőségét sem érdemes eltúlozni, hiszen egyes esetekben még a támogatottak szélesebb körű ismertségének növekedését sem mozdították elő. Egyetlen példát kiemelve: bár Munkácsi Bernát kora egyik legkiválóbb nyelvésze volt (ezt kivételesnek számító öt akadémiai díja is jelzi), és érdemei ma is vitathatatlanok, az összesen egy díjat elnyert Vámbéry nevét ma is sokkal többen ismerik, nem beszélve a nemzetközi iszlámkutatások máig egyik legkiemelkedőbb és legelismertebb alakjáról, Goldziher Ignácról, aki egyetlen díjat sem kapott az Akadémiától hosszú és rendkívül eredményes tudományos pályája során. Az adatokból ugyanakkor kiderül az Akadémia egy másik, méltánylandó törekvése is: az 1800-as évek második felétől − többnyire pénzadományok útján − egyre inkább igyekezett a fiatal kutatók pályakezdését is segíteni. Ezek a támogatások a fentiekkel szemben már jóval inkább lehetővé tették az elsődleges anyaggyűjtést, az expedíciók szervezését és a külföldi tanulmányutakat. A vizsgált őshaza- és keletkutatók közül az alábbi, különböző generációkhoz tartozó kutatók részesültek ilyen célzott támogatásban:

Reguly Antal 1842-ben az Akadémia titkárának, Toldy Ferencnek is köszönhetően kapott támogatást Urál-vidéki terepmunkáihoz, noha a támogatás csak

[72] Lásd pl. Munkácsi Bernát több jelentős munkáját. *Markó László:* Munkácsi Bernát. In: *Markó L. et al.:* A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002 i. m. I. 895–986.

nehezen érkezett meg hozzá.[73] Duka Tivadar 1883-ban kapott támogatást az Akadémiától, hogy – Kőrösi Csoma Sándor munkásságának kutatójaként – térjen vissza Indiába, gyűjtse össze, és hozza Magyarországra Kőrösi Csoma még elérhető hagyatékát.[74] A Konstantinápolyból 1860-ban hazatérő Vámbéry Ármint az Akadémia egy szerényebb összeggel támogatta, amikor 1861-ben ismét kelet felé indult, hogy megvalósítsa eredeti tervét, és a magyarok őseinek nyomába eredjen.[75] Szentkatolnai Bálint Gábor (1844–1913) 1871-ben az Akadémia támogatásával utazott Oroszországba, hogy ott a mongol és mandzsu nyelvet tanulmányozza.[76] Halász Ignác 1884-ben, 1886-ban és 1891-ben ugyancsak az Akadémia segítségével három kutatóutat is tett a lappok között.[77] Kunos Ignác pedig részben az Akadémia, részben a Pesti Izraelita Hitközség anyagi hozzájárulásának köszönhetően csaknem öt éven át folytathatta tanulmányait és kutatásait Konstantinápolyban.[78] Pápai Károly (1861–1893) is részben az Akadémia, részben pedig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával indult Munkácsi Bernát kíséretében 1888-ban Oroszországba, hogy a vogul és az osztják népek körében végezzen etnográfiai kutatásokat.[79]

Pápai és Munkácsi esete jól példázza a 19. századi kutatásfinanszírozás szereplőinek együttműködését: az Akadémia által folyósított támogatások mellett állami források is rendelkezésre álltak, amelyek felett jelentős részben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium diszponált. A minisztérium vezetői – köztük báró Eötvös József, majd Trefort Ágoston – szintén törekedtek arra, hogy a magyar tudományos kutatások számára minél szélesebb körű támogatást biztosítsanak.[80] Így – többnyire az említett két miniszter közbenjárására – állami támogatásban részesült az említett Pápai Károlyon kívül több kiváló kutatónk is. Vámbéry például 1857-ben első, Konstantinápolyba vezető útjára Eötvös József támogatásával tudott elindulni. Goldziher Ignác 1872–1873-ban, Trefort Ágoston minisztersége

[73] Az Akadémia anyagi nehézségei miatt csak korlátozottan tudta támogatni a tudóst, ezért Toldy külön beszámolót tartott a Tudós Társaság előtt, majd az udvarhoz fordult, Reguly-társaságot alapított, és Reguly-albumot adott ki. Reguly-album. Történeti és szépirodalmi tartalommal. Jászay, Jókai, Jósika, Lugossy, Petőfi, Rischel, Szigligeti, Vahot I. és Venczel által. Megelőzik Reguly utazásai Toldy Ferenctől. Pesten 1850; *Kosáry D.:* Társadalomtudományok i. m. 55.; *Markó László:* Reguly Antal. In: *Markó L. et al.:* A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002 i. m. II. 1064–1065.

[74] *Kiss Zsuzsanna:* Orvosok, mérnökök és gazdasági szakemberek az Akadémia támogatói között. In: A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai i. m. 285.

[75] *Vekerdi László:* Matematika és természettudományok. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975 i. m. 219.

[76] *Bálint Gábor:* Jelentés az Akadémiához. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 5. (1871) 13. sz. 244–245.

[77] *Markó L.:* Reguly Antal i. m. 472.

[78] *Kosáry D.:* Társadalomtudományok i. m. 196.

[79] *Hajdú Péter:* Pápai Károly szelkup szójegyzéke. Nyelvtudományi Közlemények 54. (1953) 144–145.

[80] Eötvös az Akadémia elnöke, Trefort pedig az Akadémia főtitkára is volt éveken keresztül.

idején állami ösztöndíjat kapott, hogy a Bécsben és Leidenben található keleti kéziratokat tanulmányozhassa, de kutatóútja során felkereste Oxford és Cambridge gyűjteményeit is. 1873–1874-ben egy további állami ösztöndíjjal a Közel-Keleten és Egyiptomban járt kutatóúton. A fiatal Stein Aurél – Trefort közbenjárására – a kultuszminisztérium sokéves támogatását élvezte külföldi tanulmányai során, és Cholnoky Jenő (1870–1950) is szerény, 1500 forintot kitevő állami ösztöndíjjal indult kínai kutatóútjára.[81]

A kutatók az Akadémia és a minisztérium mellett – ha kisebb mértékben is – időnként a 19. században létrejött további hazai tudományos társaságok, intézmények támogatására is számíthattak. Az Akadémia tehát az egyik legfontosabb, de nem az egyetlen eleme volt a tudományos társaságok azon hálózatának, amely nélkül a kutatók és utazók eredményei bizonyára csak jóval csekélyebb mértékben hasznosultak volna. Ide tartozott többek között az 1841-ben alapított Királyi Magyar Természettudományi Társulat, az 1867-ben alapított Magyar Történelmi Társulat és az 1872-ben alapított Magyar Földrajzi Társaság is.[82] Alapítóik és tagjaik között számos orientalista és földrajztudós is helyet kapott, a Magyar Földrajzi Társaság alapítóinak sorában például olyan tudósokat találunk, mint Vámbéry Ármin, Déchy Mór vagy Xántus János. A társaságok tagsága között személyi átfedések is voltak.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az Akadémia a kezdetektől igyekezett anyagi támogatásokat nyújtani a hazai őshaza- és keletkutatóknak, ám ezek az összegek csak a tudósok szűkebb körét érték el, és nem voltak elegendőek teljes kutatások finanszírozásához. Továbbá e támogatások inkább a tudományos eredmények publikálásának elősegítésére irányultak, sokkal kevésbé a kutatóutakra. Mindezek ellenére a juttatások egy része kifejezetten jól hasznosult: elég csak Duka Tivadar fent említett akadémiai támogatására gondolnunk, amely révén végül Magyarországra kerülhettek Kőrösi Csoma Sándor hagyatékának darabjai, vagy Vámbéry közép-ázsiai útjának finanszírozására, mely nemcsak számára hozta meg a világhírt, de Magyarországot a nemzetközi orientalisztikai diskurzus részévé tette. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a 19. században még nem létezett/létezhetett átgondolt, hosszú távú akadémiai mecenatúrarendszer, így a kapcsolódó diszciplínák (például turkológia, régészet, finnugrisztika) alapjai

[81] *Felföldi Sz.:* Fény metszette élet i. m. 45–46.; *Ujvári Hedvig:* Max Nordau és Goldziher Ignác levelezésének kontextualizálása II. Keletkutatás 31. (2020) 2. sz. 55–84.; *Huszághné Kelecsényi Ágnes:* Stein Aurél (1862–1943) és a magyar tudomány. Kapcsolatok a Magyar Tudományos Akadémiával – Stein-gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. PhD-disszertáció (ELTE). Bp. 2004. 34–40.; *Dr. Balázs Dénes:* Cholnoky Jenő kínai útinaplója. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 1. (1985) 31.

[82] Lásd pl. *Gyuris Ferenc – Győri Róbert:* A Magyar Földrajzi Társaság első évtizedei: Célok és nemzetközi kapcsolódások. Földrajzi Közlemények 147. (2023) 3. sz. 233–249.

jellemzően az esetlegesség körülményei között, és egymástól független, szigetszerű egyéni kutatói teljesítmények nyomán épültek ki.

Az Akadémia által nyújtott támogatások körében olyan eszközök is megjelentek, amelyek bár nem igényeltek jelentős anyagi ráfordítást, mégis fontos szerepet játszottak a kutatók, tudósok tevékenységének előmozdításában és a kutatómunka elé gördülő akadályok elhárításában. Ilyenek voltak az Akadémia tisztviselői – többnyire az elnök vagy a főtitkár – által írt ajánlólevelek és igazolások, amelyek számos ajtót kinyitottak a kutatók előtt.[83]

A kutatók Akadémiát támogató tevékenysége

A Magyar Tudományos Akadémia nevében eljárni, annak – akár szellemi, akár morális – pártfogását bírni, mindenekelőtt pedig az akadémikusok körébe tartozni olyan rangot és értéket jelentett a magyar őshaza- és keletkutatók számára, amely erős gesztusokat váltott ki belőlük.

Az itt vizsgált kutatók egy része különböző okokból anyagi eszközökkel támogatta az Akadémiát, például az 1841. szeptember 3-i igazgatósági ülésen Jerney János 3000 forintos felajánlást tett a magyarság keleti elemeinek felkutatását célzó expedíció számára, fenntartva magának a jogot, hogy az úton személyesen is részt vegyen.[84] Az Akadémia tiszteleti tagjává választott gróf Széchenyi Béla – édesapjától függetlenül is – jelentős támogatást nyújtott az intézménynek, többek között előre, egy összegben kifizette az apja által felajánlott tőke kamatait, és számos más módon is segítette az MTA törekvéseit.[85] Kiemelendő továbbá Duka Tivadar 2000 korona értékű alapítványa, melyet Kőrösi Csoma Sándor emlékének ápolására hozott létre.[86]

Az intézmény iránti kötődés más formában is kifejezésre jutott, a kutatók egy része például fontos tisztségeket vállalt az Akadémián. Ide sorolható például Hunfalvy, Vámbéry, gróf Széchenyi Béla, Goldziher vagy Szinnyei, akik az

---

[83] Ezt a kutatók gyakorta meg is jegyezték leveleikben, köteteikben. Így Vámbéry Küzdelmeim című önéletírásában a Toldy Ferenc által neki adott latin (!) nyelvű ajánlólevél teljes szövegét is közölte. *Vámbéry Ármin:* Küzdelmeim. Bp. 1905. 165. A fotóját lásd *Felföldi Sz.:* Fény metszette élet i. m. 38.

[84] *Dobszay Tamás:* Az Akadémia nemes támogatói. In: A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai i. m. 165.

[85] *Fónagy Z.:* Az Akadémia alapító mecénásai i. m. 28.

[86] *Szállási Árpád:* Adatok Duka Tivadar életéhez és munkásságához. Orvostörténeti Közlemények 49. (2004) 3–4. sz. 129–130.; *Kiss Zsuzsanna:* Orvosok, mérnökök és gazdasági szakemberek az Akadémia támogatói között. In: A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai i. m. 285. Az adományt először említő, 1897-ben kelt Duka-levél szövegét Szállási Árpád közölte elsőként. *Szállási Á.:* Adatok i. m. 129–130. Duka támogatta Kőrösi Csoma szobrának felállítását is az Akadémián, ami viszont csak Rust József 1910-es felajánlását követően valósulhatott meg. *Stein Aurél:* Duka Tivadar emlékezete. Bp. 1913. 30.

igazgatótanács tagjai voltak, pályázati bírálóbizottságok munkáját segítették, és aktívan részt vettek az intézményi életben, megjelentek például az üléseken is. Intézményi szerepeikkel az Akadémia működését és közfeladatainak ellátását segítették elő, ugyanakkor nem zárható ki, hogy vállalásaikkal társadalmi normákhoz is igazodtak, és személyes érdekeket is szolgáltak.

A legmaradandóbb nyomot azonban feltehetőleg azzal hagyták, hogy munkásságuk kézzelfogható eredményeit – kéziratait és értékes könyvtáraikat – az Akadémiának ajánlották fel. Egyes kutatók (például Vámbéry vagy Kégl) esetében az örökösök juttatták el az értékes gyűjteményeket az Akadémiának, de többen még életükben megtették felajánlásukat. Ezáltal nemcsak az Akadémia tudományos tekintélyét erősítették, hanem a jövő tudósai számára is megbízható intézményi hátteret teremtettek a kutatáshoz.

A 19. század végén a Magyar Tudományos Akadémiának 194 rendes és levelező tagja volt (ehhez járultak a tiszteleti és külső tagok).[87] A tagok jelentős része személyes kapcsolatban is állt egymással, az Akadémia tisztségviselői pedig széles körben ismertek voltak. Az őshazakutatók, finnugristák és orientalisták közül többen szoros kapcsolatot – olykor baráti viszonyt – ápoltak az intézmény főtitkárával és más hivatalnokaival,[88] így e felajánlások gyakran személyes kapcsolatok révén valósultak meg. Az is előfordult, hogy egyes kutatók már jóval személyes hagyatékuk felajánlása előtt otthonosan mozogtak az Akadémia épületében és annak könyvtárában. Stein Aurél így írt erről: „Ifjúságom sok kedves emléke fűz engem az Akadémia szép könyvtárához. Ama néhány éven át, melyet, mint gimnazista szülővárosomban töltöttem, sokat jártam olvasótermébe. Ott töltöttem a szülői házon kívül legkellemesebb óráimat: ott kezdtem meg orientalista tanulmányaimat, fáradoztam a szanszkrit nyelvvel [...]."[89]

Az Akadémiai Könyvtárban található Kőrösi Csoma-gyűjtemény, a Vámbéry révén Budapestre került Szilágyi-gyűjtemény, a Stein- és Kégl-gyűjtemény vagy a Goldziher-levelezés egyszerre állítanak emléket a tanulmányban vizsgált jelentős tudósoknak, és teremtenek kapcsolatot az egykori és a jelenlegi kutatások között. A régészeti kutatások számára például fontos kiindulópontot jelent Stein Aurél

[87] Magyar Tud. Akadémiai Almanach polgári és csillagászati naptárral MDCCCC-ra. Bp. 1900. 120–123.

[88] Itt csupán néhány példát érdemes kiemelni: Regulyt és Jerneyt is jó barátság kötötte össze Toldy Ferenccel, az Akadémia titkárával, Vámbéry sok évtizedes baráti viszonyt ápolt Arany Jánossal, aki hosszú ideig az MTA főtitkára is volt, Stein Aurél pedig kivételesen jó kapcsolatban állt az Akadémia két főtitkárával, Szily Kálmánnal és Balogh Jenővel is. *Huszághné Kelecsényi Á.:* Stein Aurél (1862–1943) és a magyar tudomány i. m. passim.

[89] *Rásonyi László:* Stein Aurél és hagyatéka. (A MTAK Kiadványai 18.) Bp. 1960. 5.; *H. Boros Vilma:* Stein Aurél ifjúsága. Hirschler Ignác és Stein Emő levelezése Stein Aurélról. 1866–1891. (A MTAK Kiadványai 61.) Bp. 1971.

könyvtára, a modern iszlámkutatás pedig jelentős mértékben épít Goldziher Ignác hagyatékára.

A tanulmányban vizsgált 19. századi kutatók tevékenységére tehát kétségkívül komoly hatást gyakorolt az Akadémia, ugyanakkor az ő hozzájárulásuk nélkül az Akadémia és az Akadémiai Könyvtár gyűjteménye sem létezne ma ismert formájában. Az intézmény szellemi, morális, időnként pénzügyi támogatásával megvalósított kutatásoknak köszönhetően váltak nemzetközi szinten is ismertté és elismertté a hazai orientalisztika eredményei, többek között a tibetológia (Kőrösi Csoma Sándor), a turkológia (Vámbéry, Thúry, Kunos), az iszlámkutatás (Goldziher) és a régészet (Stein Aurél) területén. Mindezek az eredmények a Magyar Tudományos Akadémia nemzetközi reputációjának erősödéséhez is hozzájárultak.

A kölcsönhatás a hagyatékok terén is kimutatható. Az Akadémia már a tudósok életében, majd halálukat követően is törekedett a kiemelkedő életművek megőrzésére és a keletkutatók emlékének ápolására. Az Akadémiai Könyvtárban elhelyezett hagyatékok nemcsak a keletkutatás tárgyi és szellemi alapjait gazdagították, hanem az Akadémia presztízsét és a tudományos életben elfoglalt pozícióját is erősítették. A két fél együttműködése azonban nem maradt a tudomány belügye, hiszen az Akadémia jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Kőrösi Csoma Sándor, Reguly Antal, Vámbéry Ármin és mások teljesítménye a magyar nemzeti identitás szerves és meghatározó részévé váljon, ez pedig messze túlmutat a Kelet igézetében útnak induló kutatók személyes történetein.

Függelék

1. táblázat Magyar őshaza- és keletkutatók és az Akadémiához fűződő kapcsolataik a 19. században[90]

Név	Hol járt?[91]	Akadémikussá választották?	Kapott anyagi támogatást az Akadémiától?	Támogatta anyagilag az Akadémiát?	Az Akadémián őrzik a hagyatékát?
Ógyallai Besse János Károly (1765–1841)	India, Oroszország, Grúzia	Nem	Nem	Nem	Igen
Orlay János (1770–1829)	Finnország, Oroszország, Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán	Nem	Nem	Nem	Nem
Czernaczki Vazul / Vasilij Cèrnaćki (1781–?)	Törökország, Oroszország	Nem	Nem	Nem	Nem
Kőrösi Csoma Sándor (1784–1842)	India, Tibet, Irán, Törökország, Üzbegisztán, Afganisztán, Pakisztán, Libanon, Szíria, Irak	Igen (l. 1833)	Nem (1830-ban a magyar országgyűlésben gyűjtöttek számára)	Igen (p. 1831)	Igen
Maróthy István (1799–1845)	Törökország, Irán, Afganisztán	Nem	Nem	Nem	Igen
Jerney János (1800–1855)	Oroszország, Ukrajna, Grúzia	Igen (l. 1837, r. 1838)	Igen (Vitéz-jutalom 1828)	Nem	Nem
Hunfalvy Pál (1810–1891)	Észtország, Finnország	Igen (l. 1841, r. 1858)	Igen (Sámuel-díj 1860, Akadémiai Nagyjutalom 1873)	Nem	Részben
Rómer Flóris (1815–1889)	Észtország, Lettország, Ukrajna, Oroszország	Igen (l. 1860, r. 1871)	Nem	Nem	Részben

[90] A táblázatban azok a Keletre és a finnugor nyelvű népek szállásterületeire eljutó utazók és tudósok szerepelnek, akik a 19. században és a 20. század elején folytattak érdemi tudományos tevékenységet. A felsorolásból kimaradtak mindazok, akik nem tudományos céllal utaztak a térségbe (pl. művészek, műgyűjtők, mérnökök, hajóskapitányok), ők – bizonyos kivételektől eltekintve – semmilyen módon nem álltak kapcsolatban az Akadémiával. A keletre utazó magyar, illetve magyarországi földbirtokosok és arisztokraták közül csak azokat tüntettem fel a táblázatban, akik nem(csak) kedvtelésből utaztak keletre, hanem tudományos expedíció(ka)t is szerveztek oda (ennek megfelelően Gróf Széchenyi Andor nem szerepel a listán). A nevek sorrendjét az egyes személyek születési éve és nem kutatóútjuk/kutatóútjaik időpontja határozta meg.

[91] A táblázatban szereplő kutatók, tudósok, utazók által meglátogatott régiók gyorsan változó politikai formációkhoz tartoztak (pl. Oszmán Birodalom, Hívai Kánság), ezért a táblázatban e régiók mai modern megfelelőit (mai országneveket) használom.

Név	Hol járt?[91]	Akadémikussá választották?	Kapott anyagi támogatást az Akadémiától?	Támogatta anyagilag az Akadémiát?	Az Akadémián őrzik a hagyatékát?
Rehatsek Ede / Edvard Rehatsek (1819–1891)	India	Nem	Nem	Nem	Nem
Reguly Antal (1819–1858)	Finnország, Oroszország	Igen (l. 1843)	Igen (p. 1841)	Nem	Igen
Berzenczey László (1820–1884)	India, Kína, Törökország, Oroszország, Ukrajna	Nem	Nem	Nem	Részben
Duka Tivadar (1825–1908)	India	Igen (l. 1863, t. 1900)	Igen (p. 1883)	Igen (p. 1897)	Igen
Xántus János (1825–1894)	Srí Lanka, Indonézia, Szingapúr, Kína, Japán	Igen (l. 1859)	Nem	Nem	Nem
Orbán Balázs (1829–1890)	Törökország, Szíria, Libanon, Izrael	Igen (l. 1887)	Nem	Nem	Nem
Szilágyi Dániel (1830–1885)	Törökország, Libanon, Egyiptom	Nem	Nem	Nem	Igen
Vámbéry Ármin (1831–1913)	Törökország, Irak, Irán, Türkmenisztán, Üzbegisztán, Afganisztán	Igen (l. 1860, r. 1876, t. 1893, ig. 1894)	Igen (p. 1861, Sámuel-díj 1870)	Nem	Igen
Hatala Péter (1832–1918)	Izrael	Nem	Nem	Nem	Részben
Szilády Áron (1837–1922)	Törökország	Igen (l. 1861, r. 1876, t. 1917)	Igen (Sámuel-díj 1874, Marczibányi-jutalom 1887)	Nem	Részben
Zichy Jenő gróf (1837–1906)	Törökország, Oroszország, Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán, Kazahsztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán, Mongólia, Kína	Igen (t. 1899)	Nem	Nem	Nem
Széchenyi Béla gróf (1837–1918)	Egyiptom, Srí Lanka, India, Mianmar, Thaiföld, Vietnám, Kína, Japán	Igen (t. 1880, ig. 1883)	Igen (Akadémiai Nagyjutalom 1896)	Igen (p. 1892, p. 1894, p. 1906)	Részben

Név	Hol járt?[91]	Akadémikussá választották?	Kapott anyagi támogatást az Akadémiától?	Támogatta anyagilag az Akadémiát?	Az Akadémián őrzik a hagyatékát?
Leitner Gottlieb Vilmos / Gottlieb Wihelm Leitner (1840–1899)	Törökország, India, Pakisztán	Igen (t. 1873)	Nem	Nem	Nem
Ujfalvy Károly Jenő / Charles-Eugène Ujfalvy (1842–1904)	Finnország, Oroszország, Kazahsztán Üzbegisztán, Tádzsikisztán, Kirgizisztán, Afganisztán, India	Igen (t. 1876)	Nem	Nem	Nem
Szentkatolnai Bálint Gábor (1844–1913)	Oroszország, Grúzia, Örményország, Törökország, Kína, Mongólia, Japán	Nem	Igen (p. 1871)	Nem	Részben
Hampel József (1849–1913)	Oroszország	Igen (l. 1884, r. 1892)	Igen (Marczibányi-jutalom 1909)	Nem	Nem
Lóczy Lajos (1849–1920)	Egyiptom, Srí Lanka, India, Mianmar, Thaiföld, Vietnám, Kína, Japán, Mongólia, Kazahsztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán, Törökország, Irán	Igen (l. 1888, r. 1901, t. 1920)	Igen (Marczibányi-jutalom 1903, Akadémiai Nagyjutalom 1917)	Nem	Nem
Goldziher Ignác (1850–1921)	Törökország, Egyiptom, Szíria, Libanon, Izrael	Igen (l. 1876, r. 1892, ig. 1911)	Nem	Nem	Részben
Déchy Mór (1851–1917)	Törökország, Oroszország, Örményország, Grúzia, Azerbajdzsán	Igen (l. 1908)	Nem	Nem	Nem
Wosinszky Mór (1854-1907)	Törökország, Izrael, Egyiptom, Oroszország, Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán	Igen (l. 1902)	Nem	Nem	Nem
Halász Ignác (1855–1901)	Oroszország, Finnország, Ukrajna, Grúzia	Igen (l. 1884)	Igen (Sámuel-díj 1880, Sámuel-díj 1882, Akadémiai Nagyjutalom 1886)	Nem	Nem
Szinnyei József (1857–1943)	Oroszország, Finnország	Igen (l. 1884, r. 1896, ig. 1922)	Igen (Gorove-jutalom 1877, Marczibányi-jutalom 1886, Akadémiai Nagyjutalom 1900)	Nem	Részben

Név	Hol járt?[91]	Akadémikussá választották?	Kapott anyagi támogatást az Akadémiától?	Támogatta anyagilag az Akadémiát?	Az Akadémián őrzik a hagyatékát?
Szádeczky-Kardoss Lajos (1859–1935)	Oroszország, Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán, Kazahsztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán, Törökország	Igen (l. 1888, r. 1909)	Nem	Nem	Részben
Kunos Ignác (1860–1945)	Törökország	Igen (l. 1893)	Igen (p. 1880, Lukács Krisztina-jutalom 1902)	Nem	Igen
Munkácsi Bernát (1860–1937)	Oroszország	Igen (l. 1890, r. 1910)	Igen (Sámuel-díj 1881, Sámuel-díj 1883, Sámuel-díj 1884, p. 1885, Marczibányi-jutalom 1900, Akadémiai Nagyjutalom 1907)	Nem	Részben
Pápai Károly (1861–1893)	Oroszország	Nem	Igen (p. 1888)	Nem	Nem
Thúry József (1861–1906)	Törökország	Igen (l. 1903)	Nem	Nem	Nem
Stein Aurél (1862–1943)	India, Pakisztán, Afganisztán, Kína, Üzbegisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán, Irán, Irak, Szíria	Igen (t. 1895)	Nem	Igen (p. 1922)	Részben
Pósta Béla (1862–1919)	Oroszország, Grúzia, Ukrajna	Nem	Nem	Nem	Nem
Kégl Sándor (1862–1920)	Törökország, Irán, Grúzia, Azerbajdzsán	Igen (l. 1906)	Nem	Nem	Igen
Almásy György (1867–1933)	Oroszország, Kirgizisztán, Kazahsztán, Üzbegisztán, Kína	Nem	Nem	Nem	Részben
Jankó János (1868–1902)	Oroszország, Finnország	Nem	Nem	Nem	Nem
Cholnoky Jenő (1870–1950)	Kína	Igen (l. 1920)	Nem	Nem	Nem
Pápay József (1873–1931)	Oroszország, Finnország	Igen (l. 1908)	Igen (Marczibányi-jutalom 1907)	Nem	Nem

Név	Hol járt?[91]	Akadémikussá választották?	Kapott anyagi támogatást az Akadémiától?	Támogatta anyagilag az Akadémiát?	Az Akadémián őrzik a hagyatékát?
Prinz Gyula (1882–1973)	Oroszország, Kirgizisztán, Kazahsztán, Üzbegisztán, Kína, Mongólia	Igen (l. 1935)	Nem	Nem	Nem

l. = levelező tag, r. = rendes tag, t. = tiszteleti tag, ig. = igazgatósági tag, p. = pénzadomány

Forrás: *Viszota Gyula:* Tagajánlások az Akadémiában. (A megalakulástól 1847-ig.) Akadémiai Értesítő 17. (1906) 10. sz.; A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1973. Összeáll. Fekete Gézáné. Bp. 1975; *Fekete Gézáné:* Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei. (A MTAK közleményei 21.) Bp. 1988; A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai. Szerk. Klement Judit. Bp. 2024; *Markó László et al.:* A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002 I–III. Bp. 2003.

TRAVELERS, SCHOLARS, ACADEMICS

The Hungarian Academy of Sciences and Hungarian Orientalists in the Nineteenth Century

By Szabocs Felföldi

SUMMARY

Almost simultaneously with the founding of the Hungarian Academy of Sciences in 1825 and in the decades that followed, numerous Hungarian researchers set out for territories inhabited by Finno-Ugric peoples or for the „fabulous East" in search of the origins and ancestral homeland of the Hungarian people. This study examines the diverse relations between these scholars and the scientific community, showing that the Academy sought to support such research primarily through the awarding of scientific prizes. The other main instruments of the Academy were the election of members – an honor that did not entail remuneration at the time – and the supportive recommendations issued by the Academy's officials, which provided a distinctive institutional background for research. At the same time, these scholars played an active role in the public life of the Academy, in some cases they themselves supported its endeavors financially, and it was common for them to donate their libraries and correspondence to the institution. However, cooperation between the two parties did not remain a merely internal affair, as the Academy helped to publicize the achievements of Hungarian Orientalists and to integrate them into national identity, extending far beyond the personal stories of those scholars who set out on their journeys under the spell of the East.

P. Szabó Béla

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉS A JOGTUDOMÁNY A DUALIZMUS KORÁBAN

Plósz Sándor, a Magyar Tudományos Akadémia másodelnöke 1916. május 7-én lehetőséget kapott arra, hogy az Akadémia 76. közgyűlésén ő tartsa meg az elnöki megnyitó beszédet. Plósz ezt az alkalmat arra használta fel, hogy a jogot mint tudományosan megragadható jelenséget mutassa be, és a korabeli jogtudomány lényegi feladatairól, legfontosabb módszereiről értekezzen az Akadémia nyilvánossága előtt. Plósz előadásában állást foglalt egy, az európai jogászok között folyó évtizedes vitában, és magyar részről mintegy lezárta azt. Hallgatólagos célja azonban az is lehetett, hogy megerősítse a jogtudomány helyét a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott tudományterületek között.[1] Az előadás szimbolikusan lezárt egy korszakot a Magyar Tudományos Akadémia és az állam- és jogtudományok ellentmondásos kapcsolatában, ugyanakkor a megújulás nyitányaként is értékelhető, amelyben (a két világháború között) az Akadémia jogász tagjai testületi súlyuknál fogva a korábbinál talán már intenzívebben befolyásolhatták a jogalkotás munkáját, így a jogfejlődést is.[2]

Plósz előadásában általánosságban, hazai vonatkozások nélkül beszélt a jogtudományról, felvázolva az elmúlt száz év történeti fejlődését, de szavaival egyértelműen erősíteni kívánta a jogtudomány hazai akadémiai pozícióit is.[3] A háborús környezet ellenére a jogot a béke rendjének, a kultúra egyik fontos alkotóelemének tekintve vetette fel a kérdést: „Van-e a jognak tudománya és mi annak feladata, és melyek a módszerei?" Utalt arra, hogy a juriszprudencia tudományjellege évszázados vita tárgyát képezi: „Alig van tudomány, a melynek feladatai és az út, a melyen azt meg kell oldania, azaz módszere annyira vitás volna mint ezé a

[1] A megelőző évtizedek felfogását jól példázza a jogász akadémikus Tóth Lőrinc 1881-ben megjelentetett szövege, mely arról a dilemmáról szól, hogy a jogtudomány művelése illeszkedik-e az Akadémia profiljába: „Sokan voltak, s vannak talán még ma is, azon véleményben, hogy a törvénytudomány művelése nem lehet oly saját feladata az Akadémiának, mint más tudományszakoké, hogy annak előbbrevitelére maga az élet s a forum, a bírói s ügyvédi kar, nem pedig az úgynevezett szobatudós van hivatva, s nem is az Akadémia, mely jobban teszi, ha az összpontosítás erejével és segélyével azon tudományokat műveli, melyek arra inkább rászorulnak, s melyeket pártolás és népszerűség hiányában, a szétszórt erők sikerrel művelni elégtelenek, míg a gyakorlati élet szükségeivel oly szorosan összefüggő törvénytudomány akadémiai művelésre és segélyre nem szorul." *Tóth Lőrinc:* Törvénytudomány. In: Vázlatok a MTA félszázados történetéből 1831–81. II. A M. Tud. Akadémia tudományos munkássága. Bp. 1881. 54–71.

[2] *Zlinszky János:* Akadémikusok a magyar jog kiegyezés utáni fejlesztésében. JURA 14. (2008) 1. sz. 151.

[3] *Plósz Sándor:* Elnöki megnyitó beszéd. Akadémiai Értesítő 27. (1916) 8–10. sz. 525–537.

tudományé. Sőt vannak jogászkörökben is, kik a jogtudománynak jelentőségét vagy elvétve még tudományos jellegét is kétségbe vonják."[4] Plósz a jogtudományt „kiválóan gyakorlati tudománynak" tekintette, amelynek feladatát nem szabad pusztán abban látni, hogy feltárja a jog szabályait, és eligazít a normák erdejében,[5] bár tagadhatatlan, hogy vannak a jogászok között is olyanok, akik erre és bizonyos – a normák elsajátítását megkönnyítő – elméletek megfogalmazására szűkítenék le a jog „tudós" megközelítésének terrénumát.

Plósz nagy jelentőséget tulajdonított az „elméleti" jogtudománynak is, amelynek megtestesülését a megelőző évtizedek uralkodó kontinentális európai jogtudományának két irányzatában látta; ezek egyúttal jelentős hatást gyakoroltak a megelőző évtizedek magyarországi jogtudományára is. Egyrészt a történeti jogi iskola hatását emelte ki, amely a jelenben is élő jogintézmények alapgondolatának feltárására törekszik; másrészt az úgynevezett rendszertani megközelítést hangsúlyozta, amely úgy gazdagítja az ismereteket a megalkotandó és alkalmazandó jogszabályokról, hogy az egyes jogintézményeket általánosabb, magasabb fogalom alá rendeli, és rendszerben helyezi el.[6]

Plósz ugyanakkor tagadta a gyakorlat és az elmélet közötti ellentétet, s hangsúlyozta, hogy a joggyakorlat nem más, mint valamely elmélet alkalmazása. Azt azonban elismerte, hogy „a gyakorlati jogászok és az ú. n. elméleti jogászok, a jog tanítóinak elmélete között [ellentét] állhat fenn és áll fenn tényleg nagyobb mértékben, mint más gyakorlati tudományok körében."[7] Plósz beszédében mindvégig megkülönbözteti a gyakorlati és elméleti jogászi tevékenységet. Előbbiben az „élet tényeiből" kiinduló és azokra jogszabályt kereső és alkalmazó tevékenységet méltatja, utóbbiban pedig az alkalmazandó jog „theoriáját" megállapító, fogalmakban és rendszerben gondolkodó, ismeretközvetítő és -gazdagító törekvést értékeli.

---

[4] Uo. 526. A jogtudomány tudomány jellegét vitató álláspontokat először Kirchmann fogalmazta meg. *Julius v. Kirchmann:* Die Wertlosigkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft: Ein Vortrag, gehalten in der juristischen Gesellschaft zu Berlin. Berlin 1848. A vita lényegére lásd *P. Szabó Béla:* A juriszprudencia, mint tudomány: Jhering álláspontja bécsi székfoglalója alapján. In: Rudolf von Jhering és jogelméletének hatása. Szerk. Frivaldszky János – Pokol Béla. Bp. 2011. 69–70.

[5] Plósz ebben a vonatkozásban abból indult ki, hogy a jogi munka problémaorientált gondolkodásmódot igényel. A jogszabályok egy adott társadalmi szabályozási kérdésre adott válaszként foghatók fel, s ezen megközelítés célja az, hogy kétséges problémák megoldásához alkalmazható normákat találjanak. A jogtudomány alkalmazott tudományként a jogrendszer gyakorlati megvalósulásának szolgálatában áll, és szabályokat kell készenlétben tartania jogesetek eldöntésére. Vagyis a jogtudomány művelésének – hasonlóan az orvostudományéhoz – gyakorlati célja van. Vö. *Helmut Coing:* A jogfilozófia alapjai. Bp. 1996. 266.

[6] *Plósz S.:* Elnöki i. m. 527. A korabeli jogtudományi irányzatokra lásd *Pólay Elemér:* A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Juridica et Politica XXIII/6. (1976).

[7] *Plósz S.:* Elnöki i. m. 529.

Plósz arról elmélkedett, hogyan lehetne a jogtudományt „gyakorlatiasabbá" tenni. Az elméleti jogásznak is az élet tényeiből kell kiindulnia, a jogi elméletek próbaköve csak a gyakorlat, az élet lehet. Persze az elméletek kialakításánál ki lehet indulni a természettudományokban is nagy jelentőséggel bíró *Gedankenexperiment*ekből, de ezek tételezésénél sem szabad a való élettől elszakadni. A jogtudomány nem lehet pusztán a jogszabályok tudománya, hanem egyúttal a jogesetek, a joggyakorlat tudományának is kell lennie. A tételes jogszabályok gyakorlati érvényesülésének első lépcsője a jogalkotás. A törvényhozónak a tényleges viszonyokból kell kiindulnia, és szabályokat az élet szükségleteihez kell alakítania. „Ha tehát kimutathatjuk azt, hogy a jogtudomány feladata a törvényhozási tudomány feladatát is felöleli és hogy közöttük a szellemi munkát illetőleg jó részben nincs különbség, akkor azt is megállapíthatjuk, hogy a jó törvényhozó módszere egyúttal a jó jogtudomány módszeréhez is tartozik."[8] Plósz szerint a jogtudományban elválaszthatatlanul egybefolyik a jog megismerésének és a jog alkotásának feladata.[9] A jó jogalkotónak – „a cultura mindenkori állapotától" függően – fel kell ismernie a társadalom valódi értékeit. S ebben a jogtudomány az egyik legkézenfekvőbb szövetségese. A jogtudósok feladata, hogy a létező jog „jól kifejtett okos értelme érvényesüljön", és ennek érdekében a korabeli jogtudomány módszereit sem szabad elvetni; azokat csupán tökéletesíteni vagy kiegészíteni lehet.[10] Plósz kimondatlanul is komolyabb szerepet vindikált a jogtudománynak az Akadémián belül; az elmúlt évtizedek hazai jogtudományának legfontosabb irányait felvillantva egyértelműsítette a juriszprudencia tudományos jellegét.

Plósz ismertetett beszéde kiindulópontját adja azon vizsgálódásnak, amely a dualizmus kori Magyar Tudományos Akadémia és a hazai jogtudomány kapcsolatát kívánja bemutatni. Ennek a vizsgálatnak a főbb kérdései a következők:

Hogyan szorult háttérbe az Akadémia szervezetében a jogtudomány?[11] Hogyan változott a jogász akadémikusok körében a gyakorlatból érkező szakemberek és politikusok aránya a kiegyezés után?[12] Hogyan járultak hozzá a kor jogász akadémikusai a jogfejlődéshez, s hogyan támogatták tudásukkal, tapasztalataikkal az önálló állami lét keretei között kibontakozó, több hullámban lezajló „jogi

[8] Uo. 531.
[9] Uo. 532.
[10] Uo. 537.
[11] Az okok feltárása során nemzetközi vonatkozásban is vizsgálható lenne, hogy ez a háttérbe szorulás mennyire volt összefüggésben a jogtudomány karakteréről és tárgyáról szóló, a 19. század második felében lezajlott vitákkal.
[12] Az egyes jogterületek vonatkozásában részletes vizsgálatok tárgyává lehetne tenni, hogy hogyan ötvöződött a pozitív jog világából érkező szakemberek és a jog kérdéseit a kor tudományos eszközeivel megközelítők tudása az Akadémián.

modernizációt"? Ebben a tekintetben különös figyelmet érdemelhet az Akadémia jogász tagjai közül kikerülő igazságügy-miniszterek jogalakító tevékenysége. Vizsgálandó továbbá, hogy az Akadémia mennyiben akarta és tudta ösztönözni pályázatai révén a jogtudomány képviselőit – nemcsak az akadémikusokat, hanem a gyakorlatból jövő szakembereket is – arra, hogy munkáikkal járuljanak hozzá az aktuális törvényhozási feladatok megoldásához.[13] Mennyiben tekinthetők jelentősnek az Akadémia által a jogalkotás és joggyakorlat támogatására biztosított szervezeti keretek a jogászgyűlések és a Jogászegylet korra jellemző széles körű aktivitásához képest? Hogyan értékelte a korabeli jogász közvélemény az Akadémia jogfejlesztésben játszott szerepét? Mindezen kérdések vizsgálata – szem előtt tartva a jogtudomány kettős: elméleti és gyakorlati jellegét, azt, hogy művelői között elméleti és gyakorlati szakemberek is megtalálhatók – hozzájárulhat az Akadémia dualizmus kori hazai jogfejlődésben játszott szerepének árnyaltabb megvilágításához.

Premisszák helyett

Plósz gondolatainak könnyebb megértéséhez az általa – és az alábbiakban is – alkalmazott, a gyakorlati és elméleti jogászok közötti különbségtétel, valamint a jogtudománynak a jogalkotásban és joggyakorlat támogatásában játszott szerepének megvilágítása érdekében célszerű az ősi juriszprudencia (jogászat) fogalmából kiindulnunk. Ez magában foglalja azt a tudást, amely elméletileg megalapozott gyakorlati tudásként egyesíti magában a jogra vonatkozó elméleti és gyakorlati ismereteket. Mivel a jog társadalmi tényszerűségében gyakorlatként létezik, a gyakorlatot leképező elmélet nem szakadhat el saját tárgyától.[14]

A juriszprudencia mint az összefoglaló értelemben vett „jogtudás" fogalma alkalmas arra, hogy egyaránt kiterjedjen a mesterségbeli-technikai és a teoretikus tudásra, amely az adott korban a jogászok (a jogalkotók és/vagy jogalkalmazók) gyakorlatára, illetve az általuk létrehozott, formális dokumentumokban rögzített érvényesülő jogra vonatkozhat. A hétköznapi emberek puszta jogismeretén túl a jogász mesterségbeli tudása elsősorban abban ragadható meg, hogy miként olvassa és értelmezi a jogszabályokat, és hogyan alkalmazza azokat tudatosan a jogéletben. A teoretikus tudást megjelenítő jogtudomány a jogi jelenségekről leíró és

[13] Mélyebb szakjogtörténeti kutatások tárgyát képezheti a jövőben, hogy mennyire tükrözte az Akadémia publikációkat támogató tevékenysége a jogalkotással szemben támasztott követelményeket.
[14] A következő gondolatok tekintetében lásd *Szabó Miklós:* Jogbölcselet. In: Internetes Jogtudományi Enciklopédia. Szerk. Jakab András et al. 4–5., http://ijoten.hu/szocikk/jogbolcselet (letöltés: 2025. dec. 20.).

előíró tételek rendszerét alkotja meg, és elméleti tanokat dolgoz ki.[15] A tudományos megközelítés nem a joggal együtt adott tulajdonság, hanem – ha egyáltalán megjelenik – a jogról tudományosan gondolkodó jogászok teljesítménye.

A jogászok mindenekelőtt olyan speciális ismeretek birtokosaiként definiálhatók, akiknek a tudása lehetővé tette, hogy az emberi konfliktusok feloldásában és a társadalom szervezésében, vagyis a jogéletben[16] fejtsék ki tevékenységüket. Jogászok alatt a gyakorlati és elméleti jogászokat egyaránt értenünk kell. Az elméleti jogászok (az elsősorban jogi katedrával rendelkező jogtanárok) feladata, hogy az éppen érvényesülő jog igaz értelmét keressék nem hátat fordítva az életnek, s segítsék a hatályos jog minél eredményesebb érvényesülését, illetve az új, az élet szükségszerűségeiből fakadó jogszabályok megalkotását. A gyakorlati jogászok (a 19. század folyamán egyre gyorsuló ütemben professzionalizálódó jogi hivatásrendek tagjai) feladata viszont a döntésekben és cselekvésekben megnyilvánuló jogi aktusok végrehajtása, a jogéletben való professzionális részvétel. A jogtovábbképzésben, vagyis egyrészt a jogszabályalkotásban, másrészt a joggyakorlat tökéletesítésében nagyon fontos szerepe lehet ugyanakkor a tudományosan gondolkodó gyakorlati jogászoknak. Ez utóbbi csoport tagjai rendkívüli jelentőséggel bírtak a dualizmus kori hazai jogéletben, többeket közülük az Akadémia tagjai közé választottak.

A korabeli felfogás szerint a joggyakorlatnak és a jogtudománynak szoros kapcsolatban kellett állnia. A tudományos jog a pozitívan érvényesülő jog és a jogi dogmatika sikeres ötvöződését jelentette. A jogi dogmatikát, mint a jogtudomány – a tisztán elméletinek tekintett jogfilozófia és a jogtörténet melletti – harmadik területét, az adott országban hatályosuló jog tanaira vonatkozó ismeretek köreként fogták fel.[17] A pozitív jog dogmatikája elméleti és gyakorlati oldallal bírt.

---

[15] A kortárs Magyary szerint a jog tudományos megközelítésének a lényege „az elemzés, a részletekbe való behatolás és a rendszerbe foglalás." *Magyary Géza:* A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar jogtudomány. In: A Magyar Tudományos Akadémia első évszázada. Az alapítás századik évfordulója alkalmából tartott ünnepi beszéd és előadások. Bp. 1926. 70. Ez a rövid meghatározás tekinthető akár a korabeli jogtudományi publikációkkal szemben támasztott minimális követelménynek is, szembeállítva a pusztán egyes jogintézményeket leíró, a megszületett jogszabályokat kommentáló, vagy a bírói döntvényeket gyakorlati szempontból elemző írásokkal. Erre vezethető vissza, hogy a korabeli jogi folyóiratokban az esetleges „tudományos részt" gyakran elkülönítették az egyéb műfajú közleményektől.

[16] Jogéleten a jog, a törvények, a szokások gyakorlati alkalmazását, mindennapi érvényesülését értették a 19. században, és értjük ma is. 1862-ben az akadémikus Fogarasi János által is szerkesztett szótár így fogalmaz: „A jognak és jogi tudományoknak, törvényeknek és szokásoknak gyakorlati folyama, a polgári életben használata, alkalmazása." *Czuczor Gergely – Fogarasi János:* A magyar nyelv szótára III. Pest 1862. 267.

[17] Plósz említett beszédében maga is a jogtudomány ezen területeit különböztette meg, támaszkodva Rudolf von Jhering tanaira, amelyeket 1868-ban fejtett ki bécsi professzori székfoglaló előadásában: „És ha most összegzem mondanivalómat, akkor a jogtudományt a jog dolgaiban való tudományos öntudatnak nevezem; olyan öntudatnak, ami a jogfilozófia oldaláról azon végső okokat kutatja, amelyeknek a jog eredetét és érvényét köszönheti a földön; a jogtörténet oldaláról végigköveti azon az

A dualizmus kori hazai viszonyok között a jogfejlesztésben a gyakorlati oldalé (elsősorban a tudomány által támogatott, kritikusan dolgozó bíráké) volt a vezető szerep, nem kizárva a joggyakorlat más szereplőinek közreműködését sem. Az elméleti oldal feladatának viszont azt tekintették, hogy feldolgozza ezen gyakorlat eredményeit, és azokat a jog átfogó, koherens szellemi rendszerébe illessze. Így az elméleti jogdogmatika nem jelentett mást, mint a tudatosság formájára gyúrt bírói gyakorlatot. E dogmatika megalapozása a dualizmus korában szinte valamennyi jogterületen megtörtént, jelentős mértékben az akadémikusok munkásságának köszönhetően.

Az ilyen értelemben vett, az elmélet és a gyakorlat állandó kölcsönhatásában álló fejlett jogdogmatika (összekapcsolódva a jogtörténeti és jogfilozófiai kutatásokkal) megóvhatja a jogtudományt azoktól a – Plósz által is említett – támadásoktól, amelyek vitatták tudományjellegét, és hangoztatták, hogy a jurisprudencia teljesen kiszolgáltatott a törvényhozó kénye-kedvének, valamint a mindenkor hatályos pozitív jog változásainak.[18]

Az Akadémia és a jogtudomány 1867 előtt

Az Akadémia megalapítása előtt a hazai jogtudomány elsősorban a fennálló jogintézményeket leíró munkákban merült ki, amelyek a meglévő joganyag összegyűjtését és rendszerezését, a „helyes jogismeret" biztosítását célozták egy olyan korban, amikor a törvények még latin nyelven születtek, illetve alig volt magyar nyelvű jogi oktatás.[19] A joganyag rendszerezése elsősorban oktatási célokat szolgált.[20] Az Akadémia megalapítását követően új időszak kezdődött: a jogi irodalom reformkorszaka. Ekkor a szükségszerűnek tűnő változások fényében a

---

úton, amelyet bejárt ahhoz, hogy fokról fokra magasabb tökéletességre jusson; és a dogmatika oldaláról pedig nem más, mint olyan a gyakorlati használat céljából tudományosan rendezett tapasztalatok és tények összessége, mely a jogra vonatkozó felismeréseink és tudásunk pillanatnyi végpontját magába foglalja." *Rudolf von Jhering:* Ist die Jurisprudenz eine Wissenschaft? Jherings Wiener Antrittsvorlesung vom 16. Oktober 1868. Aus dem Nachlaß hrsg. und mit einer Einführung, Erläuterungen sowie einer wissenschaftsgeschichtlichen Einordnung versehen von Okko Behrends. Göttingen 1998. 92. (A szerző fordítása.)

[18] *P. Szabó Béla:* A juriszprudencia i. m. 70., 76–77.

[19] A korabeli folyóiratokban (Tudományos Gyűjtemény, Atheneum, Themis) megjelent különböző műfajú jogi tárgyú közlemények átfogó vizsgálata, tudománytörténeti jelentőségük felmérése még várat magára. Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertóriuma. Szerk. Csécs Teréz. Győr 1998.

[20] A teljesség igénye nélkül: *Ign. Frank:* Principia juris civilis Hungarici I–II. Pestini 1828–1829; *Frank Ignácz:* A közigazság törvénye Magyarhonban I–III. Buda 1845–1847; *Fogarasi János:* Magyarhoni magános törvénytudomány elemei Kövy Sándor után. Pest 1839; *Emericus Kelemen:* Institutiones juris Hungarici privati. Pestini 1814; *Uő:* Historia juris Hungarici privati, documentis ac testimoniis illustrata, quam elucubratus est. Budae 1818; *Uő:* Magyar hazai polgári magános törvényről irtt tanítások. Ford. Czövek István. Pest 1822; *Alexander Kövy:* Elementa jurisprudentiae Hungaricae. Cassoviae 1800; *Uő:* Summarium elementorum jurisprudentiae Hungaricae. Patakinae 1822; *Paulus Szlemenics:* Elementa

jogleírás ugyan már alárendeltebb szerepet játszott, de még hiányzott a tudományos igényű rendszerezés és az elméleti megközelítésre való törekvés.[21] A kiegyezésig az Akadémia gyakorló jogász és politikus tagjai révén döntő befolyást gyakorolt a hazai jogtudomány kialakulására és fejlődésére.[22]

Az abszolutizmus első évtizedében a jogtudomány képviselőinek döntő többsége kivonult a tudományból, amit az ekkoriban megválasztottak alacsony száma, valamint a magyar jogi irodalom tetszhalott állapotba süllyedése is tükröz. Élénkülés ezen a területen csak az Országbíró Értekezlet (1861) összehívása után mutatkozott. Jeles akadémikusok szakították meg kényszerű hallgatásukat, és fordultak elméleti igényességgel a joggyakorlat megoldandó kérdései felé. A magyar jogfejlődés folytonosságát taglaló jogtörténeti munkák mellett Deák és Eötvös közjogi és politikai munkái játszottak fontos szerepet a kiegyezés előkészítésében.[23] A kiegyezést követően a magyar jogtudományban, valamint a jogtudomány és az Akadémia viszonyában új korszak kezdődött.

Az önálló állami lét lehetőséget teremtett arra, hogy törvényes alapokra helyezzék vissza a jogéletet, megteremtsék a jogbiztonságot, valamint előkészítsék és elfogadtassák azokat a törvényeket, amelyek alapjául szolgálhattak a meginduló gazdasági és társadalmi fejlődésnek. A teljes magyar jogélet átalakítása volt a feladat, amelynek során a korabeli jogászok egyrészt hűek kívántak maradni a történelmi hagyományokhoz, másrészt meg kellett felelniük a folyamatosan változó szabályozási igényeknek is, amelynek során több esetben idegen elemeket[24] is beépítettek

---

Juris Hung. civilis privati. Posonii 1819; *Uő:* Elementa Juris Hung. judiciiari civilis. Posonii 1829; *Antonius Virozsil:* Jus naturae privatum methodo critica deductum I–III. Pestini 1833.

[21] *Magyary G.:* A Magyar Tudományos Akadémia i. m. 70–71.

[22] Mint azt Magyary megállapította, a korszak „jogi reformirodalmának erős publicisztikus jellege" volt. *Magyary G.:* A Magyar Tudományos Akadémia i. m. 58. A reformkor jogászképzettségű politikus-akadémikusai közül – jól ismert, társadalmi és politikai reformokat sürgető tevékenységük mellett – Deák Ferenc, Szalay László és Eötvös József a büntetőjogi reformok szorgalmazása, az 1843. évi büntetőjogi törvényjavaslat előmunkálatai révén emelendők ki. Összefoglalóan erről és a büntetőjogi reformkísérletek jelentőségéről, a korabeli büntetőjogi szakirodalomról lásd *Bató Szilvia:* Közvélemény és büntetőjog a reformkori Magyarországon. Aetas 16. (2001) 3. sz. 183–205., 215–216. Általánosabb nézőpontból lásd *Kosáry Domokos:* Társadalomtudományok. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825−1975. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. Vörös Antal. Bp. 1975. 65–68. Az Akadémia támogató tevékenységének leglátványosabb eredménye egyértelműen „A törvénytudományi műszótár" kiadásának ösztönzése volt, amely jelentős mértékben hozzájárult a magyar jogi műnyelv megteremtéséhez. *Vécsey Tamás:* Széchenyi és a magyar magánjog. Akadémiai Értesítő 6. (1895) 2. sz. 91.

[23] *Magyary G.:* A Magyar Tudományos Akadémia i. m. 66–67.; *Zlinszky János:* Jogtanítás, jogtudomány. In: Magyar jogtörténet. Szerk. Mezey Barna. Bp. 1996. 44–45.

[24] Elsősorban az Osztrák Polgári Törvénykönyv maradandó hatása, illetve a német pandektisztika dogmatikai megoldásainak átvétele nyomta rá bélyegét a magánjogi gondolkodásra és a jogszabályi megoldásokra. *Jakab András – Menyhárd Attila:* A magyar jogtudomány helyzete és kilátásai. In: A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal. Szerk. Jakab András – Menyhárd Attila. Bp. 2015. 27., 32.

a modern jogszabályokba. A büntetőjog és a magánjog területén a jogtudomány fejlődése szorosan összekapcsolódott a kodifikációs törekvésekkel. A dualizmus korában egyes fontos jogterületeken, ahol a szabályozás iránti igény eléggé erősnek mutatkozott (büntető anyagi jog, kereskedelmi jog, polgári eljárásjog, büntető eljárásjog), megszülettek a vonatkozó törvénykönyvek, amelyek dogmatikai előkészítésében és utóbb a változó körülményekhez való igazításukban nagy szerepet kaptak a gyakorló jogászok mellett a jogtudomány képviselői is.[25] Azokon a területeken, ahol a kodifikációs folyamat nem fejeződött be, a jogtudomány feladata a jogalkalmazás támogatása volt dogmatikai elemzések és rendszerezések révén, amelyek a szokásjog és a szabályozási szükségletek által kikényszerített résztörvények szabályait dolgozták fel, és ezzel segíthették az igazságszolgáltatást.[26]

Joggal merül fel a kérdés, hogy a Magyar Tudományos Akadémia miként járult hozzá az előzőekben vázolt folyamatokhoz, és mennyiben tekinthető a kiegyezés után lezajló − igaz változó intenzitású − „jogi modernizáció" aktorának.

A jogtudomány az Akadémia szervezetében

A kiegyezést követően az Akadémián végbement szervezeti változások a jogtudomány addigi pozíciójának meggyengülését jelezték. Alaposabb kutatást igényelne annak megválaszolása, hogy mik voltak ennek okai, akárcsak annak tisztázása is, hogy a jogtudomány helyzetének bizonytalanná válása, illetve a külföldi akadémiák példái mennyire járultak hozzá a szervezeti változtatásokban érzékelhető tekintélyvesztéshez.

„Az eminenter jogász nemzet körében keletkezett"[27] Magyar Tudós Társaság, majd a Magyar Tudományos Akadémia alapszabályai szerint a jogtudomány egészen 1870-ig külön tudományos osztályként tevékenykedett: kezdetben Törvénytudomány Osztály, majd 1835-től V. Törvény Tudományi Osztály,[28] illetve 1858-tól III. Törvény Tudományi Osztály néven.[29] 1845-től az egyes osztályok önállókká váltak, vagyis megvalósult az osztályok és az osztályülések intézményes

[25] *Jakab A. – Menyhárd A.:* A magyar jogtudomány i. m. 28. Magyary Géza így jellemezte kora „nemzeti" jogtudományát: „A köz- és magánjog minden jelenségének a legapróbb részletekig menő elemzése, jogi természetüknek minél szabatosabb meghatározása s ennek alapján valamennyinek mélyebb elvi alapokra való visszavezetése és rendszerbe foglalása, ez az, ami mai jogtudományunknak legsajátosabb tulajdonsága." *Magyary G.:* A Magyar Tudományos Akadémia i. m. 71.

[26] *Jakab A. – Menyhárd A.:* A magyar jogtudomány i. m. 28.

[27] *Günther Antal:* A jogtudomány és a tudományos akadémiák. Jogtudományi Közlöny 20. (1885) 24. sz. 186.

[28] „...Magyar Akadémia állíttassék fel...". Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek, 1827−1990. Szerk. Kónya Sándor. (A MTAK közleményei 32.) Bp. 1994. 66., 75.

[29] *Markó László et al.:* A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002 I–III. Bp. 2003. (a továbbiakban MTA tagjai) 16.

önállósága, és a tagokat (rendes, levelező, tiszteleti) az egyes osztályokba sorolták.[30] Az 1845-ös utasító határozatokban rögzítették először az osztályok által képviselt tudományköröket.[31]

Az 1869-es alapszabály és ügyrend szerint az osztályok száma hatról háromra csökkent.[32] Három korábbi önálló osztály (Philosophiai, Törvénytudományi és Történettudományi) összevonásával létrejött a II. Bölcsészeti, társadalmi és történeti tudományok osztálya.[33] Ennek következtében a jogtudomány elveszítette szervezeti önállóságát, ugyanakkor a „társadalmi tudományok" közé csak olyan szakmai területek kerültek, amelyek korábban a törvénytudományok alá tartoztak.[34]

1891-ben újabb szervezeti változást vezettek be az ügyrend módosításával. A három tudományos osztályon belül két-két alosztályt szerveztek meg, így a II. Osztályon belül létrejött a Philosophiai és Társadalmi Tudományok Alosztálya („A" alosztály) és a Történelmi Tudományok Alosztálya („B" alosztály).[35] Az 1912-es ügyrend is ugyanezt a szervezeti felépítést tükrözte, bár a szabályzat már nem sorolta fel az alosztályhoz tartozónak tekintett tudományköröket.[36] Az 1870-es átalakulást követően a II. Osztály 1919-ig tevékenykedő nyolc

---

[30] „...Magyar Akadémia állíttassék fel..." i. m. 89.

[31] „Országtudomány. Közgazdaság tágabb és szűkebb értelemben, tehát ide értve a' közrendészetet, pénzügytudományt, 's a' segéd, névszerint kamarai tudományokat és statisticát. Országtudományok' története. Törvények' elmélete. Nemzetek' joga. Polgári jog egész terjedelmében, tehát bánya-, váltó 's fenyítő törvény is; a' gyakorlatiakat – mint törvénykezés' és ügyészi tárgyalás' tudományát – ide nem értve. Egyházi jog. Oklevél-, pecsét-, idő-, nemzedékrendtan, a' mennyiben a' törvényismeret' segédeszközei. Törvények' története. Törvénytudomány' története." „...Magyar Akadémia állíttassék fel..." i. m. 90. A későbbiekben egyes tudáskörök elnevezése kissé „modernizálódott." Ezt tükrözi a 1860-as ügyrend is. Uo. 113.

[32] Uo. 136.

[33] Uo. 19., 142–143. A három osztály összevonását mintegy megelőlegezte, hogy az Akadémiai Értesítő egyik osztályaként az 1860-as ügyrendben a három tudományterület már együtt szerepel: „A Philosophiai-, Törvény- és Történettudományi Osztály Közlönye." Uo. 123. Az 1860-as évek ügyrendjei szerint a philosophiai, törvény- és történettudományi osztályok együtt üléseztek. A Magyar Tudományos Akadémia jegyzőkönyvei I–IV. Bp. 1864–1866; Magyar Tudom. Akadémiai Almanach 1861-re. Kiadta Toldy Ferencz. Pest 1861. 67. 1881-tól a „Bölcsészeti" szó helyett „Bölcseleti" megnevezés szerepelt az osztály elnevezésében.

[34] Az 1869-es ügyrend felsorolása: „Államtudományok és azok története. Statistika. Törvények elmélete és története. Nemzetek joga. Közjog. Magánjog, egész terjedelmében. Egyházi jog. Jogtudomány története. Összehasonlító jogtudomány." „...Magyar Akadémia állíttassék fel..." i. m. 142–143. A felsoroltak a statisztika kivételével a jogtudomány körébe sorolható területek, feltűnő azonban a büntetőjog említésének hiánya.

[35] „...Magyar Akadémia állíttassék fel..." i. m. 21.; Akadémiai Értesítő 2. (1891) 2. sz. 125–126. Némi vita után az osztályértekezlet az alosztályok tudományszakjait a következőképpen állapította meg: „A) Philos, és társadalmi tudományok alosztálya. Elméleti és gyakorlati philosophia. A philosophia történelme. Nevelés- és oktatásphilosophia. Jog- és államtudományok és történelmek. Közgazdaság és statistika. B) Történelmi tudományok alosztálya. Egyetemes és különös történelem, főkép a hazai. A történelem segédtudományai." Igy került be a módosított ügyrendbe is. Akadémiai Értesítő 2. (1891) 3. sz. 191., 193–194.

[36] „...Magyar Akadémia állíttassék fel..." i. m. 176.

elnökéből három volt jogász, ők összesen 12 éven át vezethették az osztályt (Pauler Tivadar 1878–1880, Plósz Sándor 1909–1913, Concha Győző 1913–1919).[37]

A jogtudomány bizonyos szervezeti önállósulásának újabb jelei csak 1929-ben mutatkozhattak meg, amikor az az évi nagygyűlés – nagyrészt az akkori akadémiai főtitkár, Balogh Jenő hathatós közreműködésével – több új bizottság létrehozását határozta el, köztük a jogtudományét is. Ez 1929. október 28-án alakult meg, s az első ülésen Balogh Jenő így értelmezte a bizottság megalapítását: „a Magyar Tudományos Akadémia 1929. évi nagygyűlése a régi és működését megszüntetett Törvénytudományi osztályt a most szervezendő Jogtudományi Bizottságban új életre óhajtja kelteni".[38]

Itt fontos hangsúlyozni azt a paradox vélelmet, hogy minél fejlettebbé vált a hazai jogtudomány, minél inkább elmozdult a leíró szinttől, és elindult az elemző, dogmatikai irányba, annál inkább elveszíteni látszott szervezeti presztízsét az Akadémián belül, és ezáltal az Akadémia megbecsültsége, elismertsége is csökkent a korabeli jogászközvélemény előtt. A tudomásul vett, egyúttal kritizált presztízsveszteség természetesen összefüggésben állt/állhatott az 1867 után meginduló tudománypolitikai változásokkal, amelyek kezdeményezője Eötvös József volt.[39] Eötvös úgy látta, hogy az Akadémia nem maradhat pusztán a humán tudományokat művelő és a nemzeti irodalmat ápoló intézmény, hanem fel kell vállalnia olyan tudományos feladatokat is, amelyek az ország polgári fejlődését és az elmaradt ipar fellendítését szolgálják, valamint lehetővé teszik az ország felzárkózását a fejlettebb nyugati országok mellé. Ennek szellemében az Akadémiának nyitnia kell új tudományágak felé, különösen a természettudományok szerepének növelésével.[40] Ez indukálta az osztályrendszer átalakítását, ami azonban hosszabb távon is félmegoldásokhoz vezetett. Annak ellenére ugyanis, hogy az Akadémia vezetése Eötvös után is hangsúlyozta a természettudományok kiemelt jelentőségét, s ezen a területen látta a magyar tudományosság elmaradását, az 1869-es szervezeti reformokat nem sikerült továbbvinni. Bár a század végére felnőtt egy európai színvonalat képviselő természettudós nemzedék, az 1891-es átszervezés sem növelte a kívánt mértékben e tudományterület súlyát az

[37] *Fráter Jánosné:* A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai 1854–1949 (A MTAK kiadványai 70.) Bp. 1974. 47.
[38] A bizottsági jegyzőkönyvet idézi *Fráter J.:* A Magyar i. m. 271–272. A bizottság elfogadott ügyrendje szerint „A bizottság tevékenysége a következő tudományszakok müvelését öleli fel: a. közjog (alkotmányjog), b. közigazgatási jog, c. büntetőjog és büntető eljárás, d. magánjog, e. kereskedelmi és váltójog, f. törvénykezési jog, g. jogtörténet, h. római jog, i. egyházi jog, j. jogbölcselet, k. politika és 1. nemzetközi jog." Uo.
[39] *Vörös Antal:* A kiegyezés és a megváltozott feladatok. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada i. m. 140–141.
[40] Uo. 141–142.

Akadémián belül.[41] Ezzel tehát nem magyarázható a jogtudomány és esetleg más tudományágak szervezeti „lefokozódása",[42] különösen annak fényében, hogy a történettudomány mindvégig megőrizte, sőt erősítette pozícióit mind a nyilvános megjelenések, mind a publikációs lehetőségek terén. A jogtörténet, a jogelmélet, valamint a jogdogmatika képviselői tudomásul vették térvesztésüket az újonnan diszciplinarizálódó és intézményesülő társadalomtudományok javára, ugyanakkor értetlenül álltak a tény előtt, hogy többszöri próbálkozás ellenére sem sikerült létrehozni egy önálló jogtudományi bizottságot,[43] ami lehetővé tette volna akadémián kívüli szakemberek bevonását a jogtudományi kutatásokba.

A gyakorlat és az elmélet emberei

Az Akadémia jogász tagjainak munkásságát, valamint azt, hogy miként járultak hozzá koruk jogfejlődéséhez, többen megkísérelték áttekinteni.[44] A század első felében jogásznak tekintették mindazokat, akik ügyvédi képesítéssel rendelkeztek, vagy legalább ügyvédi oklevélben kifejezett szintű ismeretek birtokában tevékenykedtek az igazságszolgáltatás, a magán- és közigazgatás terén.[45] 1860-tól az ügyvédi, bírói és köztisztviselői tevékenységek összefonódása (el nem különülése) oldódni kezdett. Az ügyvédek esetében egy dinamikus professzionalizálódási folyamat volt jellemző,[46] amely párhuzamosan zajlott a kiegyezés utáni jogi intézményrendszer átalakulásával: az igazságszolgáltatás és az igazgatás szétválasztásával, illetve a jogi oktatás reformjával és a képesítési és vizsgakövetelmények

---

[41] *Vörös Antal:* A liberalizmus és a konzervativizmus küzdelmei. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada i. m. 148.

[42] A jogi sajtó álláspontja szerint az 1880-as években megtakarítási törekvések álltak a háttérben. *Sz. n.:* Az akadémia és a jogtudomány. Jogtudományi Közlöny 24. (1889) 46. sz. 369.

[43] *Günther A.:* A jogtudomány és a tudományos akadémiák i. m. 187.

[44] *Tóth L.:* Törvénytudomány i. m. 54–71.; *Magyary G.:* A Magyar Tudományos Akadémia i. m. 55–80. A kiemelkedőnek, vagy éppen kevéssé jelentősnek tekinthető jogász akadémikusok némelyikének teljesítményét összefoglalóan bemutatta Kosáry Domokos ezen korszak vonatkozásában is. *Kosáry Domokos:* Társadalomtudományok. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975 i. m. 210–213. Zlinszky János csak egy-két mondatban jellemezhette azon hozzávetőleg hatvan akadémikus munkásságának jelentőségét, akik – az ő számításai szerint – a dualizmus évtizedeiben az Akadémia jogász tagjai lehettek. *Zlinszky J.:* Akadémikusok i. m. 151–156. Utóbb In: *Uő:* A XII táblától a 12 ponton át a magánjog új törvénykönyvéig. Válogatott tanulmányok. Bp. 2013. 353–363.

[45] Vörös Károly mindmáig érvényes meghatározása szerint jogásznak voltak tekinthetők „az igazságszolgáltatás összes hivatásos bírái, ügyészei, a központi hatóságok és a törvényhatóságok hivatalnoki karának összes érdemi ügyintézői – mely azonban lefele ezeken túl is terjedve magában foglalta az alsóbb rendű köz- es magánalkalmazottak egy igen széles rétegét is, és melyhez a közép- és kisbirtokos nemességnek az ügyvédi diplomát meg nem szerzett, de a jogi tanfolyamokat egészében vagy részben egyetemi vagy akadémiai fokon mégiscsak elvégzett, és a megyei közéletbe és megyei tisztviselői karba a belépőjegyet is megszerző, igen jelentős hányada is csatlakozott". *Vörös Károly:* A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. Valóság 18. (1975) 10. sz. 6.

[46] *Papp Viktor:* Ügyvédtársadalom Magyarországon a 19. században. Pécs 2024. 24.

meghatározásával. Ennek eredményeként a többi – klasszikus – jogászi hivatásrend is egyre biztosabb körvonalat nyerhetett.[47]

A dualizmus fél évszázada alatt az Akadémiának összesen 76 jogász tagja volt,[48] beleértve ebbe a levelező, rendes és tiszteleti tagokat is.[49] A levelező taggá válás időpontja, valamint a gyakorlati életből és a tudomány világából érkezők arányai alapján a dualizmus kori akadémikusokat három csoportba sorolva vizsgálom. Az életrajzok alapján arra is fény derülhet, hogy mekkora szerepet játszottak a tudományos eredmények az adott jelölt taggá választásában és későbbi tevékenységében, illetve miként befolyásolhatták elméleti vagy gyakorlati szakemberként a jogalkotást és a jogrendszer fejlesztését. Az első csoportba az 1867 előtt megválasztott akadémikusok tartoznak, a másodikba az 1867 és 1890 között, a harmadikba pedig az 1890 után megválasztottak (1–3. táblázat, Függelék).

A dualizmus idején akadémiai tagsággal bíró jogászok közül 30-an még a kiegyezés előtt lettek levelező tagok, 17-en később rendes, illetve tiszteleti taggá is váltak, míg heten 1867 után léptek előre. A 30 akadémikus közül 19-en érkeztek a gyakorlati életből, míg 11-en egyetemi vagy jogakadémiai tanárként kerültek be az Akadémiára.[50] Ez utóbbiak között is csak elvétve található olyan,

---

[47] *Ladányi Andor:* Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára 1890–1944. Bp. 2007. 9–18.

[48] Elemzésemben jogász akadémikusnak tekintem azokat a jogvégzett, túlnyomórészt ügyvédi képesítéssel is rendelkező személyeket, akik jogi szakismeretüket a politikai életben, az igazgatásban, az igazságszolgáltatásban, illetve a jogtanári állásukban kamatoztatták, és akadémikussá választásuk idején vagy azt követően a Törvénytudományi Osztályban, illetve annak későbbi szervezeti megfelelőjében fejtették ki tevékenységüket. Kivételesen azokat az akadémikusokat is figyelembe vettem, akik a fenti kritériumok mellett nem a Törvénytudományi Osztályba, hanem jellemzően a Történetírási/Történelmi Osztályba kerültek besorolásra (az 1867 előtt taggá választottak közül Botka Tivadar, Csengery Antal, Karácson Mihály, Wenzel Gusztáv, Szalay Ágoston, Zsivora György), de „polgári foglalkozásuk" okán jogászként voltak besorolhatók. A táblázatokban (Függelék) több közgazdász és statisztikus is helyet kapott, jelezve a diszciplinarizálódás korabeli helyzetét (Kautz Gyula, Keleti Károly, Konek Frigyes, Lónyay Menyhért, Matlekovits Sándor, Fellner Frigyes, Pólya Jakab, Ráth Zoltán). Ennek is a jogvégzettség, a tevékenységi terület, illetve az osztálybesorolás szolgálhat alapul. Kimaradt azonban számos olyan jogvégzett, ügyvédvizsgával is rendelkező akadémikus, akik nem feleltek meg a további kritériumoknak.

[49] Ilyen volt Deák Ferenc (a. 1839–1876), Kovács Ferenc (a. 1895), Szilágyi Dezső (a. 1897–1901), Darányi Ignác (a. 1909–1927). MTA tagjai i. m. 252–252., 723., 1244–1245., 248. Mindannyian anélkül lettek tiszteleti tagok, hogy előtte levelező taggá választották volna őket. Deákot Zala vármegye táblabírájaként és országgyűlési követként választották meg egy olyan időszakban, amikor nem volt szabályozva, hogy kit lehet tiszteleti taggá tenni. Utóbbiak esetében az 1869-es alapszabályt vehették figyelembe: „A tiszteleti tagok vagy oly tudománypártoló hazafiak közül választandók, kiknek megnyerése által az Akadémia dísze s java öregbedését várja, vagy oly jeles tudósok és írók közül, kik a tudomány, vagy az Akadémia körül érdemeket szereztek. Számuk a 24-et meg nem haladhatja." „... Magyar Akadémia állíttassék fel..." i. m. 135. Azon tagokat, akiket csak az Igazgató Tanács tagjaként választottak meg, nem vettem figyelembe. Hasonlóan járt el *Ugrai J.:* Reformkori akadémikusok i. m. 7. (A nevekhez tartozó, a. jelöléssel bevezetett évszámok az adott személy akadémiai tagságának elejét és végét jelölik a tanulmányban. – P. Sz. B.)

[50] A figyelembe vett és a kiegyezés előtt taggá választott akadémikusok néhány adattal kiegészített névsorát az 1. táblázat (Függelék) tartalmazza.

aki jelentősebb tudományos tevékenységet fejtett ki akár 1867 előtt, akár azután.[51] A korszak két debreceni jogász akadémikusa[52] esetében például – mindkettőjüket még a kiegyezés előtt választották meg levelező tagnak –, egy-két jogi tankönyv, illetve döntvénygyűjtemény vagy jogszabálykommentár elegendő volt a jelöléshez. Később azonban fokozatosan nagyobb, a puszta leíró jellegű munkákon túlmutató elvárásokat támasztottak a tagjelöltekkel szemben. Mivel a jogtanítást és a joggyakorlatot szolgáló munkák nem értek el magas tudományos színvonalat, a gyakorlati jogász szakemberek szakmai tekintélye egyenértékűnek számított a jogtanárok szakirodalmi tevékenységével.

Az elméleti jogászok, az egyetemi és jogakadémiai katedrák birtokosai[53] közül kiemelkedtek az átlagból: a római jogász Hoffmann Pál,[54] a váltó- és pénzügyi jogot művelő Karvasy Ágoston,[55] a statisztikus Konek Sándor,[56] az összehasonlító alkotmánytörténettel magas szinten foglalkozó Schvarz Gyula,[57] továbbá a magyar és egyetemes, valamint az összehasonlító jogtörténet kiemelkedő képviselője, a fontos történeti forráskiadásai révén is jelentős Wenzel Gusztáv,[58] akik a kiegyezés utáni Akadémiának is meghatározó tudósai voltak.[59] A jog-, illetve igazgatási gyakorlatban 1867 után kilenc akadémikus tevékenykedett, míg országgyűlési képviselőként 11-en befolyásolhatták a jogalkotási folyamatokat. Ketten közülük (Horvát Boldizsár[60] és Pauler Tivadar[61]) az igazságügyi tárca ve-

[51] Az „Akadémia fennállása első évtizedeiben még igencsak megengedő módon merítette tagságát a kortárs értelmiségiek rétegéből", írja Ugrai János. Ez a korszakban „a viszonylag gyorsan professzionalizálódó értelmiségi szakmák" közé sorolt jogászokra is igaznak tekinthető. *Ugrai J.:* Reformkori akadémikusok i. m. 5., 12.

[52] Szűcs István (a. 1846–1891) és Kallós Lajos (a. 1863–1881) a Református Kollégium jogtanárai voltak. MTA tagjai i. m. 1262., 620–621. A „tudományos teljesítménnyel" kapcsolatban az 1845-ös utasító határozat így szólt: „Levelező tagok szinte az osztályok által olly tudós férfiak' sorából ajánltatnak az academiának, kik osztálybeli jeles munkálkodások által a' tudományok' terjesztésére hatottak, és ekkép az academia' czéljai' előmozdítására képességet bizonyítottak." „...Magyar Akadémia állíttassék fel..." i. m. 91. Hasonlóan fogalmaz az 1858-as alapszabály is. Uo. 106.

[53] Az általa jogászprofesszori elitnek nevezett csoport kialakulásának történetét kísérli meg felvázolni *Pétervári Kinga:* A professzori szerepek történeti különbözőségei – a magánjogi jogalkotás esete. Iskolakultúra 34. (2024). 6. sz. 53–55.

[54] (a. 1863–1907), MTA tagjai i. m. 518–519.; *Hamza Gábor:* Hoffman Pál (1830–1907). In: Magyar jogtudósok I–V. Szerk. Hamza Gábor. Bp. 1999–2016. I. 51–60.

[55] (a. 1846–1896), MTA tagjai i. m. 636.

[56] (a. 1858–1882), MTA tagjai i. m. 705–706.; *Horváth Róbert:* Konek Sándor és a magyar népmozgalmi statisztika kialakulása. Szeged 1973.

[57] (a. 1864–1900), MTA tagjai i. m. 1124–1125.

[58] (a. 1846–1891), MTA tagjai i. m. 1405.; *Ujlaki Miklós:* Wenzel Gusztáv. In: Jogi professzorok emlékezete. Szerk. Degré Alajos. Bp. 1935. 65–75.

[59] Az 1861-ben akadémiai Nagyjutalomban részesült Dósa Elek 1867-ben meghalt, így ő ebben a tekintetben nem volt figyelembe vehető.

[60] (a. 1861–1898), MTA tagjai i. m. 533.

[61] (a. 1845–1886), MTA tagjai i. m. 984–985.; *Rácz György:* Pauler Tivadar. In: Jogi professzorok emlékezete. Szerk. Degré Alajos. Bp. 1935. 44–51.

zetését is ellátták akadémikusként. Rajtuk kívül egyes törvényjavaslatok előkészítésében jelentős szerepet játszott Csatskó Imre[62] és Hoffmann Pál, míg Konek Sándor népesedési és bűnügyi statisztikai munkássága elsősorban a büntetőjogi szabályok alakításában volt meghatározó.

A jogász akadémikusok e csoportjára tehát valóban igaz, hogy többségüket gyakorló jogászként szerzett érdemeik miatt választották a tudós testület tagjává. Az Akadémia ezen tagjai azonban – a miniszterek és az országgyűlési képviselők kivételével, akik között a dualizmus első éveiben kiemelkedő szerepet játszott az elsősorban politikai szerepvállalása okán már 1839-ben tiszteleti taggá választott Deák Ferenc – a kiegyezést követő jogrend kialakításában viszonylag csekély szerephez jutottak.

A jogász akadémikusok második csoportjaként az 1867 és 1890 között levelező tagságot nyert szakemberek vehetők górcső alá.[63] A 17 akadémikus között ebben az időszakban is többségben voltak azok, akik gyakorló jogászként szerzett tekintélyük révén váltak taggá: tíz akadémikus sorolható ebbe a körbe, heten pedig jogtanárként kerültek be a tudós testületbe.[64] Annak ellenére, hogy a professzorok kisebbségben voltak, megállapítható, hogy az ekkor megválasztottak közül tízen jelentős tudományos tevékenységet folytattak.[65]

A jogtörténész Hajnik Imre,[66] a kereskedelmi és váltójog tanára Apáthy István,[67] a római jogász Vécsey Tamás,[68] az eljárásjogász Plósz Sándor,[69] a politikatudós és közjogász Concha Győző,[70] valamint a jogbölcselettel magas szinten foglalkozó

---

[62] (a. 1839–1874), MTA tagjai i. m. 222–223.

[63] Névsorukra lásd a 2. sz. mellékletet.

[64] Kováts Gyula az életrajza szerint megválasztása után is egyszerre volt bíró és egyetemi tanár (a. 1884–1935). MTA tagjai i. m. 732–733.; *Szladits Károly:* Keveházi Kováts Gyula r. tag emlékezete. Bp. 1944.

[65] A gyakorlatban tevékenykedő jogászoktól is elvárt tudományos teljesítmény az 1869-es ügyrend rendelkezésén alapult: „Az ajánlandó egyén minősítvénye, az Alapszabályok 15–16. §§-ainak értelmében, a szigorú szakképzettség, a tényleges és folytonos szaktudományi búvárkodás kimutatása által, valamint az ajánlandó tag irodalmi munkálatainak felsorolása által, – az ajánló szakbeli tag részéről írásban indokoltassék. Az irodalmi munkák, a mennyiben netalán kevésbé volnának ismeretesek, az ajánlathoz mellékeltessenek. – Pusztán gyakorlati, habár tudományos képzettségen alapuló minősítvény, a föntebbi kellékek nélkül, nem tekinthető elegendő képességnek az akadémiai czélok előmozdítására." „...Magyar Akadémia állíttassék fel..." i. m. 148.

[66] (a. 1871–1902), MTA tagjai i. m. 467–468.; *Mezey Barna:* Hajnik Imre (1840–1902). In: Magyar jogtudósok i. m. I. 75–95.

[67] (a. 1873–1889), MTA tagjai i. m. 51.; *Szabó Marcel:* Apáthy István. Példa a magyar jogászság jelen és jövő nemzedékei számára. Iustum, Aequm Salutare 12. (2016) 1. sz. 191–198.

[68] (a. 1881–1912), MTA tagjai i. m. 1373.; *Hamza Gábor:* Vécsey Tamás (1839–1912). In: Magyar jogtudósok i. m. I. 61–74.

[69] (a. 1884–1925), MTA tagjai i. m. 1008–1009.; *Kengyel Miklós:* Plósz Sándor (1846–1925). In: Magyar jogtudósok i. m. IV. 21–32.

[70] (a. 1886–1933), MTA tagjai i. m. 201–202.; *Koi Gyula:* Concha Győző (1846–1933). In: Magyar jogtudósok i. m. V. 60–79.

Pulszky Ágost[71] egyetemi professzorként lettek akadémikusok. Mindannyian a kor kiemelkedő jogtudósai közé tartoztak. Négyen inkább elméleti és történeti tárgyakat oktattak, Apáthy és Plósz azonban a kereskedelmi jog, illetve a polgári törvénykezési jog tanáraiként olyan jogterületeken dolgoztak, amelyek kiemelt jelentőséggel bírtak a jogrendszer kiépítésében.[72] Mindketten korszakos törvényjavaslatok előkészítőiként lettek akadémikusok.[73] Személyükben a tudományos tevékenység és a törvényelőkészítés gyakorlati munkája sajátos módon egyesült. Mindketten elnyerték az Akadémia Nagyjutalmát, Plósz azonban kivételes módon nem egy tudományos munkával, hanem a polgári perrendtartás törvényszövegével érdemelte ki a korabeli legrangosabb akadémiai elismerést. Később az igazságügy-miniszteri posztot is betöltötte hat éven át. Ugyanakkor a gyakorlatban tevékenykedő akadémikusok is képesek voltak jelentős tudományos teljesítményekre: Kováts Gyula bíró a házassági jog, Ökröss Bálint hivatalnok[74] a magánjog, a kétszeres Sztrokay-díjas Zlinszky Imre[75] – szintén bíróként – a magánjog és a magánjogi peres eljárás terén írt értékes munkákat. Wlassics Gyula[76] minisztériumi hivatalnokként lett akadémikus, miután elnyerte a Sztrokay-jutalmat; később a büntetőjog professzora lett, majd vallás- és közoktatásügyi miniszter és országgyűlési képviselő. A korszak végén az Akadémia Nagyjutalmában részesült. Az Akadémia Nagyjutalmával kétszer is kitüntetett Keleti Károly a Törvénytudományi Osztály tagjaként fejtette ki statisztikai munkásságát.[77]

Az ezen bő két évtizedben akadémikussá választottak közül többen jelentős szerepet játszottak a jogszabályok előkészítésében is: Apáthy és Plósz mellett Kováts Gyula a vallásügyi törvények szakértőjeként, Ökröss a magánjog korai kodifikációs munkálataiban, illetve a közjegyzői törvény[78] megszövegezésében szerzett jogfejlesztői érdemeket. A minisztériumi pályát befutó jogvégzett

[71] (a. 1887–1901), MTA tagjai i. m. 1032.
[72] Zlinszky János megközelítése bizonyos mértékig talán átértékelendő ebben a tekintetben. Lásd alább.
[73] 1875. évi XXXVII. törvény. Kereskedelmi törvény; 1911. évi I. törvénycikk. A polgári perrendtartásról.
[74] (a. 1868–1889), MTA tagjai i. m. 953.; *Rokolya Gábor:* Ökröss Bálint királyi tanácsos és királyi közjegyző (1829–1889). Közjegyzők Közlönye 12. (2007) 7–8. sz. 37–42.
[75] (a. 1876–1880), MTA tagjai i. m. 1434–1435.; *Zlinszky János:* Zlinszky Imre (1832–1880). In: Magyar jogtudósok i. m. II. 29–46.
[76] (a. 1886–1937), MTA tagjai i. m. 1411.; *Mezey Barna:* Wlassics Gyula, a büntetőjog és a bűnvádi perjog professzora. In: Wlassics Gyula és kora 1852–1937. Szerk. Kapiller Imre (Zalaegerszegi Füzetek 8.) Zalaegerszeg 2002. 60–79.; *Paksy Zoltán:* A jogtudós politikus. Wlassics Gyula báró politikai pályája. Bp. 2025.
[77] (a. 1868–1892), MTA tagjai i. m. 646. Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. (Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig). Szerk. Rózsa Dávid. Bp. 2014. 363–366.
[78] 1874. évi XXXV. törvénycikk. A királyi közjegyzőkről.

közgazdász, Matlekovits Sándor több fontos szakági törvény megalkotásában játszott meghatározó szerepet.[79] Nyolc akadémikus országgyűlési képviselőként vehetett részt a törvényalkotási folyamatokban. Ezen korszakban a gyakorlati szakemberek és katedra-jogászok közötti arányok nivellálódni látszottak. Ugyanakkor megállapítható, hogy mindkét oldalról olyan jelentős személyiségek jöttek, akik mind a jogalkotásban, mind a tudományban jelentős teljesítményt nyújtottak. A korszak egyik legfontosabb általános jellegzetessége volt, hogy olyan jogászok is, akik nem a szűkebb értelemben vett elméleti jogtudomány terén tevékenykedtek, jelentős, a tudományosság mércéjével mérve is magas szintű elemző, rendszerező és kritikai igényű szakirodalmi tevékenységet fejtettek ki. Ez egyre inkább természetes elvárás lett a gyakorlatból jövő akadémikusokkal szemben, de jellemző volt a magyar jogászság szélesebb, az Akadémián kívüli körére is. Egyes értékelések szerint a magyar jogtudomány a századfordulóhoz közeledve képes volt viszonylag rövid idő alatt felzárkózni más európai nemzetek jogtudományi színvonalához.[80]

A dualizmus időszakában akadémikussá választott jogászok harmadik csoportját az 1890 után levelező tagságot elnyert jogtudósok képezik.[81] 1918-ig – a mindenkori létszámkorlátok figyelembevételével – 26 új jogász[82] taggal bővült a tudós testület. Ezen szűk két évtized alatt az új jogász akadémikusok között már csak kevés olyan jelölt volt, aki a gyakorlati jogéletben szerzett tekintélye alapján válhatott a tudós testület tagjává.[83] Többen ügyvédként, jogtanácsosként, illetve tisztviselőként tevékenykedve fejtettek ki tudományos tevékenységet, közülük is kiemelkedett Edvi Illés Károly ügyvéd[84] bünte-

[79] (a. 1873–1925), MTA tagjai i. m. 853.; *Gaál Jenő:* Matlekovits Sándor rendes tag emlékezete. Bp. 1926.

[80] A Magyar Jogászgyűlés (1870) és a Magyar Jogász Egylet (1879) alapítása. Szerk. Máthé Gábor. Bp. 2010. 22.

[81] Névsorukra lásd a 3. táblázatot (Függelék).

[82] Az előző időszakokhoz hasonlóan (Konek Sándor, Keleti Károly) néhány közgazdász-statisztikus szintén bekerült a jogász akadémikusok közé, ami a diszciplínák rokonságából és szétválásuk fokozatosságából is következik.

[83] A levelező tagság előfeltételeivel kapcsolatos szabályzati előírások csak stilisztikai szempontból változtak az 1869-es ügyrendben megfogalmazottakhoz képest. Itt is különösen kiemelték a tudományos eredmények fontosságát: „Az ajánló tagok az ajánlott egyén minősítvényét, az Alapszabályok 15. és 16. §§-ai értelmében, a szakképzettség, a magyar nyelven kifejtett tényleges és folytonos tudományos munkásság kimutatásával és az ajánlott irodalmi munkáinak felsorolásával, írásban indokolják. Minden ajánlás egy tag aláírásával mutattatik be. Az irodalmi munkák, ha kevésbbé ismeretesek, az ajánlathoz csatolandók. Pusztán gyakorlati, habár tudományos képzettségen alapuló munkásság, nem tekinthető elegendő jogcímnek a rendes, levelező és kültagok választásánál." Magyar Tud. Akadémiai Almanach 1890-re. Bp. 1890. 90–91.

[84] (a. 1895–1919), MTA tagjai i. m. 284–285.; *Angyal Pál:* Edvi Illés Károly l. tag emlékezete. Bp. 1929. Ügyvédként működött a jogbölcseleti kérdésekkel foglalkozó Kuncz Jenő (a. 1903–1926) és Reiner János (a. 1902–1938), jogtanácsosként a közgazdasági munkákkal kitűnt Pólya Jakab (a. 1894–1897).

tőjogi szakíróként. Az előbb budapesti büntetőjogász professzorként, majd politikusként országos hírre szert tevő Szilágyi Dezső,[85] aki elsősorban igazságügy-miniszteri érdemei elismeréseként lett az Akadémia tiszteleti tagja, mindkét csoportba besorolható lehet. Ugyanígy értékelhető az előbb minisztériumi munkájával kitűnő, későbbi büntetőjogász professzor és igazságügyi miniszter Balogh Jenő[86] életpályája is. A statisztikus közgazdász Fellner Frigyes életpályájában is kiegészítette egymást a minisztériumi, majd banktisztviselői munka és a tanári hivatás.[87] Az ebben az időszakban akadémikussá választott több mint 20 egyetemi és jogakadémiai tanár a kor legjelentősebb jogtudósai közé tartozott. Fontos jogterületeken járultak hozzá a jogélet alakításához mind a jogszabály-előkészítést, mind a jogszabályok gyakorlati érvényesülését támogató tudományos tevékenységük révén. Az ekkor akadémikussá választott jogászok szinte kivétel nélkül jelentős szakirodalmi tevékenységet fejtettek ki, s ezzel a magyar jogtudomány teljesítményét valóban a kor európai színvonalához közelítették. A dualizmus korai szakaszában megalkotott büntetőjogi törvénykönyvet a kor elvárásaihoz igazító elméleti és a gyakorlatot támogató műveikkel olyan jelentős professzor-akadémikusok tűntek ki, mint Balogh Jenő, Angyal Pál,[88] Fayer László[89] és Finkey Ferenc.[90] Korszakos jelentőségű tudósokként és a magyar magánjogtudomány két vonulatát fémjelző munkásságuk eredményeként ekkor választották akadémikussá Grosschmid Bénit[91] és korszak végén Szászy-Schwarz Gusztávot.[92] Ellentétes megközelítéseik ellenére is munkásságuk – kiegészülve a korszak példátlanul széles folyóirat- és monográfiairodalmával – rendkívül termékenyítőleg hatott a magyar magánjogi kodifikációs munkálatokra, amelyek

A Központi Statisztikai Hivatal tisztviselőjeként lett akadémikus a nemzetgazdaságtani és statisztikai munkákkal jelentkező Ráth Zoltán (a. 1893–1902). MTA tagjai i. m. 759., 1066., 1016., 1058. Ráth és Reiner megválasztásuk idején magántanári képesítéssel is bírtak.

[85] (a. 1897–1901), MTA tagjai i. m. 1244–1245.

[86] (a. 1901–1953), MTA tagjai i. m. 86–87.; *Bódiné Beliznai Kinga:* Balogh Jenő életútja (1864–1953). Jogtörténeti Szemle 18. (2016) 1. sz. 31–40.

[87] (a. 1915–1945), MTA tagjai i. m. 335–336. *Árvay János:* Fellner Frigyes. In: Magyar közgaszdászok a két világháború között. Szerk. Mátyás Antal. Bp. 1994. 80–121.

[88] (a. 1909–1949), MTA tagjai i. m. 48–49.

[89] (a. 1894–1906), MTA tagjai i. m. 325–326.; *Nánási László:* Fayer László emlékezete. Magyar Jog 49. (2002) 6. sz. 321–329.

[90] (a. 1908–1949), MTA tagjai i. m. 349–350.; *Ködöböcz József:* Finkey Ferenc életet és munkássága. Miskolc–Sárospatak 1995.

[91] (a. 1901–1938), MTA tagjai i. m. 432–433.; *Vékás Lajos:* Grosschmid Béni (1852–1938) és a Polgári Törvénykönyv. In: *Uő:* Fejezetek a magyar magánjogtudomány történetéből. Bp. 2019. 31–63.

[92] (a. 1918–1920), MTA tagjai i. m. 1207.; *Vékás Lajos:* Szászy-Schwarz Gusztáv 1858–1920. In: *Uő:* Fejezetek a magyar magánjogtudomány történetéből i. m. 65–80.

ugyan nem jutottak el a törvényi elfogadásig, de jelentős mértékben befolyásolták a bíróságok gyakorlatát.[93]

Magyarország sajátos „alkotmányos" helyzetének, a közjog fontos kérdéseinek elemzése természetesen több akadémikust is foglalkoztatott: Concha Győző mellett Nagy Ernő,[94] Balogh Artúr,[95] Ferdinandy Gejza[96] és Polner Ödön[97] munkássága – ugyan különösebb gyakorlati hatás nélkül – „a boldog békeidők" magyar alkotmányjog-tudományának jogdogmatikai irányzatát (közjogi dogmatizmus) alapozta meg. Kolosvári Sándor[98] és Óvári Kelemen[99] kolozsvári professzorok a jogtörténeti forráskiadás révén tettek szolgálatot a Hajnik Imre által is fémjelzett pozitivista jogtörténet-tudománynak, amelynek kezdetben Illés József[100] is hívéül szegődött.

Végigtekintve a „katedrajogászok" körén és az általuk művelt szakterületeken, mindenképpen átgondolásra szorul Zlinszky azon állítása, hogy a dualizmus kori jogász akadémikusok között elsősorban a jogbölcselet és a jogtörténet művelői voltak többségben a hatályos jog egyes területeit, vagyis a jogdogmatikát művelőkkel szemben. Zlinszky ezen megfogalmazásával azon megközelítését próbálta erősíteni, amely szerint a magyar jogrendszernek a századforduló környékén lezajlott nagy átalakulása elsősorban a joggyakorlat igényeit ismerő gyakorló jogászok, valamint a törvényhozásra hatni képes politikusok tevékenységének köszönhető, s kisebb mértékben vezethető vissza jogtudományi impulzusokra.[101]

Az Akadémia dualizmus kori jogász tagjai – mesterségesnek is tekinthető – kategóriákba sorolása révén kirajzolódik egy bizonyos tendencia, amely azt mutatja, hogy míg az Akadémia történetének első szakaszában – a kiegyezést megelőzően és az azt követő két évtizedben – a gyakorlati szakembernek tekinthető jogászok (köztük a politikusok) jelentős arányt képviseltek az akadémikusok között, addig a századfordulóhoz közeledve a professzor státuszú tagok aránya fokozatosan növekedett, majd idővel szinte kizárólagossá vált.

---

[93] *Asztalos László:* A magyar burzsoá magánjog tudomány fejlődése a kiegyezéstől az I. világháborúig. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae 10. (1968) 82–83.
[94] (a. 1895–1921), MTA tagjai i. m. 903.
[95] (a. 1905–1951), MTA tagjai i. m. 84.
[96] (a. 1905–1924), MTA tagjai i. m. 340.
[97] (a. 1905–1924), MTA tagjai i. m. 1014.
[98] (a. 1892–1922), MTA tagjai i. m. 701–702.
[99] (a. 1892–1925), MTA tagjai i. m. 952.
[100] (a. 1915–1944), MTA tagjai i. m. 569–570.
[101] *Zlinszky J.:* Akadémikusok i. m. 151–152.

Az Akadémia és a jogalkotás: akadémikus igazságügy-miniszterek

A jogtudomány szerepével kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés az, hogy miként alakul a jogtudomány kapcsolata a jogalkotással és a jogalkalmazással. Hiszen a jogalkotás elsősorban politikai folyamat,[102] az adott történeti korszakban az adott államban érvényesülő jogszabályok nagy részére a jogtudományi elemzés nem, vagy csak egészen kivételes történelmi helyzetben gyakorolhat érdemi befolyást. A dualizmus korszaka – véleményem szerint – ebből a szempontból a kivételes helyzetek közé sorolható.

Annak ellenére, hogy a reformkori jogfejlődés eredményei elsősorban a gyakorló jogászoknak és politikusoknak voltak köszönhetők, az Akadémia a kezdetektől ösztönözte, hogy a jogtudók bekapcsolódjanak a kor reformmozgalmaiba annak érdekében, hogy az elavult jogintézményeket a kor követelményeinek megfelelő intézmények váltsák fel.[103] A korban kitűzött pályakérdésekben és a kortárs értekezésekben a legfontosabb, jogszabályokkal rendezendő kérdések merültek fel: az ősiség, a hitbizományi rendszer, az örökváltság megoldandó kérdései mellett az öröklési jog reformja, a halálbüntetés eltörlése, a perjogi kodifikáció, a képviseleti rendszer, az ügyvédi és bírói jogállást rendező reformok. Emellett a büntetőjog modernizálásának elvi előkészítése és a börtönviszonyok javítása terén az Akadémia segíteni igyekezett a törvényhozást.[104] Ezen törekvések azonban alig jutottak el a jogszabályi megvalósulásig.

A kiegyezés után az Akadémia céljai és feladatai között kifejezetten rögzítették a testület véleményezési kötelezettségét azokban a tudományos kérdésekben, amelyekben a törvényhozás vagy a kormány állásfoglalását kéri.[105] Azt, hogy a törvényhozás vagy a kormány ezen igényét milyen formális vagy informális csatornákon keresztül fejezte ki a tudós testület felé, még nem vizsgálták. A fentiekben utaltam arra, hogy egyfelől az Akadémia jogász tagjai jelentős szerepet játszottak a jogszabályok előkészítésében, és ezzel hozzájárultak a modern magyar jogrendszer felépítéséhez, másfelől egy-egy gyakorló jogász azért válhatott az Akadémia tagjává, mert a testület elismerte a jogalkotás terén minisztériumi tisztviselőként vagy felkért szakértőként elért eredményeit. Mégis meghatározónak tekinthető az

[102] *Bódig Mátyás – Ződi Zsolt:* Bevezetés. In: A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudománymódszertani és tudományelméleti írások. Szerk. Uők. Bp. 2016. 9–11.
[103] *Magyary G.:* A Magyar Tudományos Akadémia i. m. 70–71.
[104] *Tóth L.:* Törvénytudomány i. m. 63.
[105] Az 1869-es alapszabály így szól: „I. fejezet Czél és eszközök. [...] 10. A törvényhozás és kormány által hozzá utasított tudományos kérdésekben véleményt mond." „...Magyar Akadémia állíttassék fel..." i. m. 134.; Magyar Tud. Akadémiai Almanach 1909-re. Bp. 1909. Melléklet 4.

az álláspont, amely szerint az Akadémiának a dualizmus korában nem volt olyan testületi súllyal rendelkező jogász tagsága, amely érdemben befolyásolni tudta volna a korabeli jogalkotást.[106]

Ezen sarkos megközelítés fényében különös jelentőséget nyerhet az Akadémia, a jogtudomány és a jogalkotás viszonya szempontjából, hogy a dualizmus bő ötvenéves korszakában az igazságügy-miniszteri posztot csaknem 25 éven át akadémikusok töltötték be. További hat éven át pedig olyan miniszter tevékenykedett, akit utóbb – éppen a jogalkotás terén megmutatkozó eredményeire tekintettel – választottak meg az Akadémia tiszteleti tagjának. Joggal feltételezhető, hogy a törvényhozás és a kormány részéről jelentkező, a fentiekben jelzett véleményezési igények artikulálását jelentősen megkönnyítette, ha a kormány tagja akadémikus volt. Az esetek többségében az akadémikus miniszter természetesen nem az Akadémia testületétől vagy valamely osztályától kért ilyenkor véleményt, hanem személyes kapcsolatait és tapasztalatait használta fel.

A jogalkotás és az Akadémia jogtudományi „tudásbázisa" közötti igen közvetlen kapcsolat feltételezhető tehát abban az esetben, ha az igazságügy-miniszteri posztot egy jogász akadémikus töltötte be. Az akadémikus miniszterek alábbi kiemelése természetesen nem tekinthető reprezentatívnak az akadémikusok jogalkotási folyamatokban betöltött szerepét illetően, de jól mutathatja a politikai indíttatás, a gyakorlati elvárások és a tudományos megközelítés közötti kapcsolatot, illetve az ezek közötti hangsúlyeltolódást a dualizmus évtizedeiben. Egyértelmű, hogy nehéz elválasztani az egyes személyeknél a jogtudósi, professzori és politikusi szerepet; és alapos kutatómunka szükséges annak megállapítására, hogy az adott személy tudósi mivolta, tevékenysége mennyiben befolyásolta miniszteri működését. Bizonyos esetekben ez egyértelműen kimutatható, másoknál inkább rejtve marad. Mindenesetre az alább bemutatott öt akadémikus miniszter közül négy életpályája során gyakorló jogászként és professzorként is tevékenykedett, többször váltva egyik területről a másikra.

Az első akadémikus igazságügy-miniszter, Horvát Boldizsár[107] tevékenysége illeszkedik ahhoz a tendenciához, amely azt mutatja, hogy az 1867 előtt akadémikussá választott jogászok között a gyakorlati szakemberek voltak jelentős számbeli fölényben. Horvát 1861-ben lett levelező tag. Gyakorló jogászként Deák Ferenc

---

[106] *Zlinszky J.:* Akadémikusok i. m. 151. Az állítás azonban – véleményem szerint – nem terjeszthető ki a bírósági döntvényekben manifesztálódó joggyakorlat és joganyag dogmatikai vizsgálatára. A magánjog területén a bírói szokásjog, a büntetőjog és eljárásjogok területén a meghozott jogszabályok kritikai elemzése vitathatatlanul segítette a jogi megoldások tökéletesítését.

[107] Miniszteri tevékenységének, jogpolitikai elveinek összefoglalására lásd *Mezey Barna:* A kiegyezés jogpolitikájának kialakítása. Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter reformprogramja. Jogtörténeti Szemle (2007) 3. sz. 31–42. Lásd még *Laky Ferenc:* Horvát Boldizsár az igazságügyi miniszter. In: Vas Megyei Bíróság az ezredfordulón. Emlékkönyv. Szerk. Laky Ferenc. Szombathely 2003.

ajánlatára jelen volt az Országbírói Értekezleten, és taggá választásakor, majd azt követően sem fejtett ki a szó szorosabb értelmében vett elméleti szakirodalmi tevékenységet. 1865 után Deák-párti országgyűlési képviselőként már jelentős szerepet játszott alapvető törvények megalkotásában,[108] majd az Andrássy-kormány igazságügy-minisztere lett (1867. február 20. – 1871. június 5.). Több mint négyéves hivatali ideje alatt a liberális polgári átalakulás jegyében lerakta a modern magyar igazságszolgáltatás alapjait, az általa kezdeményezett törvényekkel elválasztva egymástól a közigazgatást és az igazságszolgáltatást.[109] Jelentős politikai nehézségeket leküzdve megalapozta az igazságszolgáltatás szervezeti reformját,[110] biztosította a bírói függetlenséget,[111] és törvényt kezdeményezett a királyi ügyészségről.[112] Törvényjavaslatainak kidolgozása során ő és munkatársai jelentős összehasonlító jogi munkát végeztek, amikor figyelembe vették a nyugat-európai államok igazságszolgáltatási jogszabályait és az azok mögött meghúzódó dogmatikai elveket.[113] A sürgető szükségszerűség hatására kezdeményezte a polgári perrendtartás megalkotását, amelynek szövegét azonban a parlament csak jelentős módosításokkal fogadta el, meghiúsítva a szóbeliség és közvetlenség elvének áttörését a bírósági eljárásokban.[114] Minisztériuma alapvető magánjogi tárgyú törvényjavaslatokat is kidolgozott, például a házassági, a dologi és a kötelmi jog köréből.[115] Elsőként tett kísérletet egy átfogó magánjogi törvénykönyv tervezetének kidolgozására.[116] Horvát Boldizsár gyakorlati tapasztalata kiváló szervezőkészségével, retorikai tehetségével és államférfiúi éleslátásával ötvöződött, képességei és jogi tudása méltán

[108] 1867. évi XII. törvénycikk. A magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fenforgó közös érdekü viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról. 1867. évi XVII. törvénycikk. Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében.

[109] 1869. évi IV. törvénycikk. A birói hatalom gyakorlásáról.

[110] 1870. évi XV. törvénycikk. A királyi vegyes bíróságok törvénybe iktatásáról. 1870. évi XVI. törvénycikk. Az itélő birák számának meghatározásáról a fellebbviteli bíróságoknál. 1871. évi XXXI. törvénycikk. Az első folyamodásu bíróságok rendezéséről. 1871. évi XXXII. törvénycikk. Az első folyamodásu kir. törvényszékek és járásbíróságok életbeléptetéséről. Vö. *Máthé Gábor:* A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875. Bp. 1982.

[111] 1871. évi VIII. törvénycikk. A birák és bírósági hivatalnokok felelősségéről. 1871. évi IX. törvénycikk. A birák és bírósági hivatalnokok áthelyezése és nyugdijazása körüli eljárás szabályozásáról.

[112] 1871. évi XXXIII. törvénycikk. A királyi ügyészségről.

[113] Fontos munkatársai akadémiai tagtársai, a miniszteri tanácsos Ökröss Bálint, a jogtanár Hoffman Pál voltak. A büntetőjogi kodifikációnak utóbb nevet adó Csemegi Károly és elnöki titkárként a későbbi igazságügyi miniszter Szilágyi Dezső is Horvát legszűkebb munkatársi köréhez tartozott. *Mezey B.:* A kiegyezés i. m. 34.

[114] 1868. évi LIV. törvénycikk. A polgári törvénykezési rendtartás tárgyában.

[115] 1868. évi XXXI. törvénycikk. Az uzsoratörvények eltörléséről. 1868. évi XLVIII. törvénycikk. A vegyes házassági válóperekről. 1868. évi LV. törvénycikk. A kisajátitásról. 1871. évi LIII. törvénycikk. Az 1848. évi törvények által megszüntetett urbéri kapcsolatból fenmaradt jog- és birtokviszonyok rendezéséről.

[116] Erre a munkára Hoffmann Pál professzort, akadémikust kérte fel.

tették őt a jogrendszer nemzeti modernizációjának[117] kulcsszereplőjévé. Érdemei elismeréseként 1868-ban az Akadémia tiszteleti tagjává választották.

Az 1845-ben akadémikussá választott Pauler Tivadar 1858-ban rendes tagságot kapott, 1876-ban igazgatósági tag lett, és 1880-tól a II. Osztály elnöki és az Akadémia másodelnöki tisztét is betöltötte.[118] 1885-ben választották tiszteleti taggá. A jogtanári pályáját 1838-ban a zágrábi jogakadémián megkezdő jogász a szabadságharc után, 1852-ben lett az ész- és büntetőjog rendes tanára a pesti egyetemen. Tudományos munkásságát a jogbölcselet, a közjog, a jog- és alkotmánytörténet és különösen a büntetőjog területén fejtette ki.[119] A kiegyezést megelőző és az azt követő évtizedek meghatározó elméleti büntetőjogi szakértőjének tekintették. Professzori állását miniszteri megbízatásai idejére felfüggesztette, azonban így is 36 éven át oktatott.

Tanári állása mellett szívesen vállalt közéleti feladatokat, s közülük rögtön a kiegyezés után kiemelkedett az a felkérés, amelyet Horvát Boldizsár igazságügy-minisztertől kapott: vegyen részt a „Haza törvénykezési állapotainak javítása céljából a legsürgősebb intézkedéseket" előkészítő vegyesbizottság büntetőjogi albizottságának munkájában.[120] Rövid idejű vallás- és közoktatásügyi minisztersége után négy kormányban volt igazságügy-miniszter, két ciklusban több mint tíz éven át állt az igazságügyi tárca élén (1872. szeptember 4. – 1875. március 2. és 1878. június 30. – 1886. április 30.). Első ciklusa idején fogadták el az ügyvédi rendtartást és a közjegyzőkről szóló törvényeket.[121] Ő adott megbízást akadémikus társának, Apáthy Istvánnak a váltótörvény és a csődtörvény tervezetének elkészítésére, illetve a kereskedelmi törvény[122] kidolgozására. Szintén első ciklusa időszakában a képviselőház elé terjesztette a büntető törvénykönyv első javaslatát. Bár ezt nem fogadták el, miniszter utódja, Perczel Béla hivatali ideje alatt országgyűlési képviselőként ő lett az átdolgozott javaslat előadója az igazságügyi bizottságban és a plénum előtt.[123]

---

[117] *Mezey B.:* A kiegyezés i. m. 35.

[118] *P. Miklós Tamás:* Ferenc József „kedvenc minisztere": Pauler Tivadar (1816–1886) élete és pályafutása. In: Deák és utódai. Magyar igazságügyi miniszterek 1848/49-ben és a dualizmus korában. Szerk. Csibi Norbert – Domaniczky Endre. Pécs 2004. 100–124.; *Rácz György:* Pauler Tivadar. In: Jogi professzorok emlékezete. Szerk. Degré Alajos. Bp. 1935. 44–51.

[119] Eredményei elismeréseként az Akadémia 1858-ban Marczibányi-, 1867-ben Sztrokay-jutalomban részesítette. *Fekete Gézáné:* Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei. (A MTAK közleményei 21.) Bp. 1988. 43., 56.

[120] *P. Miklós T.:* Ferenc József i. m. 115.

[121] 1874. évi XXXIV. törvénycikk. Az ügyvédi rendtartás tárgyában. 1874. évi XXXV. törvénycikk. A királyi közjegyzőkről.

[122] 1875. évi XXXVII. törvény. Kereskedelmi törvény.

[123] 1878. évi V. törvénycikk. A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről. Közkeletű elnevezése: Csemegi-kódex.

Második miniszterségе időszakában a társadalmi és gazdasági élet számára rendkívül fontos törvényeket fogadtak el. Hivatali idejéhez köthető a kihágási törvény elfogadása, a büntető törvénykönyv életbeléptetése, valamint a csődtörvény, a kisajátítási törvény, a végrehajtási eljárásról szóló jogszabály, az ipartörvény és az uzsoratörvény kihirdetése is.[124] A magánjogi jogbiztonság és a forgalmi élet szempontjából különösen fontos volt, hogy Pauler hivatali ideje alatt, 1880 és 1885 között – a családi jog kivételével – a polgári jog egészét érintő részterv-ezetek készültek az általános rész, a dologi jog, a kötelmi jog, az öröklési jog területén. Ez a tevékenység elindította azt a folyamatot, amely monográfiák és tanulmányok révén rendkívüli módon megtermékenyítette a hazai magánjogi irodalmat, bár a kodifikációig nem jutott el. Érdekes a Pauler által beterjesztett szerzői jogi törvény elfogadása is, mert talán ez volt az egyetlen olyan jogszabály, amely tervezetének kidolgozásában az Akadémia testületileg is szerepet vállalt a Kisfaludy Társaság mellett.[125] Pauler miniszteri teljesítménye a jogalkotás terén – 30 törvénycikken közvetlenül, 34-en pedig közvetve hagyta rajta kézjegyét[126] – ellentmond annak a negatív ítéletnek, amellyel a jogászközvélemény miniszteri tevékenységének első éveit fogadta.[127]

A gyakorló jogász és az egyetemi oktató erényeit egyesítette magában a jogalkotásban nagy tapasztalatokat szerző Szilágyi Dezső,[128] aki közvetlen munkatársa volt Horvát Boldizsárnak. 1870-es angliai tanulmányútja után 1871-től miniszteri tanácsosként a miniszterelnöki törvény-előkészítő bizottság tagja volt, majd 1874-től 15 éven át, miniszteri kinevezéséig a pesti egyetem politika- (közjog) és büntetőjog-professzora. Harminc évig országgyűlési képviselőként is tevékenykedett, és nagy-műveltségű jogtudóként, illetve kiváló szónokként jelentős mértékben kivette részét a törvényhozási küzdelmekből. Annak ellenére, hogy szakirodalmi munkássága szerény volt,[129] kiváló elméleti és gyakorlati felkészültségű, a hazai és a vonatkozó külföldi jogrendszerek tételes joganyagát és dogmatikáját bravúrosan uraló jogásznak tartották, aki egyesítette magában mindazt a tudást, ami a hazai jogrendszer további modernizációs lépéseinek irányításához szükséges volt. Hat éven át vezette az igazságügyi tárcát (1889. április 9. – 1895. január 15.), professzori katedráját cserélve

[124] 1881. évi XVII. törvénycikk. Csődtörvény. 1881. évi XLI. törvénycikk. A kisajátításról. 1881. évi LX. törvénycikk. A végrehajtási eljárásról. 1883. évi XXV. törvénycikk. Az uzsoráról és káros hitelügyletekről. 1884. évi XVII. törvénycikk. Ipartörvény.
[125] Magyar Jogi Lexikon VI. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1907. 411.
[126] *P. Miklós T.:* Ferenc József i. m. 118.
[127] *Dárday Sándor:* A mult évről. Jogtudományi Közlöny 9. (1874) 1. sz. 1.
[128] *Stipta István:* Szilágyi Dezső és az igazságügyi modernizáció. In: Deák és utódai. Magyar igazságügyi miniszterek 1848/49-ben és a dualizmus korában. Szerk. Csibi Norbert – Domaniczky Endre. Pécs 2004. 137–152.; *Antal Tamás:* Szilágyi Dezső és műve. (Jogtörténeti Tár 4.) Szeged 2016. 64–73.
[129] *Antal T.:* Szilágyi i. m. 61–62.

fel a miniszteri székre. Miniszterként nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a jogszabályalkotásba bevonja az ítélkező bírákat azzal, hogy lehetővé tette azok ideiglenes minisztériumi alkalmazását, valamint támogatta, hogy a bíró és ügyészi kar tagjai tudományos munkát végezzenek, és magántanári képesítést szerezzenek.[130]

Szilágyi Dezső a dualizmus kori igazságügy-miniszterek között talán a legsikeresebbnek tekinthető a hivatali ideje alatt általa előterjesztett törvények és rendeletek, illetve törvényjavaslatok száma és hatása alapján.[131] A magyar igazságügy reformja, kortársai jelentős része szerint annak újraalkotása fűződött a nevéhez.[132] Az általa kezdeményezett jogszabályokkal kiteljesítette azokat az igazságszolgáltatás szervezetére vonatkozó reformokat, amelyeket mentora, Horvát Boldizsár kezdett el.[133] 1892-ben meghiúsult ugyan a büntető törvénykönyv megújítása, de a büntetés-végrehajtásra vonatkozó egyik törvénye[134] döntő hatást gyakorolt a büntető igazságszolgáltatásra is. Rendkívüli következménye lett annak is, hogy Szilágyi a polgári eljárásjogi törvény előadói tervezetének elkészítésére Plósz Sándor professzort választotta ki, s bár a teljes kódex ekkor nem került az országgyűlés elé, de részeredményként fontos eljárási jogszabályok születtek a magánjog területén is.[135] A sommás eljárásról szóló jogszabály[136] jelentős áttörést jelentett a szóbeliség, a közvetlenség és a bizonyítékok szabad mérlegelésének térnyerése felé. Szilágyi jelentős szerepet vállalt az egyházpolitikai reformokkal kapcsolatos országgyűlési küzdelmekben, annak ellenére, hogy a vonatkozó törvények egy része nem az igazságügyi viszonyokat érintette.[137] A nagy politikai vitákat kiváltó házassági törvény, valamint néhány vonatkozó egyházpolitikai szempontból érzékeny jogszabály Szilágyi minisztériumának közreműködésével készült el, s azokat utolsó miniszteri évében, 1894-ben fogadták el.[138] A Szilágyi-féle minisztérium

---

[130] *Stipta I.:* Szilágyi i. m. 150.

[131] Előterjesztése nyomán 23 törvény született kiegészítve 27 rendelettel. A különböző jogalkotási fázisokon átment, illetve előkészített törvényjavaslatainak száma közel 30 volt. Korabeli források alapján ezeket számba veszi *Stipta I.:* Szilágyi i. m. 145–147.

[132] *Antal T.:* Szilágyi i. m. 63.

[133] 1890. évi XXIX. törvénycikk. A kir. törvényszékek és kir. járásbíróságok székhelyeinek és területeinek meghatározásáról. 1891. évi XVII. törvénycikk. A birói és ügyészi szervezet módosításáról.

[134] 1892. évi XXVII. törvénycikk. A fogház- és elzárás-büntetés végrehajtása és a pénzbüntetésekből befolyó összegek felhasználása tárgyában.

[135] 1893. évi XVIII. törvénycikk. A sommás eljárásról. 1893. évi XIX. törvénycikk. A fizetési meghagyásokról. 1894. évi XVI. törvénycikk. Az örökösödési eljárásról.

[136] 1893. évi XVIII. törvénycikk. A sommás eljárásról.

[137] Bár már utódja időszakában fogadták el, de Szilágyinak jelentős szerepe volt az állami egyházügyi jogalkotás eredményeiben. 1895. évi XLII. törvénycikk. Az izraelita vallásról. 1895. évi XLIII. törvénycikk. A szabad vallásgyakorlásról.

[138] 1894. évi XXXI. törvénycikk. A házassági jogról. 1894. évi XXXII. törvénycikk. A gyermekek vallásáról. 1894. évi XXXIII. törvénycikk. Az állami anyakönyvekről.

több kiemelkedő jelentőségű törvényt is előkészített, amelyek csak később kerültek elfogadásra.[139] Valamennyi fontosabb jogszabálytervezet körül élénk tudományos vita bontakozott ki, ami hozzájárult a miniszter sikeres tevékenységéhez. 1897-ben az Akadémia a különböző jogterületeken kifejtett kodifikációs tevékenységéért tiszteleti tagjává választotta Szilágyit.

Kora egyik legelismertebb jogász személyiségeként, jogalkotójaként tekintettek Plósz Sándorra,[140] aki az Akadémia szinte valamennyi elismerését elnyerte, tiszteleti és igazgatósági taggá választották, emellett a II. Osztály elnökhelyettese, majd elnöke, s három éven át az Akadémia másodelnöke volt.[141] A magyar jogtudomány és jogélet történetébe azzal a negyedszázados következetes munkával írta be nevét, amellyel töretlenül küzdött egy európai színvonalú, a gyakorlati és tudományos igényeknek is megfelelő polgári eljárásjogi kódex megalkotásáért. Tudományszakjának mindmáig ő a legjelentősebb alakja.

Megszakításokkal több mint ötven évet töltött egyetemi katedrán, azonban többször vállalt közhivatalt is, volt államtitkár az igazságügyi minisztériumban, majd miniszterré (1899. február 26. – 1905. június 18.) lépett elő.

1883-ban[142] kezdte meg harcát az írásbeliségen és kötött bizonyításon alapuló – korai elődje, Horvát Boldizsár által tulajdonképpen megtagadott – ideiglenes polgári törvénykezési rendtartás ellen. Az elkövetkező 25 évben több tervezetet is készített, amelyek közül az elsősorban német jogszabályi elveken és tudományos elméleteken alapuló, 1885-ben elkészült – már akadémikusként megszövegezett – törvényjavaslat jelentett mérföldkövet a hazai polgári perjog történetében. Bár a politikai körülmények rendre megakadályozták a magánjogi eljárások teljes megújítását, részsikereket elértek a reformtörekvések. Ilyen volt az áttörést jelentő sommás eljárásról szóló törvény, amelyet Szilágyi miniszter megbízásából Plósz készített. 1893-ban újabb átfogó tervezetet állított össze, amelyet azonban sem államtitkárként, sem miniszterként nem tudott elfogadtatni a „politikai viszonyok" miatt.[143] Munkájának gyümölcse végül az ötödik vonatkozó törvényjavaslat

---

[139] 1896. évi XXVI. törvénycikk. A magyar királyi közigazgatási bíróságról. 1896. évi XXXIII. törvénycikk. A bünvádi perrendtartásról. 1897. évi XXXIV. törvénycikk. A bűnvádi perrendtartás életbeléptetéséről. 1897. évi XXXIII. törvénycikk. Az esküdtbíróságokról. *Antal T.:* Szilágyi i. m. 68.

[140] *Kengyel M.:* Plósz i. m.; *Szivós Kristóf:* Plósz Sándor (1846–1925). Acta Universitatis Szegediensis. Forum. Acta juridica et politica 10. (2020) 1. sz. 551–567.

[141] (a. 1884–1925), MTA tagjai i. m. 1008–1009.

[142] Pauler miniszter ekkor bízta meg őt és Emmer Kornél képviselőt, hogy „a nyugati perrendtartások tanulmányozása alapján" dolgozzanak ki egy „végleges" perrendi törvényjavaslatot. *Kengyel M.:* Plósz i. m. 28.

[143] Az 1893-ban publikált, majd 1895-ben egy „szaktanácskozmány" elé terjesztett tervezet nem került a képviselőház elé, mivel az igazságügyi kormányzat meg akarta várni a sommás eljárásról szóló törvény alkalmazásának tapasztalatait, mielőtt az átfogó reformot jelentő törvényt a törvényhozás elé bocsátja. Uo. 30–31.

elfogadásával ért be, s a sikert nemcsak a törvény elfogadása, hanem az akadémiai Nagyjutalom elnyerése is jelképezte.

Miniszterként nagyívű programot hirdetett, amely a büntető eljárásjogi törvény[144] életbeléptetését és a polgári perrendtartás elfogadását, a magánjogi törvény megalkotását és a csődtörvény módosítását is magában foglalta. Ezek közül csak az életbeléptetés feltételeinek megteremtése volt sikeres, a többi nem valósult meg. 1902-ben miniszterként terjesztette be a képviselőházhoz újra átdolgozott eljárásjogi törvényjavaslatát, amelyet az igazságügyi bizottság véleményezett, ám a politika közbeszólt. Bár a javaslatot bemutatták a képviselőháznak, nem vették fel a napirendre.[145]

Plósz miniszteri időszaka nagyobb jogalkotási eredmények nélkül telt el; legnagyobb jogalkotási sikerét tehát nem miniszterként aratta. Az eljárásjogi kódex, valamint az azt megalapozó jelentős tudományos előkészítő munka azonban évtizedekre meghatározta a magyar polgári eljárásjog-tudományt. A kodifikáció nehézkes folyamata is azt mutatja azonban, hogy a korszakban jelentősnek tekintett tudósok által előkészített, égetően szükséges jogszabályok is mennyire ki voltak téve a politikai élet hullámzásának.

Balogh Jenő[146] a kibontakozó magyar büntető eljárásjog-tudomány és a kriminológiai szemlélet egyik legfontosabb hazai művelőjeként jelentős szakirodalmi tevékenységet folytatott.[147] Ez annak ellenére igaz, hogy 1900-ig a jogalkotás és jogszolgáltatás területén tevékenykedett: előbb az igazságügyi tárca törvényelőkészítő osztályának miniszteri titkáraként, majd osztálytanácsosként és ítélőtáblai bíróként. Jogszabály-előkészítőként meghatározó szerepet játszott az 1896-os bűnvádi eljárási törvénykönyv[148] és a hozzá kapcsolódó jogszabályok előkészítésében. Az említett törvényhez fűzött, tudományosan is magas szintű indokolás révén jelentősen hozzájárult a hazai perjogi dogmatika megalapozásához. Korábbi szakmai munkássága mellett ez is közrejátszhatott akadémiai taggá választásában. 1900-tól tíz éven át a pesti egyetem büntetőjog-professzora volt, majd visszatért a politika világába, és négy és fél éven át – az első világháború éveiben – az igazságügyi tárca vezetőjeként tevékenykedett.

Akadémikus professzorként Balogh Jenő kiemelkedő szerepet vitt a büntetőjog terén megalkotott jelentős törvények előkészítésében. Az ő hatására nyert

144 1896. évi XXXIII. törvénycikk. A bünvádi perrendtartásról.

145 Plósz szolgált az első Khuen-Héderváry és az első Tisza István kormányban, de a belpolitikai válság miatt nem tudta elérni a tervezet napirendre vételét. *Szívós K.:* Plósz Sándor i. m. 555.

146 *Stipta István:* Balogh Jenő, az igazságügy református minisztere. Jogtörténeti Szemle 19. (2017) 1. sz. 40–45.

147 Munkái alapján már 1899-ben ajánlották az Akadémia levelező tagjának, de csak 1901-ben választották meg. *Bódiné Beliznai K.:* Balogh Jenő i. m. 6.

148 1896. évi XXXIII. törvénycikk. A bünvádi perrendtartásról.

törvényi szabályozást a büntetés feltételes felfüggesztésének intézménye az úgynevezett I. büntető novellában,[149] amely egyúttal a fiatalkorúakra és az alkalmi bűnelkövetőkre vonatkozó büntetőjogi szabályok haladó reformját is jelentette. Miniszteri ideje alatt (1913. január 4. – 1917. június 15.) is több büntető jellegű törvényt fogadott el az országgyűlés,[150] de a sajtótörvényt[151] és a választásokról szóló törvényt[152] is az általa vezette minisztérium készítette elő. A háborús kormány miniszthereként természetesen olyan jogszabályokat is előterjesztett, amelyek a kormány jogpolitikai szándékainak megfelelően bizonyos jogok korlátozásával jártak. Balogh Jenő tudósként vette ki részét a jogalkotásból, s miniszterként is tudós maradt: tudományos *ars poetica*ja meghatározta egyes, hivatali ideje alatt alkotott jogszabályok tartalmát is.[153] Talán nála figyelhető meg leginkább szerves kapcsolat elméleti tudományos munkássága és miniszteri tevékenysége között.

Akadémiai pályadíjak

Az egyik legfontosabb eszköz, amellyel az Akadémia a tudományos-dogmatikus megközelítést a jogélet, elsősorban a jogalkotás szolgálatába tudta állítani, a pályázatok kiírása volt. Az Akadémia kezdettől törekedett a különböző tudományterületek, így a „törvénytudomány" területén született jelentősebb szakmunkák jutalmazására, s ezzel a tudományos munka serkentésére. A kiegyezés után a pályatételek meghirdetésének, illetve a megszületett művek jutalmazásának kitüntetett célja lett, hogy a jogtudomány jeles képviselőit – és nem csak, vagy talán elsősorban nem az akadémikusokat – a megoldandó törvényhozási feladatok megoldására ösztönözze.

Az 1833-tól 1847-ig az Akadémia osztályai, köztük a Törvénytudományi Osztály is – a jutalmazási rendszer részeként – háromévenként pályakérdéseket írhatott ki, amelyek a jogtudomány aktuális kérdéseit érintették. Ebben az

149 1908. évi XXXVI. törvénycikk. A büntetőtörvénykönyvek és a bünvádi perrendtartás kiegészítéséről és módositásáról.

150 1913. évi VII. törvénycikk. A fiatalkorúak bíróságáról. 1913. évi XXI. törvénycikk. A közveszélyes munkakerülőkről. 1913. évi XXIII. törvénycikk. A választói jog büntetőjogi védelméről. 1914. évi XL. törvénycikk. A hatóságok büntetőjogi védelméről. 1914. évi XLI. törvénycikk. A becsület védelméről. Hivatali ideje alatt közel 200 törvényjavaslat került az országgyűlés elé.

151 1914. évi XIV. törvénycikk. A sajtóról.

152 1913. évi XIV. törvénycikk. Az országgyűlési képviselők választásáról.

153 Balogh Jenő a pozitivista kriminológia egyik első hazai képviselőjeként a bűncselekményt nemcsak jogi jelenségként fogta fel, hanem a bűntett társadalmi és egyénhez kötődő vonatkozásait is fegyelembe veendőnek, s a jogalkotás során értékelendőnek tekintette. Ez tette az „új kriminálpolitika" vezéralakjává. A fiatalkorúak bíróságáról szóló törvényben jelentős mértékben érvényesíteni tudta tudományos felfogását. *Nagy Ferenc:* A büntetőjog tudománya. In: A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal. Szerk. Jakab András – Menyhárd Attila. Bp. 2015. 292., 294.

időszakban hat alkalommal hirdettek pályatételeket. A harmadik kiírás jutalmazottja az utóbb levelező taggá választott Szemere Bertalan lett halálbüntetéssel foglalkozó írásával, míg az utolsó, 1846-os pályázat nyertese már levelező tagként Tóth Lőrinc lett.[154]

Szintén a kezdetektől lehetőség volt arra, hogy a szabályzatok által meghatározott rendben a törvénytudomány képviselői is részesüljenek az akadémiai Nagyjutalomban, amelyet 1844-től a tudományszakok meghatározott sorrendjében ítéltek oda az éppen soron lévő osztály javaslata alapján.[155]

A Nagyjutalom mintegy kiegészítéseként a 1840-es évek közepétől az Akadémia a Marczibányi-alapítvány pénzeiből fedezett három jutalom egyikét mintegy hozzákötötte a Nagyjutalomhoz, és úgy rendelkezett, hogy ezt a jutalmat – amit eleinte Marczibányi-nagyjutalomnak, majd Marczibányi-mellékjutalomnak neveztek – azon munka nyerje el, amely az éppen esedékes tudományszakon belül értékében a legközelebb állt a Nagyjutalmat elnyert munkához.[156] 1867-ig a hat osztály meghatározott sorrendben, ciklusonként jelölhetett a Nagy- és Marczibányi-mellékjutalomra a megelőző hat évben megjelent, arra érdemesnek talált munkát. A hat ciklus 1867 után is fennmaradt, de a Nagyjutalom szabályzata annyiban változott, hogy nem zárta ki a jutalmazásból azokat az önállóan is kiadott nagyobb munkákat, amelyek korábban egy gyűjteményben már megjelentek.[157] A hat ciklus fenntartása mellett a „törvénytudomány" ciklusának elnevezését 1872-től a „társadalmi tudományok" elnevezés váltotta, és így tematikai szempontból némileg kiterjesztették a résztudományok

[154] A reformkorban kiírt pályatételek és nyerteseik a következők voltak: (1833) 1835: Tett-e a magyar nemzet honalkotmányában az időkhöz és körülményekhez alkalmazott változtatásokat, s ha tett, melyek azoknak fő vonalai? – Enzsel Rezső József; (1836) 1838: Honnan vette eredetét törvényeinkben az ősi javak elidegenítésének korlátozása? Miképpen gyakoroltatott az korszakonként, a polgári társaságra nézve, általában mik voltak annak hasznos és káros következései minden oldalról? – Kossovich Károly; (1839) 1841: Határoztassék meg a büntetés értelme és célja, adassanak elő annak biztos elvei és ezekhez alkalmazható nemei. Fejtessék meg, találhat-e köztük helyet a halálbüntetés és mely esetekben, s miképpen és mily sikerrel gyakoroltatott ez a régi és újabb népeknél, különösen hazánkban? – Szemere Bertalan; (1842) 1844: Fejtessék ki jogelméletileg, s mind a honi, mind a külföldi társas állapotok figyelembevételével történetileg is, mily befolyással vannak az örökösödési törvények a polgári társaságra, s ennek anyagi és szellemi jó vagy rossz létére? – A jutalmat nem adták ki; (1844) 1846: Fejtessenek ki a polgári törvénykezési eljárások célja, fajai és kellékei, adassanak elő a hazánkban divatozott és divatozó eljárások, tökélyeikkel és hibáikkal együtt, figyelemmel a művelt nemzetek törvénykezéseire is. – Telegdi Kovács László; (1846) 1847: Adassanak elő az ügyvédeknek a bírák és a felek iránti viszonyaikban mutatkozó hiányok, melyek az igazság kiszolgáltatását nálunk nehezítik, s egyszersmind az a mód, miképpen kelljen e viszonyokat legjobban elrendezni, s az ügyvédi kart a tekintélynek azon fokára emelni, hogy nemes feladásának kellőképpen megfelelhessen? – Tóth Lőrinc. *Fekete G.:* Az Akadémia i. m. 75–77., 87–88.

[155] Uo. 32.

[156] Uo. 33–34.

[157] Uo. 34.

irányába is a díjazható művek körét.[158] 1879-től a Nagyjutalom tekintetében hét ciklust vezettek be,[159] majd – mivel elsősorban a természettudományos szakok több jutalmazási lehetőséget igényeltek, és hasonló elvárással jelentkezett a nyelv- és széptudományi terület is – tovább differenciálták a ciklusokat. Erről 1915-ben határoztak, s így 1917-től kezdődően az eddigi hét tudományszak hét ciklusát kilenc tudományszak kilenc ciklusa váltotta fel. Ezen kilenc ciklus egyike továbbra is megmaradt a társadalomtudományok számára.[160] A szabályok változása révén a jogtudomány jeles képviselői először 1921-ben részesülhettek Nagyjutalomban. Az átalakítás jelentősen csökkentette a jogászok esélyeit: míg korábban tisztán jogtudományi munkákkal hatévente számíthattak az elismerésre, az új rend értelmében kilencévente osztották ki a jutalmat a társadalomtudományok terén, ahol a jogászoknak más diszciplínák képviselőivel is versenyezniük kellett.

A társadalomtudományi ciklushoz kötődően 1906-tól egy másik mellékjutalom jelent meg, melyet Kautz Gyula tiszteleti tag alapítványának kamataiból fizettek ki az adott években. Ebben a jutalomban közgazdasági, államtudományi, történelmi vagy filozófiai művek részesülhettek a II. Osztály javaslata alapján. Ez a mellékjutalom 1913-tól kezdve az eredeti elképzelések szerint hétévente, ám az 1915. évi alapszabály-módosulás értelmében csak kilencévente állt rendelkezésre.[161] Az általunk vizsgált korszakban tehát általában két, 1913-ban és 1921-ben pedig három központi jutalom esett a társadalom-, köztük a jogtudomány területére. 1867–1921 között a vizsgált tudományterületen kilenc alkalommal ítélték oda ezeket a díjakat, több esetben megosztva.

A Nagyjutalomban részesített munkák kapcsán megállapíthatjuk, hogy három kifejezetten kötődött az adott időszak jogalkotási törekvéseihez: 1878-ban Apáthy István az általa alkotott kereskedelmi törvény kommentárjáért,[162] 1885-ben Schnierer Aladár a büntető törvénykönyvhöz fűzött magyarázataiért,[163] 1913-ban Plósz Sándor pedig egyenesen az általa megszövegezett polgári eljárásjogi törvényért − tehát egy törvényszövegért − kapott Nagyjutalmat.[164] Két munka

158 Uo.
159 A M. T. Akadémia ügyrende. XXV. Az Akadémia jutalmai. Nagyjutalom és Marczibányi-jutalom. In: Magyar Tud. Akadémiai Almanach 1880-ra. Bp. 1880. 103.
160 *Fekete G.:* Az Akadémia i. m. 35–36.; *Vörös Antal:* A tudományos munka és anyagi feltételei. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada i. m. 171.
161 Uo. 36.
162 *Apáthy István:* Kereskedelmi jog a magyar kereskedelmi törvény alapján, tekintettel a nevezetesebb európai törvényekre. Bp. 1876. (megosztva)
163 *Schnierer Aladár:* A bűntettekről és vétségekről szóló magyar büntető-törvény (1878. 5. t.cz.) magyarázata. Bp. 1878–1881. (megosztva)
164 *Plósz Sándor:* 1911:1.t.cz. A polgári perrendtartásról. In: Magyar Törvénytár. 1911. évi törvényczikkek. Bp. 1912. 3–290.

politikatudományi kézikönyv volt,[165] míg az első két jutalmat jogtörténeti kézikönyv nyerte el.[166] A mellékjutalomban részesített munkák közül négy jogtörténeti és jogbölcseleti kézikönyv,[167] illetve tankönyv, kettő pedig hatályos jogi (magán-, illetve büntetőjogi) tankönyv volt.[168]

A dualizmus idején a jogtudományi munkák akadémiai jutalmazásának par excellence lehetőségét a Sztrokay-alapítvány biztosította.[169] Az alapítvány által díjazott munkák áttekintése közelebb vihet annak megértéséhez, hogy milyen mértékben ösztönözte az Akadémia a jogtudomány képviselőit arra, hogy munkáikkal járuljanak hozzá az aktuális törvényhozási feladatok megoldásához.

Mivel ebben a körben az Akadémia jogász tagjai tehettek javaslatot a pályatételekre, és dönthettek arról, hogy mely és mennyire tudományos igényű munkákat részesítenek jutalomban, feltehető a kérdés, hogy milyen mértékben reflektáltak a kiírt pályatételek és az odaítélt jutalmak a korabeli jogalkotást érintő igényekre, mennyire szolgálták az egyes jogterületek fejlesztését.

1864-ben Molnár Jánosné, született Sztrokay Lujza 1000 arany összegű alapítványt tett jogtudós apja, Sztrokay Antal akadémiai rendes tag (1780–1850) emlékére. Eredetileg a kamatokból évente 100 arany illette volna meg az előző két évben, a jog- és államtudomány témakörében megjelent legjobb magyar munkát, így a kiváló jogtudományi eredmények gyakrabban részesülhettek volna elismerésben, mint a Nagyjutalom esetében. Az Akadémia által kiküldött bizottság azonban célszerűbbnek látta, ha az alapítványi összeg egy részét pályakérdések kiírására és kitűzésére fordítja az Akadémia. Végül az 1865-ben elfogadott kompromisszumos alapítványi alapszabály[170] azt mondta ki, hogy kétévenként 100 arany jutalom illeti meg vagy a jog- és államtudomány körében az előző két évben megjelent legkitűnőbb munka szerzőjét, vagy pedig a kiírt pályakérdésre érkezett legjobb feleletet adó pályázót (eredetileg) a Törvénytudományi Osztály döntése alapján. Mindkét esetben csak önálló, tudományos értékű munka volt díjazható.

---

[165] 1878 (megosztva): *Kautz Gyula:* A politikai tudomány kézikönyve. Bp. 1876[2]; 1899: *Concha Győző:* Politika 1. Alkotmánytan. Bp. 1895.

[166] 1867: *Dósa Elek:* Erdélyhoni jogtudomány I–III. Kolozsvár 1861; 1872 (megosztva): *Wenzel Gusztáv:* Egyetemes európai jogtörténet. Buda 1869.

[167] 1872: *Hajnik Imre:* Magyar alkotmány- és jogtörténelem 1–2. Pest 1869–1870; 1878: *Hajnik Imre:* Egyetemes európai jogtörténet. A középkor kezdetétől a franczia forradalomig I. Bp. 1875; 1892: *Vécsey Tamás:* A római jog külső története és institutiói. Bp. 1888; 1913 (Kautz-jutalom): *Finkey Ferenc:* A tételes jog alapelvei és vezéreszméi. 1. Bevezetés és a jogbölcsészet kifejlődésének története. Bp. 1908.

[168] 1913 (Marczibányi-jutalom): *Raffay Ferencz:* A magyar magánjog kézikönyve 1–2. Bp. 1909; 1921 (Marczibányi-jutalom): *Finkey Ferencz:* A magyar büntető perjog tankönyve. Bp. 1916.

[169] Tóth Lőrinc szerint a Sztrokay-jutalom felpezsdítette a jogtudomány állóvizét, mivel szerinte a pályakérdéseket szerencsésen választották ki, és a beküldött munkák mind értékesek voltak. *Tóth L.:* Törvénytudomány i. m. 69.

[170] Magyar Tudom. Akadémiai Almanach 1867-re. Szerk. Kondor Gusztáv. Pest 1867. 221–223. Az alapszabály végül kilenc pontba foglalt szövegét megismétlik a későbbi ügyrendek is.

Az Akadémia az illetékes – előbb a Törvénytudományi, majd a II. – Osztály javaslata alapján dönthette el alkalomról alkalomra, hogy a két jutalmazási lehetőség közül melyikkel él. A pályadíjra beküldött nyertes mű a szerző szellemi tulajdona maradt, de köteles volt azt egy éven belül megjelentetni.

1867-ben először az 1864–1865-ben megjelent legjobb törvénytudományi munkát díjazták utólagosan, utána azonban 1898-ig csak pályakérdések formájában tűzték ki a díjat. Az utolsó 25 évben, 1923-ig pedig – öt kiírás kivételével –, hasonlóan a Nagyjutalom gyakorlatához az utólagos jutalmazás gyakorlatát részesítették előnyben (kilenc alkalommal).[171] A Sztrokay-jutalmat az Akadémia 1923-ban adta ki utoljára, ezt követően újabb jutalom hirdetésére nem került sor.[172] A korszak számos kiemelkedő tudósa nyerte el korábban megjelent munkájával a Sztrokay-jutalmat, közülük többen már vagy az Akadémia tagjai voltak, vagy a következő években választották őket a tudós testület soraiba. Először Pauler Tivadar rendes tag részesült utólagos jutalomban büntetőjogi tankönyvéért,[173] majd a századforduló körül további akadémikusok korábbi munkáit jutalmazták: Nagy Ferenc váltójogi kézikönyvével (1898), Hajnik Imre bírósági szervezeti és perjogtörténeti munkájával (1900), Concha Győző Politikájának második kötetével (1907), Angyal Pál pedig büntetőeljárásjogi tankönyvével (1916) lett díjazott.[174] A díj odaítélésének időpontjában Szászy-Schwarz Gusztáv még nem volt az Akadémia tagja, az elismerést korszakos tanulmánygyűjteményéért (1911) kapta meg. Ereky Istvánt pedig éppen abban az évben, 1921-ben választották levelező taggá, amikor jogtörténeti és közigazgatási jogi tanulmánygyűjteményéért elnyerte a Sztrokay-jutalmat.[175] Tarnai János kúriai bíró és Erdélyi Aladár magántanári képesítést szerző ügyvéd

---

[171] A 20. század elején az Akadémia ügyrendjében egyszerűsödtek az alapítvánnyal kapcsolatos szabályok, de a két jutalmazási lehetőséget továbbra is fenntartották: „Az Akadémia, a II. osztály javaslata alapján, határoz a fölött, vajjon a 100 arany pályakérdés kitűzésére vagy utólagos jutalmazásra fordítandó-e [...]. Ha pályakérdést tűz ki az Akadémia, a jutalom csak önálló, tudományos becscsel bíró munkának ítéltetik oda. [...] Mikor az Akadémia a 100 arany díjat utólagos jutalmazásra fordítja, ez szintén csak önálló becsű munkának ítéltetik oda." – szólt az 1912-es ügyrend. „...Magyar Akadémia állíttassék fel..." i. m. 225.

[172] *Fekete Gézáné:* A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai 2. 1859–1900 (A MTAK közleményei 36.) Bp. 2000. 55–56.

[173] *Pauler Tivadar:* Büntető jogtan 1–2. Pest 1865.

[174] *Nagy Ferenc:* A magyar váltójog kézikönyve, különös tekintettel a bírói gyakorlatra és a külföldi törvényhozásra. Bp. 1897; *Hajnik Imre:* A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899; *Concha Győző:* Politika 2. Közigazgatástan. Bp. 1905; *Angyal Pál:* A magyar büntetőeljárásjog tankönyve. Bp. 1915. (Concha művének első kötete akadémiai Nagyjutalomban részesült 1899-ben.)

[175] *Szászy-Schwarz Gusztáv:* Új irányok a magánjogban. Bp. 1911; *Ereky István:* Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányok 1–2. Eperjes 1917–1918.

megosztva részesült az elismerésben 1915-ben, míg Dezső Gyula máramarosszigeti jogakadémiai tanárként nyerte el ezt a díjat.[176]

Ami a pályatételekre beadható munkákat illeti, 1867 és 1923 között 24 alkalommal hirdetett meg az Akadémia összesen 19 pályakérdést. Nyolc esetben elsőre eredményes volt a pályakiírás, négy esetben megismételt pályakérdésre beérkezett munkákat részesítettek jutalomban. Öt alkalommal eredménytelen maradt kiírás, három alkalommal pedig nem tudták kiadni a jutalmat. Egy pályatétel esetében a kétszeri kiírásra sem érkezett pályamunka.

A nyertesek közül hárman lettek később az Akadémia levelező tagjai: Zlinszky Imrét, aki egymást követően kétszer nyerte el a Sztrokay-jutalmat, második kitüntetése évében (1876), míg Wlassics Gyulát éppen nyertes pályázata évében (1884) választották meg. A magánjogász Grosschmid Béni (Zsögöd Benő) azonban csak 28 évvel a Sztrokay-jutalom elnyerése után lett levelező tag.

A Sztrokay-jutalom kapcsán megállapítható, hogy a 19 pályakérdés túlnyomó többsége olyan jogfejlesztési kérdéseket feszegetett, amelyek a korszakban aktuálisnak és relevánsak voltak. Mivel a hazai jogélet számos területén kellett teljesen új elméleti alapokra helyezni a jogszabályokat, és széles területen volt szükség tudományos előkészítő munkálatokra a megfelelő jogi dogmatikai megoldások megtalálásához és a mindennapi élet gyakorlati igényeinek kielégítéséhez, az Akadémia számára rengeteg lehetőség kínálkozott a jutalomkérdések kiírása során. A pályázati felhívások többnyire elvárták a nemzetközi összehasonlítást, és többször kiemelték, hogy a szerzőknek elsősorban a jövőben megfogalmazandó jogszabályok érdekében kell tekintettel lenniük a hazai viszonyokra.

A jogalkotás, a gyakorlati igények előtérbe helyezése miatt nem meglepő, hogy az első Sztrokay-jutalomhoz kötődő pályakiírás (1868) a telekkönyvi rendszer meghonosításával kapcsolatos témát feszegette, ami a tulajdonviszonyok rendezése szempontjából volt kardinális és a dualizmus idején sikeresen megoldott szabályozási kérdés.[177] De más, a magánjog területére tartozó kérdéskörök tekintetében is olyan témák kerültek előtérbe, amelyek a meginduló magánjogi kodifikációs törekvéseket szolgálták. A házassági vagyonjoggal[178] és a később heves vitákat kiváltó öröklési jogi megoldásokkal kapcsolatos kérdések[179] mind olyanok

[176] *Tarnai János:* Sajtójogi dolgozatok. Bp. 1912; *Erdélyi Aladár:* Régi magyar családi hitbizományok története és joga (1542–1852) 1–2. Bp. 1912; *Dezső Gyula:* Az objectív kártérítés tana. Bp. 1917.

[177] *Schnierer Gyula:* A jelzálogi és telekkönyvi rendszerek elmélete. Pest, 1869. Vö. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 2. (1868) 6. sz. 93–94.

[178] *Madarassy László:* Értekezés a házasságból eredő vagyoni jogviszonyok és a gyámügyről, javaslattal ezek mikénti rendezésére. Kecskemét 1872. Vö. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 6. (1872) 10. sz. 153–154.

[179] *Zsögöd Benő:* A köteles rész. Magyar Igazságügy 3. (1876) 5/5. sz. 411–417; Magyar Igazságügy 3. (1876) 6/1. sz. 1–13. Vö. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 7. (1873) 9. sz. 139–140.;

voltak, amelyek a következő évtizedekben a törvényhozás asztalára kerültek. Külön kiemelhetők az aktuális problémákra reflektáló pályakérdésekre készített monográfiák[180] a polgári peres eljárás vonatkozásában, amely szintén sürgető feladata volt a magyar törvényhozásnak. Ezt végül több lépcsőben[181] sikerült megoldani. A Sztrokay-jutalomnak köszönhető a hazai nemzetközi magánjogi irodalom megszületése, hiszen a pályázat keretében készült el az első rendszeres, Szántó Mihály által készített összefoglalás (1893),[182] amelynek hatására a rákövetkező húsz évben számos nemzetközi magánjogi összehasonlító tanulmány született, és megszaporodott a témakör monográfiairodalma is.[183]

A magánjog mellett a többi jogterületet sem hagyták figyelmen kívül a pályakérdések megfogalmazói, igaz az 1880-as évektől előtérbe kerülő közjogi és közigazgatási jogi kérdések kisebb visszhangra találtak a pályázók között. Az ezen a területen kiírt öt pályakérdésre – amelyből kettőt ismételten is meghirdettek – végül egyetlen pályaművet tudtak díjazni, amely az államszolgák jogviszonyainak összehasonlító vizsgálatára vállalkozott.[184] Többször is ösztönözték a közigazgatástudomány korabeli állásáról készítendő összefoglalás elkészültét, de a kiírások eredménytelenek maradtak (1902, 1906, 1918).

A Csemegi-kódexben (1878. évi V. törvénycikk), az első magyar büntető törvénykönyvben kodifikált büntetőjog terén egyetlen pályakérdést hirdetett meg a korabeli II. Osztály. A díjazott pályamű rendkívüli elismerést biztosított a később nagyívű akadémiai és politikai pályát befutó – utóbb Nagyjutalommal is kitüntetett – Wlassics Gyulának.[185] Az ebben körben megmutatkozó „érdektelenség" is azt bizonyítja, hogy az Akadémia képviselői valóban olyan kérdések kidolgoztatására helyezték a

---

Zlinszky Imre: A magyar örökösödési jog és az európai jogfejlődés. Bp. 1877. Vö. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 10. (1876) 10. sz. 134.

[180] *Zlinszky Imre:* A bizonyítás elmélete a polgári peres eljárásban, tekintettel a jogfejlődésre és a különböző törvényhozásokra. Bp. 1875. Vö. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 8. (1874) 10. sz. 129.; *Schreyer Jakab:* A perorvoslatok teljes rendszere, tekintettel úgy az írásbeli, mint a szóbeli eljárásra és összefüggésben a bírósági szervezettel. Bp. 1879. Vö. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 12. (1878) 5. sz. 106.

[181] Az 1868. évi LIV. törvénycikk, az 1893. évi XVIII–XIX. törvénycikkek, végül a Plósz Sándor nevéhez köthető 1911. évi I. törvénycikk.

[182] *Szántó Mihály:* Nemzetközi magánjog, különös tekintettel hazai viszonyainkra. Bp. 1893. Vö. Akadémiai Értesítő 4. (1893) 6. sz. 360–367.

[183] Először a Jogászegylet foglalkozott a témakörrel. *Zlinszky János:* A XIX. századi magyarországi magánjog forrásai és irodalma (1983) In: *Uő:* A XII táblától a 12 ponton át a magánjog új törvénykönyvéig. Válogatott tanulmányok. Bp. 2013. 114. Részletesen *Uő:* A nemzetközi magánjog kezdetei Magyarországon (1981). In: *Uő:* A XII táblától i. m. 59–72.

[184] *Keleti Ferenc:* Az államszolgálat jogi természete és a rendszeres államszolgálati pragmatika elvei, különös tekintettel hazánk viszonyaira és a nevezetesebb európai államok e tárgyra vonatkozó intézkedései. Bp. 1883. Vö. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 16. (1882) 4. sz. 170.

[185] *Wlassics Gyula:* A bűnkísérlet és a bevégzett bűncselekmény. A tettesség és a részesség tana 1. A tettesség és a részesség tana. Bp. 1885. Vö. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 18. (1884) 5. sz. 155.

hangsúlyt, amelyek jogalkotási feladatot jelenthettek a közeli vagy nem túl távoli jövőben. Megemlítendő, hogy az akkoriban születő kriminológia tudománya is utat talált a pályakérdések közé. Ezekkel az Akadémia az új szemléletű tudományterület iránt fogékony kutatókat kívánta megszólítani, amikor az alkoholfogyasztás és a növekvő bűnözés közötti összefüggésekre kérdezett rá. A pályázat díjazottja, Fekete Gyula törvényszéki bíró a krimináletiológia egyik hazai úttörőjének tekinthető.[186]

Az említett jutalmak mellett időnként arra is számíthattak a kor jogászai, hogy az Akadémiához köthető más alapítványok terhére is kiírnak jogi kérdéseket érintő pályatételeket.

A Pesti Takarékpénztár Fáy András alapítványa 1870 és 1900 között négy alkalommal is közzétett pályatételeket, amelyekre jogtudósok is benyújthatták munkáikat: a törvényhozás feladatai az egyesületek nemzetgazdasági jelentőségének növelése érdekében (1870), a polgári törvénykönyv földbirtokos osztály érdekében megfogalmazandó szabályai (1885), a magyar államjog dogmatikus kifejtése (1892), valamint a magyar alkotmánytörténet 1848-ig (1900).[187] Ezek közül csak az első bizonyult eredményesnek: a későbbi közgazdász akadémikus, Kautz Gyula nyújtott be egy írást, aki egyébként is nagyon sikeres pályázó volt fiatalabb korában, hiszen több akadémiai alapítványi jutalmat is elnyert.

A kereskedelmi jogi pályakérdések kiírására létrehozott Dóra-jutalom kiírói 1892-ben arra a kérdésre várták a pályaműveket, hogy szükséges-e a kereskedelmi törvény módosítása a biztosítási vállalatok vonatkozásában.[188] A Sztrokay-jutalom által meglehetősen elhanyagolt közigazgatási jog területére esett a tematikailag rendkívül nyitott Bézsán-jutalom pályakérdése, amely a közigazgatási határozatok jogereje kérdésének vizsgálatára ösztönzött.[189] A pályadíjat Baumgarten Nándor, akkori közigazgatási bíró nyerte el, aki a legkülönbözőbb jogterületeken fejtett ki értékes szakirodalmi munkásságot.

A különböző jutalmazási formákat áttekintve megállapítható, hogy az Akadémia jogász tagjai – a számukra biztosított lehetőségek keretein belül – törekedtek arra, hogy az aktuális jogalkotási feladatok megoldása, a joggyakorlat mind zökkenőmentesebbé tétele felé tereljék az elméleti-dogmatikai megközelítésre fogékony jogászokat. A Sztrokay-jutalommal díjazott munkák túlnyomó többsége olyan problémaköröket érintett, amelyek a korszak szabályozási igényeihez kapcsolódtak.

---

[186] *Fekete Gyula:* Az iszákosság, annak befolyása a társadalom életrendjére és az ellen való védelem irányelvei. Bp. 1891. Vö. Akadémiai Értesítő 1. (1890) 5. sz. 304.

[187] *Fekete G.:* A Magyar i. m. 46., 49–50. Vö. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 4. (1870) 12. sz. 161.; A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 19. (1885) 4. sz. 161.; Akadémiai Értesítő 3. (1892) 7. sz. 412–414.

[188] *Fekete G.:* A Magyar i. m. Vö. Akadémiai Értesítő 3. (1892) 6. sz. 361–363. Nyertese a későbbi jogász-közgazdász akadémikus, Pólya Jakab lett.

[189] *Fekete G.:* A Magyar i. m. 70. Vö. Akadémiai Értesítő 26. (1915) 5. sz. 410–412.

Jogtudományi publikációk az Akadémia égisze alatt

Egyfelől a jogtudomány, azon belül az akadémikusok irodalmi tevékenysége, másfelől a jogfejlődés-jogfejlesztés közötti kapcsolódási pontok feltárása érdekében indokolt lehet röviden azt is megvizsgálni, hogy az akadémikusok könyvei és tanulmányai mennyire reflektáltak a gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok által a jogalkotással szemben támasztott követelményekre. Milyen szerepet tölthettek be az akadémikusok a kiegyezés után az első magyar jogállam és a piacgazdaság jogfejlődésében? Mivel lehetetlen felmérni a több mint 70 akadémikus szerteágazó szakirodalmi tevékenységét, elsősorban az Akadémia kiadványainak vizsgálata teheti lehetővé az említett összefüggés vizsgálatát. A felvázolható kép ebben az esetben azonban kevésbé pozitív, mint a pályadíjak esetében.

Kosáry megállapítása szerint a kiegyezés után az Akadémia publikációs tevékenysége jelentősen kiszélesedett, amit a fokozódó specializálódás és a különböző tudományágak szakmai apparátusának a kiépülése tett lehetővé.[190] Ez a folyamat egyaránt megmutatkozott az Akadémia könyvkiadó tevékenységének kiépítésében és az akadémiai publikációs fórumok bővülésében.

A könyvkiadás vonatkozásában kiemelendő, hogy az Akadémia 1872 márciusában megalakította Könyvkiadó Bizottságát,[191] majd 1875-ben létrehozta könyvkiadó vállalkozását, amely egyes esetekben A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, máskor a A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadóvállalata elnevezéssel jelent meg. A vállalat a kiadványokat eleinte magánkönyvkiadókkal jelentette meg. 1875. januári határozata szerint a Könyvkiadó Bizottság a jövőre nézve három tudományszakba vágó könyvsorozat kiadását: a történelem, az irodalom, valamint a jog- és államtudományok körébe tartozó eredeti és fordított művek előfizetéses rendszerben történő megjelentetését tűzte ki célul.[192] A kiadási programot hároméves ciklusokra osztották éves ívszám szerint meghatározott felső összterjedelmi korláttal (200 ív).[193]

A könyvkiadói vállalkozás 1875–1880 között nagyon sikeres volt,[194] 1881-től kezdve azonban a vállalkozás hanyatlani kezdett, és a kiadás és a terjesztés problémái miatt egyre nagyobb anyagi veszteségeket szenvedett el.[195] Az Akadémia a

[190] *Kosáry Domokos:* Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szerepe a társadalomtudományok fejlődésében. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 32. (1981) 1–2. sz. 11.
[191] *Fráter J.:* A Magyar i. m. 33.
[192] *Kosáry D.:* Az akadémiai i. m. 10.
[193] *Fráter J.:* A Magyar i. m. 34.
[194] Uo. 35–36. Az első ciklus 4000 előfizetője között a jogi sorozatnak 867 pártoló tagja volt.
[195] 1889-re, az ötödik ciklus végére az összes előfizetők száma már alig érte el 800-at. *Fráter J.:* A Magyar i. m. 38.; *Szántó György Tibor:* Fejezetek az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás történetéből.

nehézségeken átszervezéssel kívánt segíteni. 1891-ben az Akadémia egyrészt magára vállalta a könyvek terjesztését, másrészt megváltoztatta a könyvsorozatok kiadási elveit. Az 1890–1892 közötti ciklustól kezdődően a történelem, az irodalom, valamint az állam- és jogtudományok szekciói megszűntek, a könyvek összevontan egy sorozatban jelentek meg. Az addigi 200 íves terjedelmi korlátot évi 100–120 ívre korlátozták.[196] A Könyvkiadó Bizottság tevékenységének ilyetén átalakítása, a kiadás és terjesztés rendezettsége okán is, ezután folyamatos fejlődést mutatott az első világháborúig.

Mindez azonban egyértelműen a jogi művek megjelenésének kárára történt. Míg ugyanis az 1875 és 1889 közötti öt ciklusban a társadalomtudományi munkák körében a jog világához köthető művek (50 munkából 19, s utóbbiak közül 15 volt szoros értelemben véve állam- és jogtudományi) a kiadott munkák 30%-át tették ki, addig az 1890 utáni tíz ciklusban a Könyvkiadó Bizottság égisze alatt megjelentetett 71 munkából mindössze két fordítás kapcsolódott a jogtudomány területére.[197] A Könyvkiadó Bizottság által az állam- és jogtudományi kiadványok körébe sorolható munkák közül 14 fordítás mellett csupán három kötet volt eredeti munka,[198] ami a többi tudományterületről befogadott munkák fényében rendkívül szerénynek tekinthető. Megjegyzendő, hogy az első öt ciklusban megjelent fordítások jelentős része kiemelkedő szerzők munkáinak megismerését tette lehetővé a hazai jogászközösség számára. Tematikai és nyelvi sokszínűség jellemezte a sorozatot. Az alkotmányjog (Albert V. Dicey, Johann Caspar Bluntschli, Emile Levaleye, Alpheus Todd), a büntetőjog (Francesco Carrara), a jogtörténet és jogelmélet (Henry Sumner Maine, Rudolf Gneist, Paul Gide) korábbi és korabeli elismert képviselői kaptak helyet – mások mellett – a fordítói programban.[199]

(A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 11.) Bp. 1983. 21. Az anyagi gondokat jelezte, hogy a korrektúrákat például a szerzőknek maguknak kellett kifizetniük. Az egyik jogász szerző, a későbbi akadémikus Concha Győző annak ellenére nem volt hajlandó Újkori alkotmányok című munkája második kötetén a szükséges korrekciókat elvégez(tet)ni, hogy az igazgatótanács egyik tagja (Kautz Gyula) próbálta erről meggyőzni. A munka végül stiláris hibákkal jelent meg. *Szántó Gy. T.:* Fejezetek i. m. 23.

196 *Fráter J.:* A Magyar i. m. 39–40.; *Szántó Gy. T.:* Fejezetek i. m. 25.

197 A számítás alapját képező adatokra lásd *Fráter J.:* A Magyar i. m. 53–57.; A Magyar Tud. Akadémia kiadásában megjelent munkáknak és a folyóiratok tartalmának betűrendes címjegyzéke 1889–1910 I–II. Bp. 1911. 15–19.

198 *Pauler Tivadar:* Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez. Bp. 1878; *Concha Győző:* Újkori alkotmányok I–II. Bp. 1885–1888.

199 A jogászközösség nagy érdeklődéssel fogadta a munkákat, a jogi sajtó sorozatosan felhívta a megjelent munkákra a figyelmet, lásd pl. Jogtudományi Közlöny 13. (1878) 24. sz. 200. Különösen méltányolták egyes nyilatkozók, hogy a fordítások alapjául nemcsak német, hanem angol és francia művek is szolgáltak: „czélszerűségi és gyakorlati szempontok javasolják a franczia és különösen az angol irodalmakkal való foglalkozást, ezek tudományos módszerének tanulmányozását és annak a mienkbe való beoltását." *Szilasi Antal:* Jogirodalmunk önállósítása. Jogtudományi Közlöny 19. (1884) 25. sz. 193.

A Könyvkiadó Bizottság által megjelentetett sorozatokban a jogtudomány tehát más tudományterületekhez képest alárendelt helyzetbe került. Nyilvánvaló azonban, hogy ha az Akadémia publikációkat támogató szerepéről beszélünk, az ezen sorozaton kívül megjelent munkákat is figyelembe kell venni. Az Akadémia ugyanis az említett sorozatoktól függetlenül is együttműködött kiadókkal. Az esetek egy részében az Akadémia sem egyedüli, sem társkiadóként nem szerepelt az egyes kiadványokban, viszont anyagi hozzájárulásával elősegítette azok megjelenését. Voltak tehát olyan kiadványok is, amelyek szigorúan véve nem tartoztak az akadémiai kiadványok sorába.[200] Jelen keretek között e jogtudományi kiadványok teljes körű számbavétele nem lehetséges, két kezdeményezés kiemelése azonban mindenképpen indokolt.

Akadémiai vállalkozásként indult meg a 19. század végén a Magyar Jogtörténeti Emlékek sorozat, amelynek első öt kötetében Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen kolozsvári professzorok gyűjtötték össze a magyar törvényhatóságok kora újkori jogszabályait. Mindketten még a gyűjtőmunka időszakában, 1892-ben lettek akadémikusok.[201] Ugyancsak ők kaptak megbízást a tudós testülettől Werbőczy *Hármaskönyv*ének új fordítására.[202] Tudománytörténeti jelentőségű volt az a megbízás is, amelyet az Akadémia a néhány évvel korábban akadémikussá választott Fayer László büntetőjogásznak adott, hogy tegye közzé az 1843. évi büntetőjogi javaslatok teljes gyűjteményét. Fayer hét évi kutatómunka után négy kötetben tett eleget a feladatnak.[203] Összefoglalóan az állapítható meg, hogy dualizmus korában az Akadémia csak csekély mértékben tudott hozzájárulni a nagyobb terjedelmű dogmatikai munkák megjelenéséhez.

---

[200] *Kosáry D.:* Az akadémiai i. m. 7. Ilyen „cikluson" kívüli munka volt például Wlassics Gyula fontos büntetőjogelméleti munkája, melynek címlapján az Akadémia szerepel kiadóként és a hivatalos könyvjegyzék is feltünteti. *Wlassics Gyula:* A bűnkisérlet és a bevégzett bűncselekmény. A tettesség és részesség tana. Bp. 1885; *Uő:* A bűnkisérlet és a bevégzett bűncselekmény tana. Bp. 1887. Vö. A Magyar Tud. Akadémia kiadásában megjelent munkák és folyóiratok betűrendes czim és tartalomjegyzéke 1830–1889. június hó végéig. Bp. 1890. 475. Az említett jegyzék Pauler, Concha és Wlassics itt említett munkái mellett csak az akadémiai „folyóiratokban" megjelent munkákat tartalmaz a „Jog- és államtudományok" rovatban. 1890 és 1910 között is jelentek meg elsősorban jogtörténeti munkák az Akadémia külön kiadásában (pl. Vécsey Tamás római jogász akadémikus négy és Rentmeister Antal római jogász professzor egy rövidebb munkája) általában akadémiai előadások bővített változataként. Jelentősebb monográfiaként ismét Wlassics Gyula munkáját, illetve Király János pozsonyi jogtörténetét jelentette meg az Akadémia. *Wlassics Gyula:* A tettesség és részesség tana. Bp. 1893; *Király János:* Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894.

[201] A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I–V. Szerk. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Bp. 1885–1904.

[202] Werbőczy István Hármaskönyve. A M. T. Akad. által gondozott 3-ik kiadás. Az eredeti 1517-iki kiadás után ford. Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp. 1894.

[203] Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye I–IV. Szerk. Fayer László. Bp. 1896–1902. Vö. *Mezey Barna:* Fayer László és az 1843. évi javaslatok anyaggyűjteménye. In: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye I. Szerk. Fayer László. Bp. 2004. III–XIV.

Az Akadémia kezdetektől hangsúlyt fektetett arra, hogy rendszeresen fórumot biztosítson a kutatási eredmények közzétételére. A 1860-as évek előtt a tudományos közlemények megjelentetésére egyrészt az Akadémia *Évkönyv*e adott lehetőséget, amely azonban terjedelmi korlátai miatt meglehetősen szűk teret biztosított a különböző tudományszakoknak új eredményeik publikálására.[204] További lehetőségként a *Tudománytár* (1834 és 1844 között), valamint a *Magyar Academiai Értesítő* (1840-től) állt rendelkezésre tudományos közlemények elhelyezésére.[205]

1861-től az *Értesítő* lett azon „értekezések és tárgyalások" közlőhelye, „mik közzétételre alkalmatosak" voltak. Az 1860 és 1865 közötti időszakban az *Értesítő* három osztályban jelent meg: a Nyelv- és Széptudományi, valamint a Mathematikai és Természettudományi Osztály *Közlöny*e mellett a Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztály *Közlöny*e kínált publikációs lehetőséget.[206]

1867-től a „háromosztályú" *Értesítő* helyébe két kiadványsorozat lépett: *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, valamint az *Értekezések*. Az *Értesítő* elsősorban az akadémiai események éves hírmondójává, illetve szakirodalmi és könyvészeti tájékoztatóvá vált. Ezzel szemben az *Értekezések*ben az Akadémia ülésein felolvasott, „vagy felolvasottnak vett, s bírálók által elfogadott" értekezéseket, illetve székfoglaló előadásokat közöltek.[207] Az *Értekezések*et eredetileg az akkor létező hat osztályhoz rendelték, így az egyik az *Értekezések* a törvénytudományi osztály köréből nevet kapta.[208] Az osztályrend 1869-es átalakítása kihatott az *Értekezések* néhány éve bevezetett rendszerére is: továbbra is „a hat fő tudomány szerint" jelent meg, de a törvénytudományok helyébe a „társadalmi tudományok" léptek.[209] Az 1867 és 1870 között született színvonalas munkák még a törvénytudományi „fejléc" alatt jelentek meg, az 1871 és 1874 közötti publikációkat már az

---

[204] 1858-as ügyrend szerint az Évkönyvbe „csak olly értekezések vétessenek föl, mellyek vagy új tárgyat adnak elő, vagy bár ismeretes alapokon új vizsgálatokba bocsátkoznak, új összevetéseket, összeállításokat, nézeteket, következtetéseket foglalnak magokban, 's e' mellett tárgy- és nyelvbeli előadásra a' jelenkor' haladási fokának teljesen megfelelnek". „...Magyar Akadémia állíttassék fel..." i. m. 96.

[205] *Kosáry D.:* Az akadémiai i. m. 8. A Tudománytár „Értekezések" alcímmel kiadott 28 kötetében mindösszesen 22 jogtudományi írás jelent meg. Tudománytár (1834–1844) – Repertórium. Szerk. Rózsa Mária. Bp. 1999. Az Akadémiai Értesítőben 1840 és 1859 között kétévente hozzávetőleg valamivel több mint három (összesen 39) jogtudományhoz sorolható írás jelent meg, amelyek közül öt emlékbeszéd, a nagyobb rész pedig előadások kivonata volt. 1860 és 1866 között évi egy írás volt a jogi területhez sorolható. Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány repertóriuma 1640–1960. Szerk. Gergely Pál – Molnár Zoltán. Bp. 1962. 59–67.

[206] Magyar Tudom. Akadémiai Almanach 1867-re i. m. 197. A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1973. Összeáll. Fekete Gézáné. Bp. 1975. 565.

[207] Magyar Tudom. Akadémiai Almanach 1868-ra. Szerk. Kondor Gusztáv. Pest 1868. 141–145.; „... Magyar Akadémia állíttassék fel..." i. m. 20.

[208] Magyar Tudom. Akadémiai Almanach 1868-ra i. m. 144.

[209] Magyar Tudom. Akadémiai Almanach 1870-re. Szerk. Kondor Gusztáv. Pest 1870. 150. Megjegyzendő, hogy az 1909-es ügyrend már csak négy „osztályt" sorolt fel. A matematika és

Értekezések a társadalmi tudományok köréből című gyűjtemény közölte. Ez utóbbi füzetsorozat 1867 és 1915 között 14 kötetben látott napvilágot mindösszesen 145 írással.[210] Ha leszámítjuk az elhunyt tagokról szóló megemlékezéseket – amelyek elsősorban az első öt kötetben jelentek meg –, a 135 szaktanulmány fele, 69 füzet esett a jogtudomány területére. A 69-ből 16 volt az adott akadémikus székfoglaló előadásának szöveges változata. Ezek ily módon való közlése az 1890-es évektől vált szokássá, amikortól a jogi tanulmányok felét már ezek tették ki. Általában is megállapítható, hogy csekély kivételtől eltekintve a jogi értekezések szerzői az Akadémia tagjai voltak, vagyis e publikációs lehetőség elsősorban az ő számukra volt nyitott.[211]

Az *Értekezések* jogi tanulmányai között valamivel több jogtörténeti és -elméleti írás jelent meg, de az akadémikusok bőven foglalkoztak koruk aktuális jogi kérdéseivel is: eleinte az igazságszolgáltatás szervezetével, a perjog egyes alapelveivel és a különböző kereskedelmi jogi intézményekkel (részvénytársaság, fogyasztási egyletek, tengerjog), emellett a csődjoggal kapcsolatos témák kerültek előtérbe. A büntetőjog általános részéhez kapcsolódó írások mellett több elemző tanulmány is megjelent a hazai bűnügyi statisztika adatairól, a fegyházak helyzetéről és bizonyos kriminológiai jelenségekről. A magánjogi témák összességében mintha háttérben maradtak volna, annak ellenére, hogy ez volt az az időszak, amikor több hullámban kísérletek történtek egy magánjogi törvénykönyv megszövegezésére. De a telekkönyv és tulajdonszerzés kapcsolatáról, valamint a szerzői jogi törvény méltatásáról így is fontos munkák születtek. Az 1915 előtti utolsó kötetekben közjogi és közigazgatási témakörök (adójog, önkormányzatiság, rendőrség) is helyet kaptak egy-egy füzetben. Bár azt nem lehet megállapítani, hogy az *Értekezések*ben publikált tanulmányok kifejezetten az adott időszak sürgető jogi szabályozási problémáira keresték a választ, nem vitatható el, hogy a megjelent tanulmányok egyes részterületeken megfelelő elméleti alapot jelenthettek a más fórumokon kialakuló tudományos vitához, illetve a törvényhozási munkához is.

Végül megemlítendő két olyan folyóirat is, amelyben jog- és államtudományi írások is megjelenhettek a dualizmus időszakában. Az 1892-ben induló *Athenaeum: philosophiai és államtudományi folyóirat* 1914-ig a Magyar Tudományos Akadémia filozófiai és államtudományi periodikájaként működött, s abban több

természettudományi sorozat kikerült a felsorolásból. Magyar Tud. Akadémiai Almanach 1909-re i. m. 42–43.; „...Magyar Akadémia állíttassék fel..." i. m. 22.

[210] A sorozat valamennyi kötete elérhető: https://adt.arcanum.com/hu/collection/MTA_ErtekezesekTarsTudKorebol/ (letöltés: 2025. nov. 24.).

[211] A nem jogi jellegű értekezések jelentős részét statisztikai, társadalom- és politikaelméleti, valamint történeti témájú „kismonográfiák" tették ki. Schvarz Gyula történész, jogtörténész akadémikus egymaga 18 munkával járult hozzá a sorozathoz. Értekezések a társadalmi tudományok köréből 1–14. Bp. 1867–1915.

államtudományi tanulmány is napvilágot látott, többek között Balogh Artúr, Ferdinándy Geyza és Schvarz Gyula akadémikusok tollából. Emellett a *Budapesti Szemle*ben is rendszeresen publikáltak tudományos igényű írásokat az Akadémia jogász tagjai (például Concha Győző, Wlassics Gyula, Balogh Jenő, Balogh Artúr, Angyal Pál, Finkey Ferenc, Magyary Géza). Összefoglalóan megállapítható, hogy a vizsgált időszakban az Akadémia támogatásával kiadott közlemények, ha szerény mértékben is, de hozzájárulhattak a modern jog fejlesztéséhez, az aktuális szabályozási problémák elméleti előkészítéséhez, valamint a gyakorlati szükségetek feltárásához is.

A „jogász közvélemény" és az Akadémia

Röviddel a kiegyezés után maguk a jogász akadémikusok is felismerték, hogy az Akadémia már nem a jogtudomány egyedüli motorja.[212] A „jogász közvélemény" pedig, érzékelve az új jogrendszer felépítéséből adódó kihívásokat, egyre inkább úgy gondolta, hogy a jogi reformok megfelelő tudományos előkészítése, az új jogintézmények és megoldások dogmatikai megalapozása, valamint a nemzetközi jogfejlődési tendenciák adaptálása már meghaladja az Akadémia szervezeti keretei által nyújtott lehetőségeket.

Az 1870-es és 1880-as években a jogi folyóiratok hasábjain számos kritika megfogalmazódott az Akadémia jogtudományhoz való viszonya és a jogász akadémikusok tevékenysége témájában. Ezzel párhuzamosan megjelentek olyan törekvések is, amelyek pótolni kívánták azokat a hiányosságokat, amelyeket a jogászok az Akadémia rovására írtak. A folyóiratokban megfogalmazott kritikus, sokszor szarkasztikus hangvételű megnyilatkozások nemcsak a jogtudománynak az Akadémián belüli térvesztését bírálták,[213] hanem magukat a jogász akadémikusokat is.[214] Az írások a csekély érdekérvényesítési szándékot és a gyakorlati jogélet

[212] „[M]eg kell vallani, hogy az Akadémia ma már a jogtudomány növelésének nem annyira alkalmatos és hivatott helye, mint egykor volt", illetve „meg kell vallanunk, hogy a jogtudomány az Akadémia kebelében ma már aránylag igen jelentéktelen szerepet játszik" – írja Tóth Lőrincz visszatekintve az 1870-es évek folyamataira. Pedig kívánatos lenne, hogy a jogtudomány Akadémián elfoglalt helye megerősödjék, és ezáltal megfeleljen „azon két magas hivatásának, hogy a törvényhozás előtt, a codificatió terén, a tudomány fáklyáját lobogtassa, s hogy a jogtudományi magyar műnyelv meghatározása s megtisztítása körül a vezérszerepet vigye." *Tóth L.:* Törvénytudomány i. m. 67–68.

[213] A magy. tud. akadémia [...]. Jogtudományi Közlöny 10. (1875) 21. sz. 188.

[214] „[A] lefolyt évben az akadémia jogász-tagjainak egyike sem jelent meg a felolvasó asztal mellett. Valóban megdöbbentő jelenség. Míg az akadémia más osztályaiban élet uralg, az akadémia jogásztagjai mély hallgatásuk által hívják ki a nemzet figyelmét. Keményebb ítélet, mint minő e tény constatálásában fekszik, nem hozható jogi tudományunk felett. Igaz, hogy a m. t. akadémia is oka e szégyenítő körülménynek." A m. t. akadémia [...]. Magyar Themis 10. (1880) 22. sz. 179.

igényei iránti érzéketlenséget rótták fel,[215] továbbá szóvá tették a jogász akadémikusok alacsony számát is.[216] Megjegyzendő, hogy a századfordulót megelőző évtizedben nemcsak a jogi sajtóban vetődött fel, hogy az Akadémia nem fordít elegendő figyelmet a társadalom problémáira, és elveszítette a kapcsolatot a gyakorlati élettel. A több oldalról megnyilvánuló kritika egyik állandó eleme volt, hogy a testület elzárkózik a gyakorlati életnek a tudománnyal szemben támasztott elvárásaitól, a nagyközönség nem tudja, mi folyik a falai között, és elveszítette azt a népszerűségét, amelyet a reformkorban vagy az abszolutizmus időszakában élvezett.[217]

1885-ben kezdeményezés indult egy állandó jogtudományi bizottság megalakítására az Akadémián belül, ám a kísérlet kudarcát követően elkeseredett hangvételű nyilatkozatok jelentek meg a jogász sajtóban: „Nem is szólunk arról, hogy a magyar jogtudomány önálló fejlesztéséhez az Akadémia sem erkölcsileg, sem anyagilag nem csak nem járult oly mértékben, mint azt hivatása és alapitóinak intentiója megkövetelte volna; de tény, hogy egyenesen háttérbe szorította a tudomány többi ágai mellett azt a szakot, melyben nemzeti életünk különleges fejlődése nyelvünkön kívül a legpraegnánsabban nyilvánul." – írja a későbbi igazságügyi miniszter, Günther Antal (1907–1909). Majd így folytatta: „A magyar tudományos Akadémia egyik legnemesebb és hozzá legméltóbb kötelességét teljesitené, ha szakitva az eddigi iránnyal, a jogtudomány tágas területén kezébe venné a kezdeményezést, a mire minden hatalmi befolyástól ment független jellege, alapitóinak intentiója és nemzeti jelentősége nemcsak utalja, de azt egyenesen kötelességévé teszi [...]. A magyar tudományos Akadémia tartozik azzal saját magának és

---

[215] Az Akadémia „méltóságteljes nyugalmát nem zavarja meg jogfejlődésünk küzdelme; nem törődik a codificatio és az élet egyéb apró viszontagságaival, – hanem a helyett mentül kevesebbet gondol magával a jogtudománnyal! Az egész évben még csak egy árva jogi értekezés sem olvastatott fel... Pedig a tud. akadémia tagjai vitték a nagy szót az országbírói értekezletben, ők követelték az oszt. polg. törv. könyv kiküszöbölését, és most, midőn magyar, polg. törv. könyv alkotásához kellene látni – a tud. akadémia mint a szellemi rokkantak háza szerepel!" *Dárday Sándor:* A mult évről. Jogtudományi Közlöny 9. (1874) 1. sz. 1.

[216] A m. t. akadémia [...]. Magyar Themis 10. (1880) 22. sz. 179. A kritika megalapozott lehetett, hiszen az 1870-es években mindösszesen négy jogász akadémikust választottak meg, az írás megjelenése előtt legutóbb 1878-ban (Gyárfás István), korábban 1876-ban (Zlinszky Imre) lett a tudós testület tagja.

[217] *Vörös Antal:* Az Akadémia társadalmi kapcsolatainak meggyengülése. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada i. m. 163–164. „Nem vagyunk népszerűek" – hangoztatta elnöki megnyitójában Eötvös Loránd 1900-ban. De már egy évvel korábban az akadémiák létjogosultságát megkérdőjelező nézetekkel szállt szembe azt hangsúlyozva, hogy bár a tudomány művelésében az Akadémia már nem áll egyedül, hiszen az egyetemek újból, a kutatóintézetek pedig újonnan szintén ápolják a tudományokat, de nem vált nélkülözhetetlenné az Akadémia. Berzeviczy Albert 1906-ban a közönség csökkenő érdeklődésének az okait járta körül. Elnöki megnyitó beszéd. B. Eötvös Loránd akadémiai elnöktől. (Előadta a május 6-iki közülésen.) Akadémiai Értesítő 11. (1900) 6. sz. 289.; Elnöki megnyitó beszéd. B. Eötvös Loránd akadémiai elnöktől. (Előadta a május 7-iki közülésen.) Akadémiai Értesítő 10. (1899) 6. sz. 265–270.; Elnöki megnyitó beszéd. Berzeviczy Albert akadémiai elnöktől. (Előadta a márczius 25-én tartott közülésen.) Akadémiai Értesítő 17. (1906) 4. sz. 219–229.

tartozik alapitói emlékének, hogy a magyar jogtudományt az Akadémián is az azt megillető becsületben tartsa."[218] Günther – rövid európai körképet felvillantva – ugyanakkor elismerte, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonképpen kivételt képez más országok hasonló testületei között, amelyekben vagy semmilyen, vagy csak marginális szerepet kap a jogtudomány. Az alapítók szándékára, a tradíciókra hivatkozva azonban – egybecsengően a korabeli jogászközvéleménnyel – mégis kezdeményező szerepet szánt az Akadémiának a „jogtudomány tágas területén".[219] A jogi szaksajtóban olvasható, az Akadémia szerepvállalását értékelő írások annak ellenére fogalmazták meg elvárásaikat, hogy – mint alább látható – lassanként más aktorok is megjelentek a joggyakorlatot és jogalkotást támogató jogdogmatikai elemzések területén.

Szintén – bár csak részben indokolt – panaszáradatot váltott ki 1889-ben az, hogy Semsey Andornak akkoriban az Akadémia javára tett 100 000 forintos alapítványából a magyar jogtudománynak egy krajcár sem jutott.[220] A tárcaíró a kiemelkedő jog- és államtudósok örökségével szembeni hálátlanságnak tekintette azt az irányvonalat, amely szerinte az 1870-es évek óta kibontakozott az Akadémián, s amely megtagadja a létjogosultságot a „politikai, jogi és társadalmi tudományoktól".[221] A hátrányos megkülönböztetés a jogélet minden területén, különösen a jogalkotás támogatásában érezteti hatását. Ennek egyik okát a szerző abban látta, hogy az Akadémia következetesen elnyomja a jogtudományt. A másik ok a jogásztársadalom közönyössége: míg a jogász akadémikusok nem képviselik megfelelően a szakmájukat, az Akadémián kívüli jogászok a tudós testület érdektelenségére hasonlóképpen reagálnak.

Válaszcikkében az akadémikus Schvarz Gyula elismerte, hogy „a jogtudomány, mint ilyen, tényleg csakugyan háttérbe szorul egyéb szakmák mellett az Akadémia II. Osztályában. Sem a jogtudós tagok, sem értekezéseik, azaz, hogy az Akadémia czége alatt és költségén kiadott munkálataik száma nem áll arányban a jogtudomány fontosságával". Túl sok tudományterület összpontosul az osztályban, s így

---

218 *Günther A.:* A jogtudomány és a tudományos akadémiák i. m. 186–187.

219 Uo. 186.

220 *Vörös Antal:* A tudományos munka i. m. 174–175.

221 „A jogászok ugyanis az akadémiában egy évtized óta annyira el vannak nyomva, hogy ott már észre sem veszik őket. A tagválasztásoknál legjobbjai mellőztetnek; a pályadíjak kitűzésénél jogi kérdésekre nem jut pénz; az akadémia kiadványai között jogi munka csak elvétve akad; szakosztály a tudomány minden ágára van, csak a jogtudományira nincs, a jogtudományi felolvasások számát pedig, melyek néhány esztendő óta tartattak, bízvást ujjainkon megszámlálhatjuk." *Sz. n.:* Jogtudomány az akadémiában. Jogtudományi Közlöny 24. (1889) 43. sz. 345. A kritika a jövőre nézve is jogos volt, hiszen az Akadémiai Értesítő 1890-es években közölt adataiból megállapítható, hogy a II. Osztály ülésein előadott értekezések között mind a társadalomtudományi, mind azon belül a jogtudományi előadások folyamatosan kisebbségben voltak, s volt több olyan év, amikor egyetlen jogi előadásra sem került sor.

„a jogtudománynak nem juthat kellő szerep".[222] Schvarz ugyanakkor azt is fontosnak tartotta leszögezni, hogy az Akadémiának kitüntetett szerepet kell betöltenie a jogtudományban, hiszen megfelelő anyagi források megléte esetén a tudós társaság feladata lenne az, hogy további lehetőségeket biztosítson a szakirodalmi munkásság kifejtésére. Érvelése szerint „a jogtudomány, mint ilyen, jóval magasabb, tisztán elméleti szempontokat követel a maga hivatásszerű önálló búvárlóitól, és éppenséggel nem csakis oly gyakorlati horderejű kérdések tisztázását várhatni el egy tudományos Akadémiától, mint a melyekkel a jogászgyűlések és jogászegyletek, már tiszteletreméltó alkatelemeiknek túlnyomólag ügyvéd es bírói természeténél fogva majdcsak hogy nem kizárólag foglalkozni kénytelenek". Schvarz kissé elitista megnyilvánulásából kitűnik, hogy a jogtudomány területén az 1870-es években az Akadémiának bizonyos értelemben konkurenciája alakult ki a Magyar Jogászgyűlések és a Magyar Jogászegylet létrejöttével. Az évtized végén Tóth Lőrinc már arról írt, hogy a jogtudomány szervezeti háttérbe szorulása az Akadémián, a jogtudományi állandó bizottság hiányából fakadó formális kapcsolatok hiánya a szakma Akadémián kívüli képviselőivel – egyéb tényezők mellett – oda vezettek, hogy „az élettel oly igen összefüggő tudomány újabban az Akadémián kívül, a jogászegyletekben s jogászgyűléseken kezdett élénk művelésben részesülni a gyakorlati szakemberek, bírák és ügyvédek részéről: meg kell vallanunk, hogy a jogtudomány az Akadémia kebelében ma már aránylag igen jelentéktelen szerepet játszik".[223]

A magyar jogászgyűlések

A kiegyezés utáni első években fontos törvények megfogalmazására vagy módosításra volt szükség. Bár megvolt a politikai akarat, ezt nehezen lehetett megvalósítani a jogásztársadalom aktív közreműködése nélkül. A parlament és a minisztériumok apparátusa a megfelelő szakértelem birtokában is igényelte a jogász közvélemény támogatását. Az új indítványok kidolgozásában, a szabályozási megoldások megvitatásában és a jogrend fejlesztésében a korabeli jogászok is szerepet vindikáltak maguknak. Ezen törekvéseik pedig hozzájárultak a tájékozottság növeléséhez, valamint a jogtudomány fejlődéséhez is.[224] Az első Akadémián kívüli fórum az először 1870 szeptemberében, a Budapesti Ügyvédegylet igazgató választmányának kezdeményezésére összehívott Magyar Jogászgyűlés volt.

A korabeli jogászok – köztük egyes akadémikusok is – úgy vélték, hogy az „egészséges, életerős reformok" megindításához a jogtudomány még nem tudott

[222] *Schvarz Gyula:* A jogtudomány és az Akadémia. Nemzet, 1885. november 5. Melléklet.
[223] *Tőth L.:* Törvénytudomány i. m. 68.
[224] A Magyar Jogászgyűlés i. m. 38.

megfelelő alapokat kínálni, ezért az igazságügyi kormányzatnak más legitimáló erőre volt szüksége az újítások megvalósításához. Az akadémikus Tóth Lőrinc a legfőbb támogató erőt az igazságügy-miniszter reformterveit teljes súlyával segíteni kész magyar jogászgyűlésben látta.[225] Szerinte a parlamentnek is oda kell figyelnie az „indokolt szakértői nyilatkozatokra", s a jogászgyűlés kiváló alkalmat kínál arra, hogy az elméleti tudomány „egyesülhessen" a gyakorlattal és tapasztalással, felvilágosító eszmecserék keretében. Ennek révén „egészséges, tartósságot ígérő, életerős jogrend jöhet létre, amit sem a minisztériumi kodifikátorok, sem egyetemi katedrák elméleti jogászai, sem a csekély számú jogászt felvonultató törvényhozó testület sem lenne képes önmagában megteremteni".[226]

A jogászgyűlések működési rendje szerint a néhány napig tartó tanácskozásokon előre megfogalmazott, tudományosan is értékelhető és a jogalkotási folyamatokra vonatkozó kérdéseket tárgyaltak. Az 1870-es évek első felében még rendszeresen megtartott tanácskozások lendületét egyes szerzők az Akadémia „tehetetlenségével" állították szembe.[227] A lendület azonban nem tartott sokáig: a gyűléseket csak 1870–1876 között tartották meg évenként. Az utolsó, 1896. évi gyűlésig összesen 11 alkalmat szerveztek meg, igaz, ezeken számos, a törvényhozás előtt később megjelenő fontos szabályozási kérdés napirendre került. 1908-ban Márkus Dezső szorgalmazta a gyűlések újraindítását, immár az akkor virágkorát élő Magyar Jogászegylet vezetésével és szervezésében. Márkus ezt azért tartotta volna szükségesnek, mert „Magyarországnak nincsen olyan állandó központi szerve, amelynek utján a magyar jogászi közvélemény megnyilatkozhatnék. Az országgyűlés tárgyalásait a politikai, sőt személyi tekintetek is befolyásolják; a Magyar Tudományos Akadémia a jogtudomány művelésével csak igen csekély mértékben foglalkozik, úgyszólván már csak a székfoglaló értekezések juttatják eszünkbe, hogy az Akadémia a jogtudomány művelését is hatáskörébe vonta; a Magyar Jogászegylet szervezeténél fogva kizárja határozatok hozatalát, úgy, hogy

[225] „[M]ert alig képzelhető kormány és törvényhozó test alkotmányos országban, mely több száz hazai jogtudós, s részint tekintélyes és független jogtudós egyhangúlag, vagy nagy többséggel s indokoltan kifejezett véleményének befolyásától érintetlen maradhatna, s annak sodra elöl fel sem vevőleg kitérhetne." *Tóth Lőrinc:* Szemle a jogászgyűlések munkássága s eredményei felett. Jogtudományi Közlöny 7. (1872) 8. sz. 54.

[226] Uo.

[227] „A haladás zászlóját a jogtudomány küzdterén évek óta csak a m. jogászgyűlés lobogtatja. Jogéletünk regeneratiójának nagy feladatánál a magy. jogászgyülés szolgált egyedül némi tájékozásul sőt zsinórmértékül, mint péld. a keresk. törv. könyv kidolgozásánál; továbbá a perrendbeni szóbeliség és közvetlenség alapjának, úgy szintén az önálló magyar magánjogi törv. könyv több nagy horderejű alaptételeinek elvi elfogadása által." *Dárday Sándor:* A mult évről. Jogtudományi Közlöny 9. (1974) 1. sz. 3.

az annak körében tartott előadások éppen úgy csak az előadónak személyes véleményét fejezik ki, mint a jogi lapok szakbeli czikkei."[228]

A Magyar Jogászegylet

Mivel a jogásztársadalom úgy vélte, a jogtudomány pozíciói az Akadémián belül jelentősen meggyengültek, s a testület nem megfelelően támogatja a jogalkotást, a problémát egy egyesület, a már említett jogászegylet létrehozásával gondolta enyhíthetőnek. Már az 1870-es Jogászgyűlésen felvetődött, hogy sem az általában évente, területi alapon összegyűlő ügyvédegyletek, sem a Jogászgyűlés nem elégíthetik ki az újraalkotandó jogrend időszakában a velük szemben támasztott igényt.[229] Az állandó jogászi szervezet iránti szándék, amely egy, a különböző jogász szakmák képviselőit, a bírói, ügyvédi és ügyészi karokat egyesíteni képes, valamint a gyakorlat és az elmélet képviselőinek eszmecseréjéhez fórumot biztosító egyesület létrehozását irányozta elő, az 1870-es évek végére öltött testet. Az 1879-ben neves jogászok – köztük néhány akadémikus – támogatásával és közreműködésével megalapított Magyar Jogászegylet célja az volt, hogy teret adjon az aktuális problémák megvitatásának, rámutasson az egyes területeken a jogi szabályozás hiányosságaira, s fórumot biztosítson a jogász közvélemény számára.[230]

Az alapítás hátterében az a vélekedés állt, hogy a meglévő fórumok nem felelnek meg a jogásztársadalom elvárásainak. A kezdetben évenként, ekkoriban azonban már egyre ritkábban összehívott Jogászgyűlés túlságosan laza szerveződés volt, annak ellenére, hogy kezdeti lépéseinél jól átlátta a legszükségesebb teendőket. De működését nem lehetett egyesületi alapokra helyezni. A Magyar Tudományos Akadémia pedig szűk taglétszáma és kialakult szervezeti felépítése miatt – a korabeli jogászi közfelfogás szerint – nem tudott megfelelni azon kihívásoknak, amelyet a jogfejlődés megkívánt volna.[231]

A Jogászegylet ellenben megfelelő kereteket biztosíthatott mind a tudományos munkának,[232] mind a gyakorlat képviselőivel folytatott konstruktív vitáknak. Egyúttal arra is lehetőséget adott, hogy a különböző – szakfolyóiratok (*Törvényszéki Csarnok, Ügyvédek Lapja, Magyar Themis, Magyar Jogász-Ujság, Jogtudományi*

[228] *Márkus Dezső:* Magyar Jogászgyűlés. Jogtudományi Közlöny 43. (1908) 40. sz. 313.
[229] A Magyar Jogászgyűlés i. m. 25.; *Nagy János:* Indítvány egyországos jogászegylet alakítása iránt. Magyar Themis 2. (1871) 39. sz. 435.
[230] A Magyar Jogászgyűlés i. m. 19.
[231] *Sz. n.:* Magyar jogászegylet. Magyar Themis 9. (1879) 14. sz. 105.
[232] Az országos jogászegylet „a jogtudomány mívelésére és a hazai jogászélet fejlesztésére lesz hivatva". *Sz. n.:* Magyar jogászegylet. Magyar Themis 9. (1879) 14. sz. 105.

Közlöny)[233] köré csoportosuló – jogász szakmák egyesüljenek az egyéni tudományos munka mind sikeresebb megvalósulása érdekében.[234] A Jogászegylet kiemelt feladatának tekintette az egy-egy szűkebb jogi témát monografikusan feldolgozó tudományos munkák publikálását, sokszorosítását és terjesztését, aminek érdekében idővel biztos kiadói hátteret hozott létre a szerzőknek.[235] A Jogászegylet a 19. század végén jelentős szerepet vállalt a hazai jogélet fejlesztésében. Az egyleti előadások és publikációk a magánjog területén számos fontos új törvény, illetve a már hatályos jogszabályok módosításának előkészítését is elősegítették. A törvényelőkészítés mellett – elsősorban a büntetőjog terén – az egylet kiadványai a jogszabályok szövegének gyakorlatba való átültetését is szolgálták alapvető dogmatikai kérdések megvitatása révén. Az egylet által kiadott monografikus munkákat a sokféleség jellemezte: valamennyi jogterületet átfogták, sőt az egylet a jogtudományi szakok közötti egyensúlyra is ügyelt. A Jogászegylet is nagy jelentőséget tulajdonított a mintaadó külföldi törvények lefordításának.[236]

A 19. század végén az egylet kiadói tevékenységét a jogtudomány területén – joggal – tekintették fajsúlyosabbnak az Akadémiáénál.[237] Ezt bizonyítják a számok is: 1884 és 1918 között a *Magyar Jogászegyleti Értekezések* sorozatban mindösszesen 385 értekezés jelent meg, amelyek jelentős része többíves tanulmány, illetve jogszabálykommentár volt. De nagy teret kapott az egyleti viták hozzászólásainak közreadása is. A sokszor tudományos mércével is igényesnek tekinthető szövegek szinte kivétel nélkül aktuális jogi kérdéseket és jogszabálytervezeteket vizsgáltak tudományos módszerekkel, szoros kapcsolatban a jogszabályalkotás és a joggyakorlat igényeivel.[238]

---

[233] A korszak jogi folyóiratairól áttekintő képet adó munka még jelenleg is: *Nagy Lajos:* A magyar jogi folyóirat irodalom fejlődésének vázlata. In: A Jogtudományi Közlöny (1865–1934) büntetőjogi tárgyú adatai. Szerk. Szűk László. Bp. 1988. 5–67.

[234] „A Magyar Jogászegylet e kitűzött céljai elérésére, nyilvános felolvasások és vitatkozások, pályakérdések kitűzése, jogtudományi szaklapok tartása, egy jogtudományi könyvtár alapítása, és évkönyveinek kiadása által akar közreműködni…" *Sz. n.:* Magyarország jogászaihoz. Magyar Themis 9. (1879) 54. sz. 414.

[235] A Magyar Jogászgyűlés i. m. 23.; *Sz. n.:* Magyarország jogászaihoz. Magyar Themis 9. (1879) 54. sz. 413.

[236] A Magyar Jogászgyűlés i. m. 41–43.

[237] „[S]őt el van ismerve, hogy a Jogászegylet füzetsorozata határozottan értékesebb mint a Magyar Tudományos Akadémiának hason irányú füzetes vállalata, melyre pedig az Akadémia nagy összegeket költ." *Sz. n.:* Jogászegylet és Jogászgyűlés. Jogtudományi Közlöny 27. (1892) 29. sz. 226.

[238] A Magyar Jogászegyleti Értekezések eredeti folyamában 300 értekezést adtak ki 39 kötetben. A legfontosabb jogterületek közül ekkor a büntetőjognak volt a legerősebb a képviselete. (A megoszlás a következő volt: büntetőjog: 109 értekezés [36%], magánjog: 69 [23%], közjog, közigazgatási jog és politika: 45 [15%], kereskedelmi jog: 40 [13%], eljárásjog: 28 [10%]. Az 1910-ben megindult új folyam keretében 1918-ig 85 értekezés került sajtó alá 14 kötetben. A magánjogi törvénykönyv körüli, ebben az évtizedben ismét megélénkülő vitának köszönhetően a legnagyobb arányban ez a kodifikációs javaslat került előtérbe a publikációkban. A szakterületi megoszlás a következőképpen nézett ki ebben az időszakban: magánjog: 25 [30%], közjog: 16 [19%], büntetőjog: 15 [18%], eljárásjog 13 [15%],

A kor jogászainak többsége szerint a 19. század végén tulajdonképpen a Magyar Jogászegylet töltötte be azt a szerepet a jogélet terén, amelyet az Akadémia a szellemi élet más területein képviselt,[239] s az egyletet tekintették az egyetlen olyan testületnek, amely a jogtudomány fejlesztésével foglalkozott.[240] Ugyanakkor az 1890-es évek elejétől enyhülni látszott a „jogász közvélemény" elégedetlensége az Akadémiával szemben, azonban még a 20. század első évtizedeiben is élénken élt az a tudat, hogy „a Magyar Jogászegyletnek pótolnia kell a jogtudományok akadémiáját, annál is inkább, mert a M. T. Akadémiának társadalomtudományi osztálya a jogtudomány terén amúgy sem áll föladatának magaslatán és évek óta alig produkált egyebet székfoglaló értekezéseknél".[241] Az Akadémia jogtudománnyal szembeni közömbössége még sokáig visszatükröződött a szaklapok megnyilvánulásaiban.[242]

Vitathatatlan, hogy mind az Akadémia, mind a Jogászegylet a jogtudomány fejlesztése érdekében azonos célokért küzdött pályázatok kiírásával, előadások szervezésével, könyvek és tanulmányok (*Magyar Jogászegyleti Értekezések*) kiadásával. A Jogászegylet tagsága összetételének, szervezeti sajátosságainak köszönhetően inkább válhatott a jogi reformok kiindulópontjává, mint az Akadémia. Az akadémikusok közül többen is tagjai voltak az egyletnek (Balogh Jenő, Fellner Frigyes), közülük egyesek a vezetőségben is szerepet vállaltak (Pauler Tivadar, Vécsey Tamás, Concha Győző, Fayer László, Nagy Ferenc), s az akadémikusok előszeretettel tartottak előadásokat az egylet tagjai előtt. A Jogászegylet 1907-ben alapított könyvkiadó vállalatának (Jogtudományi Könyvkiadó Vállalat) élén a 20. század elején egy ideig Balogh Jenő akadémikus állt, és a kiadó publikációsorozatában több akadémikus munkája is megjelent.[243] Az Akadémia évente támogatást nyújtott a Jogászegylet könyvkiadási programjának.[244]

---

kereskedelmi jog: 5 [5%]). Feltűnő a jogtörténeti és jogbölcseleti vonatkozású tanulmányok elenyésző aránya: 1909-ig mindössze nyolc ide sorolható értekezés jelent meg, 1910 után pedig egy sem.

[239] *Márkus Dezső:* Jogászi közvélemény. Jogtudományi Közlöny 24. (1889) 27. sz. 213. Elsősorban az Akadémia jogász tagjaira értendő kritikája szerint: „a kik hivatva volnának megteremteni és tovább fejleszteni a magyar jogi tudományt, a kiknek kötelességük volna hivatásuk szűk körén kívül is mindenütt és mindenkor hangoztatni, hogy a modern állam csak a jogon nyugodhat szilárd biztonsággal: azok visszavonulnak kötelességük jó teljesítése után és nagy közönnyel engednek történni mindent, a mit könnyen megakadályozhatnának kevés cselekvéssel".

[240] „[M]ert a jogászgyűlés úgy látszik, már nincs az élők közt, a M. T. Akadémia pedig a magyar jogtudománynál fontosabbaknak tartja az osztyák és szamojéd népmeséket is." [*Márkus Dezső:*] A Magyar Jogászegylet. Jogtudományi Közlöny 24. (1889) 10. sz. 83.

[241] *Sz. n.:* A Magyar Jogászegylet. Jogtudományi Közlöny 44. (1909) 46. sz. 399.

[242] „[M]ellőzésben pedig a jogtudomány művelőinek az Akadémián gyakran volt részük." *Sz. n.:* Magyary Géza dr. egyetemi tanárt [...]. Jogtudományi Közlöny 52. (1917) 19. sz. 183.

[243] Az 1908 és 1918 között megjelent 22 kötet szerzői között öt akadémikus tűnt fel (Concha Győző, Angyal Pál, Balogh Jenő, Finkey Ferenc és Magyary Géza).

[244] *Sz. n.:* A Magyar Jogászegylet működése. Jogtudományi Közlöny 46. (1911) 50. sz. 431.; *Sz. n.:* A Magyar Jogászegylet. Jogtudományi Közlöny 48. (1913) 46. sz. 401–402.; Dr. Nagy Ferenc elnöki megnyitó beszéde a Magyar Jogászgyűlés XXXV. közgyűlésén. Jogtudományi Közlöny 49. (1914) 50. sz. 493–495.

A Jogászegyletnek a jogalkotást és a joggyakorlatot támogató tudományos szerepvállalása, a különböző élettartamú jogi szakfolyóiratok megszaporodása megfeleltethető azoknak a folyamatoknak, amelyek más tudományterületeken is végbementek a dualizmus idején. Az Akadémián kívül, de annak szükségszerűen jóindulatú támogatásával a jogi dogmatikai kutatások európai mércével mérve is jelentős eredményeket értek el a századforduló évtizedeiben.

A fentiekben vizsgált szempontok alapján meglehetősen ellentmondásos kép bontakozik ki a hazai juriszprudencia és a Magyar Tudományos Akadémia dualizmus kori kapcsolatáról. Míg a századfordulóhoz közeledve az Akadémia tagjaivá vált jogászok között egyre nagyobb arányban tűntek fel tekintélyes tudós professzorok, hatásuk a korabeli jogalkotásra és jogfejlődésre – fontos kivételektől eltekintve – egyre szerényebbé vált. Hasonló ellentmondás, hogy minél „tudományosabbá", az európai színvonalat megközelítővé és külföldön elismertté vált a hazai jogtudomány, annál inkább háttérbe szorult az Akadémia szervezetén belül. A korábbi szervesnek tekinthető kapcsolat a működő, a korabeli kihívásoknak megfelelő jogrendszer megteremtésében érdekelt jogásztársadalom és az akadémiai tudományosság között megbomlani látszott, annak ellenére, hogy egyes időszakokban az igazságügyi kormányzat és az Akadémia között szoros interakció volt megfigyelhető. Ugyanakkor az Akadémia – ahányszor csak lehetősége adódott – pályázatkiírásait a jogfejlődés szolgálatába állította, lehetővé téve az elméleti megközelítések és a szabályozási igények egymásra találását. Kedvezőtlenebb a kép az Akadémia kiadásában megjelent jogtudományi monográfiák száma és az egyéb közlemények tematikája vonatkozásában. Az ezen a téren jelentkező hiányosságok joggal adtak okot kritikára, egyúttal szükségessé tették, hogy más fórumokon bontakozzon ki olyan tudományos vita, amely a jogalkotást és a joggyakorlatot szolgálhatta, valamint egy modern jogrendszer megteremtését is elősegíthette.

Függelék

1. táblázat Az 1867 előtt megválasztott akadémikusok

Név	Levelező taggá választás éve	Hivatás a taggá választás idején		További tagságok	Hivatás a kiegyezés után 1918-ig		Osztály-szervezeti hely	Akadémiai jutalmak	*MTA tagjai 1825–2002*
		„gyakorlat”	„elmélet”		„gyakorlat”	„elmélet”			
Baintner János (1815–1881)	1865		egyetemi tanár			egyetemi tanár	TvTO, BTTO		68.
Benyovszky Zsigmond (1798–1873)	1832	földbirtokos			földbirtokos		TvTO, BTTO		130.
Bertha Sándor (1796–1877)	1839	ügyvéd, MTA ügyésze, vm. táblabíró			közgazda, bíró		TvTO, BTTO		138.
Botka Tivadar (1802–1885)	1847	hivatalnok		r. 1872 t. 1877	bíró, ogy. képviselő		TöO, BTTO		175–176.
Csatskó Imre (1804–1874)	1839		jogakadémiai tanár		kúriai bíró		FO, TvTO, BTTO		222–223.
Csengery Antal (1822–1880)	1847	publicista		r. 1858 ig. 1870	a Földhitelintézet vezértitkára, ogy. képviselő		TöO, BTTO		225–226.
Deák Ferenc (1803–1876)		vm. táblabíró, ogy. követ		t. 1839 ig. 1855	politikus		TvTO, BTTO		251–252.
Dósa Elek (1803–1867)	1861		jogakadémiai tanár	t. 1865		jogakadémiai tanár	TvTO	Nagyjutalom 1867	275–276.

Név	Levelező taggá választás éve	Hivatás a taggá választás idején		További tagságok	Hivatás a kiegyezés után 1918-ig		Osztály-szervezeti hely	Akadémiai jutalmak	*MTA tagjai 1825–2002*
		„gyakorlat”	„elmélet”		„gyakorlat”	„elmélet”			
Falk Miksa (1828–1908)	1861	publicista			publicista, ogy. képviselő		TvTO, BTTO, BTTO BTAO		318.
Fogarasi János (1801–1878)	1838	ügyvéd, vm. táblabíró, nevelő		r. 1841	kúriai bíró		TvTO, BTTO		357.
Hoffmann Pál (1830–1907)	1863		jogakadémiai tanár	r. 1890	ogy. képviselő	egyetemi tanár	TvTO, BTTO		518–519.
Horvát Boldizsár (1822–1898)	1861	jogtanácsos		t. 1868	politikus, igazságügy-miniszter				533.
Kallós Lajos (1819–1881)	1863		jogakadémiai tanár			jogakadémiai tanár	TvTO, BTTO		620–621.
Karácson Mihály (1800–1869)	1832	nevelő			bíró		TöO		627–628.
Kautz Gyula (1829–1909)	1861	egyetemi tanár		r. 1865 ig. 1887	közgazdász, bankigazgató, ogy. képviselő	egyetemi tanár	TvTO, BTTO	biztosító társaság jutalma 1865, Fáy-alapítvány 1868, 1870, Nagyjutalom (megosztva) 1878	640–641.

Név	Levelező taggá választás éve	Hivatás a taggá választás idején		További tagságok	Hivatás a kiegyezés után 1918-ig		Osztály-szervezeti hely	Akadémiai jutalmak	*MTA tagjai 1825–2002*
		„gyakorlat”	„elmélet”		„gyakorlat”	„elmélet”			
Karvasy Ágoston (1809–1896)	1846		jogakadémiai tanár			egyetemi tanár	TvTO, BTTO		636.
Kemény Gábor (1830–1888)	1864	földbirtokos, publicista		r. 1886	politikus, ogy. képviselő, többszörös miniszter		TvTO, BTTO		648.
Konek Sándor (1819–1882)	1858		egyetemi tanár	r. 1867		egyetemi tanár	TöO, TvTO, BTTO		705–706.
Lónyay Menyhért (1822–1884)	1858	pénzügyi szakember		t. 1861 ig. 1966	ogy. képviselő, pénzügyminiszter, miniszterelnök, MTA elnöke		TvTO, BTTO		803–804.
Pauler Tivadar (1816–1886)	1845		jogakadémiai tanár	r. 1858 ig. 1876 t. 1885	ogy. képviselő, VK miniszter, igazságügy-miniszter	egyetemi tanár	TvTO, BTTO	Sztrokay-jutalom 1867	984–985.
Schvarcz Gyula (1838–1900)	1864	publicista		r. 1887	kultúrpolitikus, ogy. képviselő	egyetemi tanár	BTTO		1124–1125.
Suhayda János (1818–1881)	1864	helytartótanácsi tanácsos			kúriai bíró		TvTO, BTTO		1168.
Szalay Ágoston (1811–1877)	1858	törvényszéki elnök			bíró, törvényszéki elnök		TöO, BTTO		1197.
Szinovácz György (1807–1867)	1861	váltótörvényszéki bíró			a Hétszemélyes tábla bírája		TvTO		1250.

Név	Levelező taggá választás éve	Hivatás a taggá választás idején		További tagságok	Hivatás a kiegyezés után 1918-ig		Osztály-szervezeti hely	Akadémiai jutalmak	*MTA tagjai 1825–2002*
		„gyakorlat”	„elmélet”		„gyakorlat”	„elmélet”			
Szűcs István (1811–1891)	1846		főiskolai jogtanár		törvényszéki bíró, hivatalnok		TvO, BTTO		1262.
Tóth Lőrinc (1814–1903)	1836	királyi tábla hites jegyzője		r. 1858	miniszteri tanácsos, kúriai bíró, ogy. képviselő		TvO, BTTO		1318.
Trefort Ágoston (1817–1888)	1841	publicista		t. 1867 ig. 1874	többszörös miniszter, ogy. képviselő, MTA elnöke		TvO, BTTO		1326–1327.
Wenzel Gusztáv (1812–1891)	1846		a bécsi Theresianum tanára	r. 1858		egyetemi tanár	TöO, BTTO TöAO	Nagyjutalom (megosztva) 1872	1405.
Zsivora György (1804–1883)	1833	magántitkár, nevelő			kúriai tanácselnök		TöO, BTTO		1442–1443.
Zsoldos Ignác (1803–1885)	1837	vm. főjegyző		r. 1838	kúriai tanácselnök		TvO, BTTO	Nagyjutalom 1842	1443.

Forrás: A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825–1973. Szerk. Fekete Gézáné. Bp. 1975; *Markó László et al.:* A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002 I–III. Bp. 2003; *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái I–XIV. Bp. 1890–1914; *Fekete Gézáné:* A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai 2. 1859–1900 (A MTAK közleményei 36.) Bp. 2000; *Fekete Gézáné:* Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei. (A MTAK közleményei 21.) Bp. 1988.

2. táblázat Az 1867 és 1890 között megválasztott akadémikusok

Név	Levelező taggá választás éve	Hivatás a taggá választás idején		További tagságok	Hivatás a kiegyezés után 1918-ig		Osztály-szervezeti hely	Akadémiai jutalmak	*MTA tagjai 1825–2002*
		„gyakorlat”	„elmélet”		„gyakorlat”	„elmélet”			
Apáthy István (1829–1889)	1873		egyetemi tanár	r. 1884		egyetemi tanár	BTTO	Nagyjutalom (megosztva) 1878	51.
Ballagi Géza (1851–1907)	1888		jogakadémiai tanár		ogy. képviselő	jogakadémiai tanár	BTTO BTAO		80–81.
Concha Győző (1846–1933)	1886		egyetemi tanár	r. 1900 ig. 1914		egyetemi tanár	BTTO BTAO	Nagyjutalom 1899, Sztrokay-jutalom 1907	201–202.
Grünwald Béla (1839–1891)	1888	vm. alispán			vm. alispán, ogy. képviselő		BTTO BTAO		435.
Gyárfás István (1822–1883)	1878	ítélőtáblai bíró			ítélőtáblai bíró		BTTO		439–440.
Hajnik Imre (1840–1902)	1871		jogakadémiai tanár	r. 1880		egyetemi tanár	BTTO BTAO	Marczibányi-jutalom 1872, 1878, Sztrokay-jutalom 1900	467–468.
Hegedüs Lajos Candid (1831–1883)	1874	minisztériumi osztálytanácsos			minisztériumi osztálytanácsos		BTTO		496.

Név	Levelező taggá választás éve	Hivatás a taggá választás idején		További tagságok	Hivatás a kiegyezés után 1918-ig		Osztály-szervezeti hely	Akadémiai jutalmak	*MTA tagjai 1825–2002*
		„gyakorlat”	„elmélet”		„gyakorlat”	„elmélet”			
Keleti Károly (1833–1892)	1868	földhitelintézeti tisztviselő		r. 1875 ig. 1890	KSH igazgatója		TvTO, BTTO, BTTO BTAO	Nagyjutalom (megosztva) 1872, (egyedül) 1892	646.
Kováts Gyula (1849–1935)	1884	ítélőtáblai pótbíró	egyetemi tanár		ítélőtáblai bíró	egyetemi tanár	BTTO BTAO		732–733.
Matlekovits Sándor (1842–1925)	1873	miniszteri titkár		r. 1910 ig. 1925	miniszteri tanácsos, államtitkár, ogy. képviselő, főrendiházi tag		BTTO BTAO		853.
Ökröss Bálint (1829–1889)	1868	miniszteri titkár			miniszteri osztálytanácsos		TvTO, BTTO		953.
Plósz Sándor (1846–1925)	1884		egyetemi tanár	r. 1894 t. 1902 ig. 1906	ogy. képviselő, igazságügy-miniszter	egyetemi tanár	BTTO BTAO	Nagyjutalom 1913	1008–1009.
Pulszky Ágost (1846–1901)	1887		egyetemi tanár		államtitkár, ogy. képviselő	egyetemi tanár	BTTO BTAO		1032.
Tanárky Gedeon (1825–1887)	1867	vm. főjegyző			államtitkár, ogy. képviselő		TvTO, BTTO		1270–1271.
Vécsey Tamás (1839–1912)	1881		egyetemi tanár	r. 1889 t. 1911	ogy. képviselő	egyetemi tanár	BTTO BTAO	Nagyjutalom 1884	1373.

Név	Levelező taggá választás éve	Hivatás a taggá választás idején		További tagságok	Hivatás a kiegyezés után 1918-ig		Osztály-szervezeti hely	Akadémiai jutalmak	*MTA tagjai 1825–2002*
		„gyakorlat”	„elmélet”		„gyakorlat”	„elmélet”			
Wlassics Gyula (1852–1937)	1886	ügyész, miniszteri titkár		r. 1892 ig. 1901 ig. 1919	VK miniszter, a Közgazgatási Bíróság elnöke, ogy. képviselő	egyetemi tanár	BTTO BTAO	Sztrokay-jutalom 1884, Nagyjutalom 1921	1411.
Zlinszky Imre (1834–1880)	1876	bíró			bíró, folyóirat-szerkesztő		BTTO	Sztrokay-jutalom 1874, 1876	1434–1435.

Forrás: A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825–1973. Szerk. Fekete Gézáné. Bp. 1975; *Markó László et al.:* A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002 I–III. Bp. 2003; *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái I–XIV. Bp. 1890–1914; *Fekete Gézáné:* A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai 2. 1859–1900 (A MTAK közleményei 36.) Bp. 2000.

3. táblázat Az 1891 és 1918 között megválasztott akadémikusok

Név	Levelező taggá választás éve	Hivatás a taggá választás idején		További tagságok	Hivatás a kiegyezés után 1918-ig		Akadémiai osztály	Osztály-szervezeti hely	*MTA tagjai 1825–2002*
		„gyakorlat”	„elmélet”		„gyakorlat”	„elmélet”			
Angyal Pál (1873–1949)	1909		jogakadémiai tanár	r. 1930		egyetemi tanár	BTTO BTAO	Sztrokay-jutalom 1916	48–49.
Balogh Artúr (1866–1951)	1905		egyetemi tanár			egyetemi tanár	BTTO BTAO		84.
Balogh Jenő (1864–1953)	1901		egyetemi tanár	r. 1912	államtitkár, igazságügy-miniszter, ogy. képviselő	egyetemi tanár	BTTO BTAO		86–87.
Darányi Ignác (1849–1927)		miniszter		t. 1909	agrárpolitikus, ogy. képviselő		BTTO		248.
Edvi Illés Károly (1842–1919)	1895	ügyvéd			ügyvéd		BTTO BTAO		284–285.
Farkas Lajos (1841–1921)	1893		egyetemi tanár			egyetemi tanár	BTTO BTAO		323.
Fayer László (1842–1906)	1894		egyetemi tanár			egyetemi tanár	BTTO BTAO		325–326.
Fellner Frigyes (1877–1945)	1915		egyetemi tanár	r. 1936		egyetemi tanár	BTTO BTAO		335–336.
Ferdinandy Gejza (1864–1924)	1905	minisztériumi titkár	címzetes egyetemi tanár		helyettes államtitkár, államtitkár	címzetes egyetemi tanár	BTTO BTAO		340.

Név	Levelező taggá választás éve	Hivatás a taggá választás idején		További tagságok	Hivatás a kiegyezés után 1918-ig		Akadémiai osztály	Osztály-szervezeti hely	*MTA tagjai 1825–2002*
		„gyakorlat”	„elmélet”		„gyakorlat”	„elmélet”			
Finkey Ferenc (1870–1949)	1908		jogakadémiai tanár	r. 1929 t. 1938		egyetemi tanár	BTTO BTAO		349–350.
Grosschmid Béni (1852–1938)	1901		egyetemi tanár			egyetemi tanár	BTTO BTAO	Sztrokay-jutalom 1873	432–433.
Illés József (1871–1944)	1915		egyetemi tanár	1936		egyetemi tanár	BTTO BTAO		569–570.
Kolosváry Sándor (1840–1922)	1892		egyetemi tanár			egyetemi tanár	BTTO BTAO		701–702.
Kovács Ferenc (1823–1895)		vm. alispán ogy. képviselő		t. 1895	vm. alispán ogy. képviselő		BTTO		723.
Kuncz Ignác (1841–1903)	1896		egyetemi tanár			egyetemi tanár	BTTO BTAO		759.
Kuncz Jenő (1844–1926)	1903	ügyvéd, jogtanácsos			nagyvállalkozások vezetője		BTTO BTAO		759.
Magyary Géza (1864–1928)	1905		jogakadémiai tanár	r. 1917		egyetemi tanár	BTTO BTAO		823–824.
Nagy Ernő (1853–1921)	1895		jogakadémiai tanár			egyetemi tanár	BTTO BTAO		903.
Nagy Ferenc (1852–1928)	1893		egyetemi tanár	r. 1903		egyetemi tanár	BTTO BTAO	Sztrokay-jutalom 1898	904.
Óvári Kelemen (1844–1925)	1892		egyetemi tanár			egyetemi tanár	BTTO BTAO		952.

Név	Levelező taggá választás éve	Hivatás a taggá választás idején		További tagságok	Hivatás a kiegyezés után 1918-ig		Akadémiai osztály	Osztály-szervezeti hely	*MTA tagjai 1825–2002*
		„gyakorlat”	„elmélet”		„gyakorlat”	„elmélet”			
Polner Ödön (1865–1961)	1908	miniszteri osztálytanácsos	címzetes egyetemi tanár	r. 1930		egyetemi tanár	BTTO BTAO		1014.
Pólya Jakab (1844–1897)	1894	jogtanácsos				egyetemi tanár	BTTO BTAO		1016.
Ráth Zoltán (1863–1902)	1893	KSH tisztviselő				jogakadémiai tanár	BTTO BTAO		1058.
Reiner János (1865–1938)	1902	ügyvéd				egyetemi tanár	BTTO BTAO		1066.
Réz Mihály (1878–1921)	1909		jogakadémiai tanár			egyetemi tanár	BTTO BTAO		1075.
Szászy-Schwarz Gusztáv (1858–1920)	1918		egyetemi tanár			egyetemi tanár	BTTO BTAO	Sztrokay-jutalom 1913	1207.
Szilágyi Dezső (1840–1901)		politikus, ogy. képviselő, korábbi igazságügy-miniszter		t. 1897	politikus, ogy. képviselő				1244–1245.

Forrás: A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1973. Összeáll. Fekete Gézáné. Bp. 1975; *Markó László et al.:* A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002 I–III. Bp. 2003; *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái I–XIV. Bp. 1890–1914; *Fekete Gézáné:* A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai 2. 1859–1900 (A MTAK közleményei 36.) Bp. 2000.

Rövidítések

ig.	az Igazgatótanács tagja
KSH	Központi Statisztikai Hivatal
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
ogy.	országgyűlési
r.	rendes tag
t.	tiszteleti tag
VK	Vallás- és Közoktatási
vm.	vármegyei

Az akadémiai osztályok elnevezésének rövidítései

BTTO	Bölcsészeti, Társadalmi és Történeti Tudományok Osztálya
BTTO BTAO	Bölcsészeti, Társadalmi és Történeti Tudományok Osztálya – Bölcseleti és Társadalmi Alosztály
BTTO TöAO	Bölcsészeti, Társadalmi és Történeti Tudományok Osztálya – Történettudományi Alosztály
FO	Filozófiai Osztály
TöO	Történetírási Osztály, Történelmi Osztály
TvTO	Törvénytudományi Osztály

THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES AND LEGAL SCIENCE IN THE AGE OF DUALISM (1867–1918)

By Béla P. Szabó

SUMMARY

Bearing in mind the dual, theoretical and practical nature of jurisprudence, and the fact that its practitioners included both legal professionals and theoretical scholars, the study seeks to answer how these forms of knowledge were combined within the framework provided by the Academy during the period of the Austro-Hungarian Monarchy (1867–1918). In particular, it explores how the knowledge of professionals from the world of positive law and that of those approaching legal issues with the scientific tools of the age were brought together within this framework. The study addresses the following questions: What role did academics play in establishing the first Hungarian constitutional state and the legal framework of a market economy after the Austro-Hungarian Compromise of 1867? To what extent did the rewards and prizes offered by the Academy, as well as its publication opportunities, contribute to the resolution of contemporary legislative challenges? How significant was the Academy's framework for supporting legislation, given the wide range of activities characteristic of the era of lawyers' assemblies and professional associations? How did the legal community perceive the Academy's activities?

Kovács Janka

PSZICHIÁTRIAI INTÉZMÉNYESÜLÉS ÉS TUDÁSTRANSZFER

A terápiás tébolyda koncepciójának recepciója a 19. századi Magyarországon*

„Egy tébolyda intézetet illy kertek, ligetek 's ültetvények nélkül alig képzelhetni – 's tudva lévö az, hogy *az ily betegek lelki nyugalmuk helyreállitására ingerültségeik legyőzéseikre leghathatósabb szer, ha ezek tiszta levegöben, ültetmény kertek 's ligetekben tartatnak; – 's ezek az orvosi ápolást nagy mérvben segítik elő.*" – fogalmazott Liedemann Emil mérnök, az Országos Építészeti Főigazgatóság vezetője az 1864-ben Lipótmezőn már építés alatt álló, végül az eredeti tervekhez képest többéves csúszást követően 1868-ban megnyitott Budai Magyar Királyi Országos Tébolyda kertjének tervezését és kivitelezését felülvizsgáló szakvéleményében.[1] Liedemann annak a térszervezési modellnek az egyik legfontosabb elemére utalt, amely a 18–19. századforduló terápiás optimizmusának talaján kinőve alapvetően határozta meg a 19. század első évtizedeinek tébolydaépítészetét Európában és Észak-Amerikában egyaránt. Ezt a modellt – számos szakértő mellett – az építkezés felügyeletéért felelős Liedemann maga is ideálisnak és követendőnek tekintette az első magyarországi specializált intézmény esetében. A pszichiátriatörténeti irodalomban a terápiás tébolyda (*therapeutic asylum*) fogalommal leírt koncepció értelmében ugyanis az épített és a fenti idézetben reflektált természeti környezet együttesen határozzák meg a gyógyítás és gyógyulás lehetőségeit, nem csupán az orvos és páciens közötti személyes interakciók és egyéb, elsősorban szomatikus gyógymódokra épített terápiás módszerek kiegészítéseként, hanem azok szerves részeként.[2]

A 19. század első felében, az elmebetegségek társadalmi szemléletét integráló diskurzusokban kiemelkedtek azok a szempontok, amelyek szerint a mentális problémák kialakulásának legfőbb okai a modernizációs vívmányokban és a felgyorsuló urbanizációban keresendők. Az intézményeket egyre inkább a városok

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal OTKA PD 142913 sz. pályázat támogatásával készült.

[1] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), D 217 IV. Magyar Királyi Helytartótanács, Egészségügyi kútfő 1862–1867 (a továbbiakban D 217 IV.), 345. doboz, 99696/1864, 168r. (Kiemelés tőlem – K. J.) Országos építészeti igazgatóság, az országos tébolyda intézet műkertészeti állomásainak betöltése iránt. Buda, 1865. jan. 2.

[2] Ehhez a koncepcióhoz lásd *Julie Collins:* The Architecture and Landscape of Health: A Historical Perspective on Therapeutic Places. London 2020. 1–18., 98–124.; *Carla Yanni:* The Architecture of Madness. Insane Asylums in the United States. Minneapolis–London 2007. 1–50.

zajától távol, idilli természeti környezetben képzelték el, olyan épített terekben, amelyek lehetővé teszik a betegek nemek, társadalmi csoportok és állapotok szerinti elkülönítését, valamint munka- vagy foglalkoztatási terápiáját és rekreációját is.[3] A meglehetősen utópisztikus, az elmebetegek gyógyíthatóságába vetett hit által motivált elméleti diskurzusok és ezek gyakorlatba ültetésének – a kivitelezhetőség és hasznosság szempontjából számos vitát is generáló – eltérő kísérletei a század közepére olyan többé-kevésbé koherens rendszert és normatív ideált rajzoltak ki, amelyek megvalósítására a 19. században a társadalmi-politikai és az orvosi-tudományos szféra is törekedett.

Bár az intézményesülés az egyes európai modelleket tekintve meglehetősen elhúzódó, többszörös fáziskéséssel megvalósított folyamat volt, a terápiás tébolyda koncepciójának korai elméleti recepciója, majd gyakorlati adaptációja a lipótmezei tébolyda építése során alapvetően határozta meg a hazai institucionalizáció irányait és lehetőségeit. A pszichiátriai intézményesülés 19. századi történetével foglalkozó kutatás – amelybe előbb a diszciplína iránt érdeklődő orvosok, majd a történészek is bekapcsolódtak – a 20. század második felében élénkült meg. E kutatások már korábban azonosították az intézményesülési folyamat nyilvánvaló fáziskésését, ugyanakkor a mögötte meghúzódó mozgatórugókat, valamint az institutionalizáció irányaival és lehetőségeivel kapcsolatos diskurzusokat nem tárták fel kellő alapossággal. A korábbi összefoglalók a levéltári alapkutatásokat a legtöbb esetben mellőzve, az első magyarországi állami tébolyda megnyitásáig vezető utat kudarcos előtörténetként kezelték.[4]

Magyarország első, a korabeli terápiás elképzeléseknek számos szempontból megfelelő intézménye az 1857–1868 közötti években hosszasan elhúzódó tényleges tervezési-építési szakaszt követően 1868 végén nyílhatott meg. Az alábbiakban az intézményalapítást megelőző, az elméleti tudás elsajátításának és gyakorlati adaptációjának különböző formáit magukban hordozó, egymástól jól elkülöníthető periódusok egyik fontos mozzanatát, a terápiástébolyda-koncepció recepcióját vizsgálom, és ennek kontextusában térek ki egyrészt a reformkori, az intézményalapítás belülről építkező, magyarországi megoldását szorgalmazó tervezés fázisára, másrészt az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcot követő

[3] Erről általánosságban lásd *Anne Digby:* Changes in the Asylum: The Case of York, 1777–1815. The Economic History Review, New Series 36. (1983) 2. sz. 218–239.; *Roy Porter:* Madness and Its Institutions. In: Medicine in Society. Historical Essays. Ed. Andrew Wear. Cambridge 1994. 277–301.
[4] Lásd pl. *Horánszky Nándor:* A magyar elmegyógyászat a 19. században. In: Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve. Szerk. Böszörményi Zoltán. Bp. 1968. 37–53.; *Vikár György:* Az elmeápolás kezdetei Magyarországon. In: Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet i. m. 23–35.; *Zsakó István:* Az egykori országos tébolyda keletkezésének története. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 4. (1956) 84–107. Újabban lásd *Lafferton Emese:* Hungarian Psychiatry, Society and Politics in the Long Nineteenth Century. Cham 2022. 35–47.

időszakra, amikor az alapvetően Bécsből megvalósított, a magyarországi szakértőknek részleges beleszólást engedő folyamat révbe ért.

Ezen folyamatok megfelelő értelmezéséhez tanulmányomban elsőként az intézményesülés irányait és az ezzel kapcsolatos diskurzust formáló aktorok véleménynyilvánítási lehetőségeit mutatom be. Ezt követően egyrészt az új modellel kapcsolatos elméleti ismeretek recepcióját, másrészt az önálló magyarországi tébolyda tervezési és építési fázisában részt vevő, a tudományos közösség prominens, a változatos intézményi struktúra különböző fórumain (orvosi és természettudományos egyesületek, Magyar Tudományos Akadémia, pesti egyetem, kórházak) aktív tagjainak tekinthető aktorok, köztük orvosok, építészek, mérnökök, kertépítő mérnökök konkrét elképzeléseit és módszereit vizsgálom az orvosi irodalom, útibeszámolók, az elhúzódó magyarországi intézményesüléshez kapcsolódó, végül meg nem valósított tervezési dokumentáció, a lipótmezei tébolyda tervei és tervrajzai és az ezekhez fűzött szakértői vélemények mentén. Az újfajta intézményi koncepciót ebben a kontextusban egy olyan multiszenzoros térként írom le, amelyben a vizuális, auditív és olfaktorikus (látás, hallás és szaglás alapú) élmények a gyógyítás és egyben a térszervezés alapját is jelentették – a tébolydák esetében a kortársak által elsődlegesnek tekintett és különböző tényezők (például állapot vagy társadalmi háttér) figyelembevételével érvényesített izolációs és védelmi szempontok mellett. Elemzésemben tehát elsősorban a terápiástébolyda-modell hazai recepciójának bemutatására vállalkozom, nem pedig a lipótmezei tébolyda tényleges intézményi működésének vagy térhasználati gyakorlatainak részletes vizsgálatára, amely eltérő forrásbázist és módszertani megközelítést igényelne.

Az intézményesülés lehetőségei Magyarországon a 19. század első felében: diskurzusok, aktorok és színterek

Az első tervek egy önálló magyarországi tébolyda alapítására – a Habsburg Monarchia egyéb területein, például az Alsó- és Felső-Ausztriában, Stájerországban, illetve a Cseh- és Morvaországban végbemenő intézményalapítási folyamatokkal egyidejűleg – a 18. század végén fogalmazódtak meg. Az 1790–1791-es országgyűlést követően[5] megkezdődött egyrészt a pénzügyi háttér előteremtésére az

[5] Az 1791-ben létrehozott, vallási és egyházi ügyeket vizsgáló országgyűlési rendszeres bizottság a II. József által feloszlatott szerzetesrendek vagyonának újraelosztása és szociális intézmények létrehozása kapcsán tárgyalta egy országos tébolyda alapításának lehetőségét. *Linzbauer Franciscus Xaverius:* Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae III/4. Budae 1861. 937–938.

úgynevezett országos tébolydai alap képzése többek között adományok (vármegyei és egyházi fejalánlások) és magánszemélyek hagyatékai révén,[6] másrészt egy önálló magyarországi tébolyda szakmai tervezetének kidolgozása. Ez részben filantróp törekvésnek, részben pedig bizonyos kényszerek következményének tekinthető. Mivel hazai intézmény hiányában nem volt teljesíthető a Monarchián belüli reciprocitás követelménye, tehát Magyarország nem tudta biztosítani a más területekről érkező elmebetegek specifikus intézményi ellátását, így a magyar páciensek ellátása is bizonytalanná vált az egyéb régiókban található tébolydákban.[7]

1848-ig a helyzet megoldására több, a későbbiekben részletesen ismertetendő, a terápiás tébolyda koncepcióját is tükröző elképzelés született. A Helytartótanács Egészségügyi Osztálya először 1808-ban állított fel egy kisebb bizottságot Pfisterer Endre országos főorvos (*protomedicus*) vezetésével egy szakszerű tervezet kidolgozására és a tébolyda ideális helyének kijelölésére. Pfisterer 1809-re készült el egy 70 fős intézmény terveivel, amelynek helye Budán vagy Pesten lett volna. A helyszín kiválasztásában meghatározó körülmény volt a pesti orvosi kar közelsége, ugyanis az intézmény a gyógyító funkció mellett alkalmas színtere lehetett volna az orvostanhallgatók protoklinikai-gyakorlati képzésének is. Végül egyik kijelölt területet és/vagy épületet sem találták megfelelőnek a tébolyda kialakítására.[8]

Míg az 1810-es évektől az 1830-as évek elejéig tartó időszakot döntően a pénzügyi alap képzése és a helyszínkeresés határozta meg, addig az 1830-as években már a megvalósítás irányába tett lépések is megjelentek: az első valóban realisztikusnak tekinthető elképzelés a váci Theresianum épületének átalakítása volt. Az 1830-as évek közepétől az 1840-es évek végéig húzódó tervezési és többszörös újratervezési folyamat azonban nem vezetett eredményre. Mindemellett számos olyan elképzelés is megfogalmazódott, amelyek – későbbi megvalósulásuk révén – jelentős mértékben hozzájárultak a hazai intézményesüléshez. Ezek sorában említendő többek között a terápiás elképzelések térszervezésben való

[6] A pénzügyekre vonatkozó adatokról részletes képet ad a lipótmezei tébolyda építési folyamatát bemutató, 1869-ben keletkezett, közel 300 oldalas belügyminisztériumi jegyzőkönyv, lásd MNL OL K 150 Belügyminisztérium, Általános iratok 1867–1944 (a továbbiakban K 150), 559. kisdoboz, 1876, IV. kútfő, 13. tétel, 3258/76. Jegyzőkönyv a lipótmezei magyar orsz. tébolyda intézeti felülvizsgálatáról. Lipótmező, 1869. júl. 2. Az országos tébolydai alapot létrehozó rendeletet lásd Cons. No. 15711. die 26. Aug. 1791. Regni Gyrgathum instaurandum. In: *Linzbauer Franciscus Xaverius:* Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae III/1. Budae 1853. 665–666.

[7] Ez a kérdés egészen az 1830-as évekig napirenden maradt. A Monarchia tébolydái – különösen a földrajzi közelség miatt leggyakrabban igénybe vett bécsi – nem szívesen vettek fel magyar betegeket, és csak több évtizedes viták után sikerült rendezni a kérdést. Ekkortól a magyar betegek – ha meg tudták téríteni az ellátás költségeit – felvételt nyerhettek a bécsi intézetbe. Erről a folyamatról lásd *Linzbauer Ferenc Xavér:* A magyar korona országainak nemzetközi egészségügye. Az egyes igazgatási tárgyak fejlődésének történetével – hivatalos adatok nyomán. Pest 1868. 33–40.

[8] MNL OL K 150 559. kd. 1876. IV. kútfő. 13. t. 3258/76. fol. 2.

érvényesítése, a prágai tébolyda mint lehetséges modell átvételének mérlegelése[9] vagy úgynevezett technológiai utazások kezdeményezése az európai jó gyakorlatok adaptálása érdekében.

A bécsi Collegium Theresianum mintájára létrehozott, 1767 és 1784 között működött oktatási intézmény évtizedek óta üresen álló épületének állapotát és tébolydai célra történő hasznosíthatóságát először 1832-ben József nádor kezdeményezésére mérték fel, ám pénzhiány miatt ekkor még nem került sor tervek elkészítésére. Végül 1834 után Nádasdy Ferenc váci püspök adományának köszönhetően vált lehetővé a szakmai koncepció kidolgozása.[10] A váci országos tébolyda építési programjának kialakítása és ennek többszörös újragondolása a két országos főorvos, Lenhossék Mihály Ignác és Stáhly Ignác (1839-től a Magyar Tudós Társaság tiszteleti tagja) nevéhez fűződik, az előbbi 1825 és 1840, az utóbbi 1840 és 1848 között töltötte be a tisztséget.[11] Ekkor az intézményszervezés során merült fel először Schwartzer Ferenc neve is,[12] aki később az első sikeres hazai

[9] A prágai tébolyda 1790-ben nyitotta meg kapuit a prágai közkórház részeként. Kezdetben a kórházat vezető, az uralkodó által kinevezett, a cseh területek egészségügyi igazgatásáért felelős országos főorvos, Thaddäus Bayer irányítása alatt állt, majd ezt a feladatot 1811-ben vette át a belgyógyászati osztály vezetője, Jan Baptista Höger. Az intézet 1829-től kapott külön irányítást, első igazgatója és főorvosa Josef Pelikán volt, akit a korszakban Karl/Karel Damian von Schroff, a bécsi egyetem későbbi patológia- és gyógyszerészet-professzora, majd Josef Gottfried Riedel követett. A prágai tébolyda a 19. század második felében regionális modellként is funkcionált a Monarchia új intézményei számára, és az 1790 és az 1840-es évek között jelentős változásokon ment keresztül. Az 1790-ben megnyitott, František L. Herget által tervezett kétszintes épület már az 1820-as években kapacitáshiánnyal küzdött, ekkor kapta meg a kórház a közelben álló korábbi Ágoston-rendi Szent Katalin-kolostor két épületét, amelyet 1828 és 1833 között Jan Fiala cseh építész tervei alapján alakítottak át férfi és női páciensek részére. Az intézményt 1841-ben újabb szárnnyal bővítették, teljes kapacitása 250–260 fő volt. Ezzel párhuzamosan az 1830-as években azonban az elmebetegek számának rohamos növekedésével, a későbbi igazgató, Riedel vezetésével megindult egy új, terápiás tébolyda tervezése. Adminisztratív szempontból a tébolyda 1842-től működött a prágai közkórháztól független intézményként. A korridoros kialakítású, kapacitás szempontjából közepes méretű, több részre osztott terápiás kerttel ellátott, a Moldva (Vltava) folyóra és a környező dombokra néző intézmény kivitelezhető léptékben adaptálta a legmodernebb koncepciókat egy közép-európai közegre. A tébolyda egykorú, a terápiás intézmény kialakítása mögött húzódó koncepciókat is magyarázó leírásait lásd *Josef Gottfried Riedel:* Prag's Irrenanstalt und ihre Leistungen in den Jahren 1827, 1828 und 1829. Prag 1830; *Jakob Fischel:* Prag's k. k. Irrenanstalt und ihr Wirken seit ihrem Entstehen bis incl. 1850. Erlangen 1853. A modell kialakításához lásd még *Petra Chaloupková:* Správa a fungování Zemského ústavu pro choromyslné v Praze v letech, 1791–1886. Szakdolgozat (Univerzita Karlova v Praze). Praha 2008. 23–40.

[10] MNL OL K 150 559. kd. 1876. IV. kútfő. 13. t. 3258/76. fol. 5–6.

[11] Vö. MNL OL K 150 559. kd. 1876. IV. kútfő. 13. t. 3258/76. fol. 9–10.; MNL OL C 66 Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum Sanitatis 1783–1848 (a továbbiakban C 66), 479. csomó, 1847, 31. kútfő, 20.401/847, 79r–84r. Királyi Helytartósági Tanácsos, országos fő orvos [Stáhly Ignác] a Váczon létesülendő Tébolydában alkalmazando Tisztviselők száma, dijjai és egyébb járandóságai eránt készitett Tervét felterjeszti. Pest, 1847. máj. 7.

[12] Stáhly tervezetében három esélyes jelölt jelent meg az igazgató-főorvosi pozícióra: Schwartzer Ferenc, Pomutz Konstantin, a bécsi közkórház másodorvosa és Edward Herdegen, a bécsi Josephinum kémiaprofesszora. Stáhly a három jelentkező közül Schwartzer Ferencet ítélte a legalkalmasabb jelöltnek. A pozícióra benyújtott jelentkezéseket lásd MNL OL C 66 479. cs. 1847. 31. kútfő. 20.401/847.

magántébolyda alapítójaként (1850) és az elmekórtan első egyetemi tanáraként (1860/1861-től) az intézményesülés egyik kulcsfigurájává vált.[13] A sikertelen váci tébolydaprojekt leállítását követően, Schwartzer már korábban felmerült kezdeményezése nyomán,[14] az orvost a Magyar Udvari Kancellária 1848 februárjában egy, a tanulmányban később részletesen is tárgyalt nyugat-európai körútra küldte. Ennek eredményeként nemcsak számos, a korabeli tébolydaépítészet és -irányítás koncepcióit tárgyaló beszámoló, hanem egy konkrét, a prágai modellt követő tervezet is született,[15] amely alapvonalainak részleges megvalósítására valóban sor került, ám nem a Schwartzer által elképzelt formában és irányítással.

Az elhúzódó, többszörös fáziskéséssel kibontakozó magyarországi intézményesülési folyamatban tehát kettős hiány figyelhető meg: hiányzott egyrészt az úgynevezett kusztodiális szakasz, amelynek során kialakultak a specializáltan az elmebetegek elkülönítését és még elsősorban a megőrzését, fegyelmezését végző intézmények, mint például a Bécsben 1784-ben a közkórház részeként megnyitott Narrenturm. De hiányzott az a fázis is, amelyben egy intézmény belső, organikus fejlődés eredményeként, a terek megújításával terápiás karaktert vett fel, mint például az 1790-ben megnyitott prágai tébolyda esetében. Az utóbbi a magyarországi intézményesülésben is alapvető szerepet játszó Josef Gottfried Riedel igazgató-főorvosi tevékenysége nyomán az 1830-as és 1840-es évek során vált a teljes Monarchia számára modellé.

A fáziskésések miatt Magyarországon tehát önálló, központi, terápiás karakterű tébolyda létrehozására az első komolyabb tervek megszületésének időszakától, az 1830-as évek közepétől kezdődően a leginkább életképes megoldásnak a már létező modellek átvétele bizonyult egy, a hazai viszonyokra adaptált formában. Ennek a megkésettségnek számos negatív következménye – a belső, jóval organikusabb fejlődés ellehetetlenülése és a magyarországi intézményesülésnek a lipótmezei tébolyda építése időszakában számos kritikát kiváltó akadozása – mellett

84v–85r; uo. 471. cs. 1848. 27. kútfő 4104/504/1846. Dr Franz Schwartzer Secundarius der Wiener k. k. Irrenheil-Anstalt, bittet fußfällig um allergnädigste Verleihung, eines Primariates an der neuen ungarischen Irrenheilanstalt. Bécs, 1846. márc. 12.; uo. 8150/1030/1846. Pomutz Konstantinnak a Bécsi Császári Királyi Közönséges Korház másod Orvosának folyamodványa. Bécs, 1846. máj. 20.

[13] Schwartzer Ferenc pályájának alakulása szempontjából fontos volt a családi minta is: nagybátyja, Schwartzer Antal gyógypedagógus az 1802-ben megnyitott váci siketnéma intézet („Siketek Nevelőháza") tanára, majd igazgatója (1808–1834) volt. Schwartzer unokatestvére, Fekete Károly 1874–1889 között vezette az intézményt.

[14] Az utazás körülményeiről és feltételeiről lásd MNL OL H 52 Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, Egészségügyi Osztály 1848–1849 (a továbbiakban H 52), 29. kútfő, 5. tétel, 4220/490-1848, ff. 2–7. Méljen Tisztelt Klauzál Gábor Ipar Kereskedelmi és Földmüvelési Minister Úrhoz alazatos Jelentése Schwartzer Ferencz a' Tébolyda ügyben külföldre kiküldött orvosnak. Buda, 1848. aug. 10.

[15] Schwartzer tervezetét Horánszky Nándor adta közre 1963-ban. *Horánszky Nándor:* Schwartzer Ferenc javaslata 1848-ból. Orvostörténeti Közlemények 29. (1963) 257–269.

pozitív hozadéka is volt. A tervezés és a kivitelezés időszakára ugyanis számos olyan elméleti megfontolás és kipróbált jó gyakorlat is rendelkezésre állt már Európában, amelyek hozzájárulhattak egy, a megnyitása pillanatában korszerűnek számító intézmény létrehozásához és a terápiás tébolyda – meglehetősen idealizált – koncepciójának gyakorlatba való átültetéséhez.

Miként a kezdeti tervezési, majd a későbbi tervezési-kivitelezési folyamat, úgy az ezzel kapcsolatos diskurzus esetében is két nagyobb korszak különíthető el. Bár az intézménytervezés és -szervezés feladata a 18–19. századforduló időszakától a reformkor végéig a magyarországi orvosközösség belügyeként tematizálódott, a terápiástébolyda-koncepcióval összefüggésbe hozható elméletek recepciója és az ezzel kapcsolatos tudástermelés és -terjesztés is jóval heterogénebb karakterű volt. Ennek a kezdeti nyitottságnak megfelelően a „nemzeti tébolyda" létrehozásának reformkori diskurzusát – még ha a kérdés elsősorban orvosi körökben és ott is meglehetősen marginális formában került elő – különböző színtereken (például egyesületekben) és eltérő műfajokban (orvosi irodalomban, szaksajtóban, egyetemi disszertációkban, útibeszámolókban, tervezetekben, előadásokban) az intézményesülés mintáinak és jó gyakorlatainak változatossága jellemezte. Mindez a potenciális tudástranszferek és adaptációs lehetőségek iránti nyitottságot, az útkeresést és az ebből fakadó többirányú törekvéseket tükrözte.

1848–1849-et követően, bár az intézményesüléssel kapcsolatos tudástermelés intenzívebbé vált, egyúttal új, eltérő karaktert is öltött. A magyar orvosközösség bizonyos tagjainak szakmai irányításával megvalósítandó – fentebb csak röviden vázolt – projektekkel szemben 1857-től a „nemzeti tébolydaprojekt", vagyis a lipótmezei tébolyda tervezése és kivitelezése elsősorban kívülről irányítottá vált. A szakmai terveket Josef Gottfried Riedel elmeorvos, királyi tanácsos, a prágai tébolyda korábbi és az 1853-ban megnyitott bécsi Alsó-Ausztriai Tartományi Elmegyógyintézet (Niederösterreichische Landesirrenanstalt) igazgató-főorvosa és a Monarchia nagy tébolydaprojektjeinek (Nagyszeben, Brünn, Ybbs an der Donau, Zágráb, Lemberg) fő szakmai tanácsadója készítette. A tébolyda pedig a Riedellel szoros együttműködésben dolgozó Ludwig Zettl osztrák építész tervei nyomán épült fel. A konkrét tervezési folyamatba, bár meglehetősen korlátozott mozgástérrel, egyetlen magyar szakértőként Petz Ármin kertépítő mérnök szólhatott bele, aki az 1860-as évek második felében, az épület kialakítása után kezdhette meg a kerttervezéssel kapcsolatos munkálatokat.[16] Ebben az időszakban te-

[16] A kert kialakításához kapcsolódó dokumentációt (a pályázatok bírálati folyamata, pénzügyi keretek, előírások) lásd MNL OL D 217 IV. 345. d. 99696/864; uo. 83080/865. Magyar Gazdasági Egyesület az országos tébolyda telkén létesítendő park és kertek iránt. Pest, 1865. okt. 24.; uo. 24796/866. Az országos építési igazgatóság az országos tébolydai kertnek és ligetnek rendezés és alakitása körül még e tavaszon végzendő munkák sorát jóváhagyás végett terjeszti elő. Buda, 1866. márc. 21.; uo.

hát a magyarországi orvosok lehetőségei is meglehetősen beszűkültek: beleszólást elsősorban a tervek kivitelezése során mutatkozó anomáliák és gyakorlati akadályok (pénzhiány, a vállalkozók csődje) megoldására irányuló felülvizsgálati szakaszban kaptak.

Ekkortól a nyilvános fórumokon is elsősorban a tébolydaépítési folyamat szűklátókörűségének kritikája került előtérbe, különösen az akkor induló új magyar nyelvű szaklapokban, például az 1857-től megjelenő *Orvosi Hetilap*ban és az 1861-től kiadott *Gyógyászat*ban, vagy a működésüket újjászervező társaságok – például a Budapesti Királyi Orvosegyesület vagy a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága (MOTT) – ülésein. Tehát az 1857–1868 közötti időszakban az intézményesüléssel és az elmebetegügyi reformmal kapcsolatos véleménycsere intenzívebbé, egyúttal fókuszáltabbá vált azáltal, hogy a diskurzus terében megjelent egy tényleges, viszonyítási pontnak tekinthető intézmény.

Azonban ebben a bizonyos szempontból szűkebbnek mutatkozó térben is lehetőség mutatkozott arra, hogy számos prominens tudós és szakértő betekintést nyerjen a tébolyda tervezésébe, és véleményükkel, még ha csak marginális formában is, de befolyásolják az intézmény végső kialakítását. Míg a reformkorban az aktuális, végül meg nem valósított tervezetekért szakmailag mindig az éppen hivatalban lévő országos főorvos felelt, addig az 1850-es és 1860-as években a szakértői kör meglehetősen kitágult, és az orvosok mellett építészek, mérnökök, kertépítő mérnökök és agrártudósok is részt vettek a felülvizsgálati-véleményezési folyamatban. Fontos azonban hozzátenni, hogy az intézményesülés modelljeivel és általánosságban az elmebetegügyi reformmal kapcsolatosan is elsősorban az egyes intézményekben magasabb pozíciókat betöltők fogalmaztak meg véleményt, így a tanulmányban összefoglaltak mindenekelőtt egy szűkebb, a folyamatokba belelátó (elit)réteg képviselőinek álláspontjait tükrözik.

Az 1850-es, 1860-as években már formálódni kezdett az a munkamegosztás is, ami a 19. század második felében meghatározta az egyes szervezetek hatáskörét és beleszólását az elmebetegüggyel kapcsolatos, az intézményi-gyógyítási feladatokat és a tudományos tudástermelést is magában foglaló véleménycserében. Az 1861-ben a második alkalommal leállított és komolyabb újratervezést igénylő építkezés ellenőrzésére a Helytartótanács vizsgálóbizottságot rendelt ki.[17] Ennek tagjai között az akkorra már sikeresen működő magántébolydát szervező Schwartzer Ferenc elmeorvos mellett ott volt többek között a Magyar Tudományos Akadémia három tagja is – Korizmics László agrártudós és -politikus, a Magyar

44967/866. Országos építési igazgatóság, Petz Herman kezdeti kimutatását az országos tébolyda telkén helyreállított élősövény kerítés iránt, utalványozás végett terjeszti fel. Buda, 1866. jún. 4.

[17] MNL OL K 150 559. kd. 1876. IV. kútfő. 13. t. 3258/76. fol. 27–61.

Természettudományi Társulat korábbi elnöke és az MTA tiszteleti tagja, Fest Vilmos építész, az MTA rendes tagja és Sauer Ignác országos főorvos, az MTA levelező tagja –, akik egyéni szakértőkként vettek részt a felülvizsgálati folyamatokban. Korizmics később, az épület kialakítását követő kerttervezési munkálatok során is közreműködött szakértőként, ekkor azonban már testületi véleményt fogalmazott meg. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület alelnökeként a terápiás tébolyda koncepciója szempontjából kiemelt jelentőségű kert és park végleges kiépítésekor a kertépítő mérnökök – a későbbi kivitelező Petz Ármin, valamint Bielik Ferenc és Daser Ferenc – számára a Riedel–Zettl-féle épületkoncepció miatt meglehetősen szűk mozgásteret hagyó pályázatra benyújtott tervekkel kapcsolatban foglalt állást.[18]

Bár a tekintélyes szakértői gárda egy részének munkássága szorosan kötődött az Akadémiához, maga az intézmény nem vett részt sem hivatalos szakértői delegációval, sem pénzügyi támogatással az ország első állami fenntartású tébolydájának kivitelezésében. Ennek okai elsősorban abban keresendők, hogy az Akadémia tudományosságában a meglehetősen képlékeny „kontúrokkal" rendelkező terület a 19. században csak marginálisan volt jelen. A század első felében a kapcsolódó filozófiai tudástermelés, az 1880-as évektől pedig elsősorban az agy- és idegtudományos kutatások kerültek előtérbe. Ezzel szemben az alkalmazott területekhez, a tébolydaszervezéshez, -irányításhoz és -reformhoz, valamint az ezek nyomán felmerülő szociális kérdésekhez kapcsolódó diskurzusok elsősorban a praktizáló orvosokat nagy számban tömörítő társaságokban tematizálódtak, és a későbbi reformtörekvések is elsősorban ezekből a közegekből indultak ki.[19]

Idejétmúlt gyakorlatok és új ideálok: az elméleti recepció irányai és fókuszai

Az elmebetegek ellátásában és szakszerűségre törekvő gyógykezelésében a 18–19. század fordulóján jelent meg a felvilágosodásnak az ember nevelhetőségébe vetett hitében gyökerező terápiás optimizmusa, amelynek központi koncepciója a humánumon keresztüli gyógyítás volt. Ez a törekvés mindenekelőtt a morális terápia[20] elméletében és az újfajta szemlélet gyakorlati megvalósítására való tö-

[18] MNL OL D 217 IV. 345. d. 83080/865. 143r–v.

[19] A pszi-tudományok reprezentációjáról a Magyar Tudományos Akadémia fórumain részletesen lásd *Kovács Janka:* A tudományos társaságok szerepe a pszi-tudományok professzionalizációjában a 19. században. In: Fejezetek a Magyar Tudományos Akadémia első 200 évéből. Szerk. Cieger András. Bp. 2026. (Megjelenés előtt.)

[20] A morális terápia elméletéhez összefoglalóan lásd *Anne Digby:* Madness, Morality and Medicine: A Study of the York Retreat, 1796–1815. New York 1985. 33–87.; *Roy Porter:* Mind Forg'd Manacles: A History of Madness in England from the Restoration to the Regency. Ann Arbor 1987. 206–228.

rekvésben öltött testet egymástól függetlenül több európai centrumban is, például Párizsban, Yorkban, Hallében és Firenzében. Ez a megközelítés magában foglalta a korábban gyógyíthatatlannak, a társadalomba integrálhatatlannak tekintett lelki és elmezavarokkal élők állapotának empatikus megközelítését, és a kapcsolódó eljárásokat – ideális esetben – mindenekelőtt az orvos és páciens közötti interakciókra és szorosabb emberi kapcsolatra, a munka- és foglalkoztatási terápia korai formáira, továbbá a rekreációra és ennek jegyében hangsúlyosan a természeti környezetben eltöltött időre alapozta.

A szakirodalomban mára általánosan elfogadott, közhelyszerű álláspont, hogy az orvosi elméletek „pszichologizálását" alapvetően a filozófia felől érkező elméleti megfontolások befolyásolták.[21] A morális terápia és a kapcsolódó elképzelések – például az új típusú gyógyító terek, a nyugodt természeti környezet és a harmonikus, rendezettséget tükröző vizuális elemek – 19. század első felében megfigyelhető felértékelődésének szempontjából a legjelentősebb John Locke hatása volt. Locke az *Értekezés az emberi értelemről* című, 1689-ben megjelent művében három, a *tabula rasa*nak tekintett elme „feltöltődését" eredményező folyamatot vizsgált: az *észlelést*, amely során megképződnek az ideák, azaz a külvilág pszichés lenyomatai; az *asszociációt*, amely az ideák összekapcsolásának folyamatát jelenti; valamint az *absztrakciót*, amelynek hatására az elme az egyes ideákból a közös jegyek elvonásával absztrakt fogalmak létrehozására képes.[22] Ezek közül itt az *asszociáció* folyamatát érdemes kiemelni. A Locke-i elmélet az elmebetegségek kontextusában értelmezhető úgy is – és a 18. század folyamán ez a gondolat vált meghatározóvá –, hogy az elmebetegség a helytelen, rossz asszociációk láncolatát jelentheti, ez azonban megfelelő terápiával gyógyítható, és az elmebeteg a társadalomba integrálható.[23] Ebben a keretben pedig a pozitív benyomásokat keltő vizuális, auditív és olfaktorikus élmények egyre inkább felértékelődtek gyógyításukban. Az elmebetegekkel és állapotaikkal szemben tanúsított attitűdök, valamint a gyógyíthatósággal kapcsolatos diskurzusok átformálódása nyomán pedig – különösen és legteljesebb formájában a többi európai ország

Recepciójához a Habsburg Monarchiában a 18–19. század fordulóján lásd *Kovács Janka:* A lélek tudománya. Diszciplinarizálódás, medikalizáció és tudásterjesztés Magyarországon. Bp. 2024. 179–190.

[21] Ennek összefoglalásához lásd *Porter, R.:* Mind Forg'd i. m. 187–195. A természeti környezet pozitív hatásaival való összefüggéseihez lásd *Clare Hickman:* Cheerful prospects and tranquil restoration: the visual experience of landscape as part of the therapeutic regime of the British Asylum, 1800–60. History of Psychiatry 80. (2009) 4. sz. 425–441.

[22] *John Locke:* Értekezés az emberi értelemről. Ford. Vassányi Miklós – Csordás Dávid. Bp. 2003. 107–446. passim.

[23] Vö. *Porter, R.:* Mind Forg'd i. m. 187–195.

szempontjából mintaadó Angliában –, nagy mértékben átalakultak a gyógyításuknak szentelt gyakorlatok és azok színterei is.

Ehhez a kezelési formához szorosan kapcsolódott az új térszervezési modell is, amely az ideálok tekintetében megfelel a tanulmány bevezetőjében vázolt elvárásoknak mind a helyszín megválasztása, mind a belső terek kialakítása és a különböző nemű, állapotú és rangú betegek elválasztásának kifinomult rendszere szempontjából. A terápiás koncepciónak a térszervezésben is tükröződő első alkalmazása az angliai York Retreathez köthető. A modell alapját a filantróp kvéker reformerek által 1796-ban megnyitott tébolyda az ideálokat többé-kevésbé gyakorlatba ültető intézményszervezési eljárásai jelentették.[24] A korábbi börtönszerű intézetekhez képest itt öltött testet esszenciális formájában az a gondolat, hogy az elmebetegeket a minél tartósabb gyógyulás érdekében egy, a vidéki birtokokat idéző környezetben, otthonosabb és biztonságosabb kialakítású, egy-, maximum kétszintes épületekben kell elhelyezni,[25] amelyek a városi zárt intézményektől eltérően egyrészt esztétikai, másrészt praktikus szempontokból is hatékonyabb, az előírt napirend és ebből kifolyólag az önkontroll gyakorlását is elősegítő, a munka-szórakozás-pihenés tereit kijelölő[26] gyógyító közeget jelenthettek. Ez utóbbiak ugyanis már méretükben (nem ritkán akár 800–1000 főt is képesek voltak befogadni, mint például a párizsi Salpêtrière) és külső jegyeikben (többemeletes épületek rácsokkal és magas kerítésekkel) is tükrözték a korabeli elmebetegellátás büntető-fegyelmező karakterét, amit a morális terápia igyekezett meghaladni.[27]

A yorki modell követendő mintává vált az elmegyógyászok számára a 19. század első felében. Különösen az irányításáért felelős Samuel Tuke tollából 1813-ban és 1815-ben megjelent és az intézmény működését tárgyaló beszámolók publikálását követően került előtérbe, amelyek a témával kapcsolatos orvosi és az ezt lekövető, az orvosi koncepciókkal szorosan együtt mozgó építészeti irodalom legtöbbet hivatkozott szövegei lettek.[28] Az 1820-as és 1830-as évek folyamán angol, német és francia nyelvterületen gyakorló elmeorvosok széles körben

---

[24] A yorki modellhez lásd *Digby, A.:* Madness, Morality and Medicine i. m. 14–32., 88–104.

[25] *Sarah Rutherford:* The Landscape of Public Lunatic Asylums in England, 1808–1914 II. PhD-disszertáció (De Montfort University). Leicester 2003. 168–178.

[26] Michel Foucault sokat idézett kritikája szerint az önkontroll elsajátítására épített morális terápia a fegyelmező tekintet interiorizálását jelentette, tehát nem elsősorban a gyógyítást, hanem a fegyelmezést szolgálta a korábban a betegeket korlátozó láncok „belsővé tételével", amely folyamat révén a lélek a test börtönévé válik. *Michel Foucault:* A bolondság története a klasszicizmus korában. Ford. Sujtó László. Bp. 2004. 639–701.

[27] *Samuel Tuke:* Description of the Retreat, an Institution near York for Insane Persons of the Society of Friends. York 1813; *Uő:* Practical Hints on the Construction and Economy of Pauper Lunatic Asylums. York 1815.

[28] A morális terápia koncepciójának térbeli kivetüléséhez lásd *Barry Edington:* Moral architecture: The influence of the York Retreat on asylum design. Health & Place 3. (1997) 3. sz. 91–99.

hivatkozott írásai egyszerre ötvözték a jó és elvetendő gyakorlatokból leszűrt, saját megfigyeléseikre és/vagy olvasmányélményeikre alapozott ismereteik szintézisét, elmeorvosi és intézményszervezési praxisuk tapasztalatait, valamint mindezek konceptualizálását és az általános alkalmazhatóságot célzó keretezését.

Tuke írásain túl az új modell szempontjából formatív időszaknak tekinthető évtizedekben megjelent munkák közül kiemelkednek a magyarországi recepció szempontjából is jelentős, a gyakorlatra reflektáló, de absztraktabb és általánosabb észrevételeket is megfogalmazó írások, olyan szerzők tollából, mint John Conolly, a London melletti hanwelli, William Alexander Francis Browne, a skóciai Montrose Asylum, William Charles Ellis, a Nyugat-Yorkshire-ben található wakefieldi West Riding Pauper Asylum, Heinrich Philipp August Damerow, a hallei, Carl Friedrich Flemming, a sachsenbergi, Christian Friedrich Wilhem Roller, a heidelbergi majd az acherni (Illenau), Carl Wigand Maximilian Jacobi, a siegburgi és Joseph Guislain, a genti tébolydák igazgató-főorvosai.[29] Az egymás elképzeléseire és narratíváira is építő, olykor egymással is vitatkozó szövegek[30] a terápiás tébolydával kapcsolatos ismeretek legkorszerűbb szintézisét nyújtották, szerzőik pedig gyakorló elmeorvosokként olyan modellintézmények élén álltak, amelyek rendszeres célpontjai voltak az európai orvosok által a tapasztalatszerzés és az adaptálható jó gyakorlatok megismerésének céljával vállalt, az intézményesülésben jelentős szerepet játszó technológiai utazásainak is.[31]

---

[29] Sokat hivatkozott írásaikat lásd *William Alexander Francis Browne:* What Asylums Were, Are, and Ought to Be. Edinburgh 1837; *John Conolly:* The construction and government of lunatic asylums and hospitals for the insane. London 1847; *Heinrich Damerow:* Ueber die relative Verbindung der Irren- Heil- und Pflege-Anstalten in historisch-kritischer, so wie in moralischer, wissenschaftlicher und administrativer Beziehung. Leipzig 1840; *William Charles Ellis:* A treatise on the nature, symptoms, causes, and treatment of insanity. London 1838; *Carl Friedrich Flemming:* Die Irren-Heil-Anstalt Sachsenberg bei Schwerin im Großherzogthume Mecklenburg. Schwerin–Berlin 1833; *Joseph Guislain:* Traité sur l'aliénation mentale et sur les hospices des aliénés I–II. Amsterdam 1826; *Maximilian Jacobi:* Ueber die Anlegung und Einrichtung von Irren-Heilanstalten mit ausführlicher Darstellung der Irren-Heilanstalt zu Siegburg. Berlin 1834; *Christian Friedrich Wilhelm Roller:* Die Irrenanstalt nach allen ihren Beziehungen. Karlsruhe 1831.

[30] Az ilyen típusú viták egyik legjobb példája John Conolly 1847-ben a terápiás tébolydák kialakításával foglalkozó munkájában kifejtett nézete, miszerint, bár Jacobi 13 évvel korábban megjelent, a siegburgi terápiás intézetet bemutató munkája és annak angol fordítása kiválóan ismerteti a koncepciót, a kényszerítőeszközök használatára vonatkozó idejétmúlt megjegyzései azonban kérdésessé teszik, hogy adaptálhatóak-e a gyakorlatban az abban vázolt módszerek. Conolly maga ugyanis az ún. non-restraint, tehát a kényszerítőeszközök elhagyását szorgalmazó mozgalom egyik fő propagálójaként a tébolyda kialakítását, például az izolációs szobák elrendezését is az új szemlélethez igazította. Az általa először nagy intézményi közegben, a 1831-ben megnyitott 300 fő befogadására képes hanwelli First Middlesex County Asylumban bevezetett módszer helyi sikere ugyanis optimizmusra adott okot számára azzal kapcsolatban, hogy a non-restraint más nagyobb tébolydákban is alkalmazható lesz. *Jacobi, M.:* Ueber die Anlegung i. m.; *Conolly, J.:* The construction i. m. 8–9.

[31] A technológiai utazás fogalmának értelmezésében, az utazástípussal kapcsolatban elsőként hazai alkalmazást szolgáltató minta: *Kurucz György:* „Kedves hazámfiai, mozdulni kell..." Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején. Bp. 2020.

A terápiástébolyda-koncepció hazai recepciója többirányú volt, és ahogyan az intézményszervezéshez köthető, a reformkorinál jóval szélesebb és összetettebb tudástermelés és -terjesztés, úgy idővel ennek a tematikának az integrálása is egyre fókuszáltabbá, és az ismeretszerzés és -átadás szempontjából differenciáltabbá és reflektáltabbá vált. A recepció a 18–19. századfordulótól kezdődően az oktatás kontextusához is szorosan kötődő, azt alapvetően meghatározó, inkább elméleti orvosi irodalom különböző műfajaiban követhető nyomon. Az 1820-as évektől pedig már számos gyakorlati, az orvosi utazások során tett megfigyelésekre alapozott ismeret is helyet kapott például reformtervezetekben, amelyek a szaksajtóban és a társasági fórumokon kerültek bemutatásra. Ezek egyúttal az első átfogóbb javaslatokat is jelentették az új koncepció bizonyos elemeinek hazai adaptálására nézve.

Az elmebetegellátás jó gyakorlataival, valamint az elmegyógyintézetek megszervezésével és működtetésével kapcsolatos elképzelések a 18–19. század fordulójától mindenekelőtt az állam és intézményeinek optimális működéséről szóló általános rendészeti,[32] valamint a közegészségügy szervezeti kérdéseivel foglalkozó orvosrendészeti irodalomban és később az ezekhez a műfajokhoz szorosan kapcsolódó társadalomorvostani írásokban formálódtak. Ezek az írások jelölték ki azokat a tematikus irányokat is, amelyek mentén az elmebetegügy rendezésének kérdései kerültek előtérbe az orvosi diskurzusban. Az új tébolydaszervezési modell recepciója szempontjából a leglényegesebb az emberi életet a környezeti-társadalmi közeggel szoros egységben kezelő orvosrendészet volt, amely a századfordulótól az orvosok elsődleges szakmai szocializációját meghatározó egyetemi oktatásban is helyet kapott. Ezek a munkák számos állami feladatot és kapcsolódó regulatív intézkedést foglaltak magukban, míg az orvosképzés curriculumába integrált kétféléves államorvostani kurzusok mindenekelőtt társadalmi szemléletet közvetítettek.[33]

Az orvosrendészeti munkák empirikus tapasztalatokra, normatív forrásokra – például városi és uralkodói rendeletekre, orvosi topográfiákra, szociális és egészségügyi intézményeket bemutató beszámolókra – támaszkodva jelenítették meg szerzőik saját elképzeléseit, többek között az adott területen élő népesség egészségét befolyásoló tényezők és ideálisan a „társadalom testének”

[32] A Habsburg Monarchia meghatározó szerzői közül kiemelendő pl. *Johann Heinrich Gottlob von Justi:* Grundsätze der Policey-Wissenschaft. Zweyte, stark vermehrte Auflage. Göttingen 1759; *Joseph von Sonnenfels:* Grundsätze der Polizei-, Handlung- und Finanzwissenschaft. Erster Theil. Dritte Auflage. Wien 1777.

[33] Ehhez lásd *Kovács J.:* A lélek tudománya i. m. 53–57.

folyamatos ellenőrzését, kondícióinak javítását előmozdító intézkedések szükségességéről.[34] Ez magában foglalta azoknak az intézményi tereknek a kialakítását is, amelyek elősegíthették a betegségek, kóros állapotok korrigálását is. Az elmebetegségek és a kapcsolódó intézményrendszer, a tébolydaépítészet és -tervezés főbb kérdései (elkülönítés, belső és külső terek kialakítása, megfelelő városi vagy vidéki lokáció kiválasztása), valamint a kezeletlen és ellenőrizetlen elmebetegségek következményei (ön- és közveszélyesség) mindenekelőtt ebben a kontextusban jelentek meg olyan szerzők tollából, akik maguk is gyakorló orvosok és/vagy egyetemi professzorok voltak; mint például a saját rendszerét több kötetben összefoglaló Johann Peter Frank, a paviai és göttingeni egyetemek professzora, 1795-től a bécsi közkórház igazgatója, akinek ezirányú munkássága a korszakban alapvető hivatkozási alapnak számított. Frank 1779 és 1827 között megjelent kilenckötetes munkája (amelynek utolsó három darabját halála után tanítványa, Georg Christian Gotthilf von Voigt állította össze írásaiból) zárókötetében foglalkozik részletesen az elmebetegügy kérdésével.[35]

Az orvosrendészeti ismeretek terjesztésében Frank munkássága mellett a magyarországi orvosi oktatásban az 1840-es évekig használt Joseph Bernt-féle tankönyvekben szintetizált és közvetített tudás jelentette az alapokat.[36] Frank és Bernt olyan szerzők írásaira támaszkodtak, mint a morális terápia eljárásainak konceptualizálásában kiemelkedő Philippe Pinel és a tébolydareformer Samuel Tuke. Rajtuk kívül olyan további, a téma szempontjából releváns szerzőket idéztek, mint például John Howard angol börtönreformer, Thomas Arnold leicesteri tébolydaigazgató, William Pargeter angol orvos, Johann Christian Reil, a pszichiátria első egyetemi professzora Berlinben és Vincenzo Chiarugi, a firenzei Santa Dorotea és San Bonifacio kórházak igazgatója, aki a két intézményben a gyakorlatban is törekedett a morális terápia bizonyos elemeinek megvalósítására.[37] Mind Frank, mind pedig Bernt olyan rendszert vizionáltak, amelyben a társadalom és az elmebetegek egyaránt védelemben részesülnek, és ahol a rászorulók megfelelő ellátást kapnak. A Frank által az elmegyógyintézetek ideáltípusának

[34] A Habsburg Monarchia vonatkozásában legújabban lásd *Lukas Lang:* Medicinische Polizey in den habsburgischen Ländern der Sattelzeit. Eine Beitrag zu einer Kulturgeschichte der Verwaltung von Gesundheit. Wien 2021.

[35] *Georg Christian Gotthilf Voigt:* Supplement-Bände zur medinicischen Polizei, oder Sammlung verschiedene, in diese Wissenschaft einschlagender, eigener Aufsätze III. Leipzig 1827. 60–88., 223–230., 276–348.

[36] *Joseph Bernt:* Systematisches Handbuch der Staats-Arzneykunde, zum Gebrauche für Aerzte, Rechtsgelehrte, Polizeybeamte und zum Leitfaden bey öffentlichen Vorlesungen. Zweyter Theil, Die öffentliche Krankenpflege. Wien 1817. 234–242. Az orvosi oktatásban használt tankönyvekről lásd *Kovács J.:* A lélek tudománya i. m. 41–57.

[37] Lásd pl. *Bernt, J.:* Systematisches Handbuch i. m. 238., 241.; *Voigt, G. C. G.:* Supplement-Bände i. m. 83., 230.

tekintett intézmények leírását követve három fő problémakört azonosíthatunk: 1. az épített és természeti környezet szerepét, 2. a kezelés és irányítás módszereit (betegfelvétel, elkülönítés, terápia), 3. valamint az elmegyógyintézet személyzete feladatainak meghatározását.[38]

E megközelítés értelmében az új típusú elmegyógyintézetnek – ideális esetben és az addigi elvektől eltérően – távol kell lennie a világ zajától. Míg korábban – különösen a francia,[39] de részben az angol gyakorlatban is[40] – a társadalom „nemkívánatos elemeit" és e meglehetősen nehezen megfogható csoport részeként az elmebetegeket bizonyos esetekben jobban ellenőrizhető helyekre zárták és izolálták (például Párizsban városi kórházakban, vagy az első olyan speciális intézményekben, mint a londoni Bedlam), a morális terápia a környezetváltozást és a szinte háborítatlan természetbe való visszavonulást követelte meg.[41] Ez a szemléletváltás részben az elmebetegekkel szembeni attitűdváltozást, részben a romantikus természetszemlélet gyógyításukban való megjelenését tükrözi.[42] Erre kiváló példa a már említett York Retreat mellett a Nápoly melletti Aversában 1813-ban megnyitott intézmény, amelyet Johann Peter Frank is példaértékűnek tekintett.[43]

A Habsburg Monarchia elmebetegügyi diskurzusát alapvetően formáló, az egyetemi oktatáshoz is szorosan kötődő reformszemléletű orvosok, köztük például Ernst von Feuchtersleben, a bécsi egyetem első orvosipszichológia-tanára, Viszánik Mihály, a bécsi Narrenturm főorvosa, Gebhardt Xavér Ferenc, a pesti egyetem patológia- és terápiakurzusokért felelős professzora vagy Schwartzer Ferenc[44] rámutattak arra – moralizáló felhangoktól sem mentesen –, hogy az

---

[38] *Voigt, G. C. G.:* Supplement-Bände i. m. 100., 164., 216–230., 276–348.

[39] Michel Foucault 1961-es, a nemzetközi tudományosságban élénk reflexiókat kiváltó kötetében vizsgálta – szelektív forrásbázis és számos, a saját kora intézményi közegében gyökerező prekoncepció alapján – az ún. nagy elzárás folyamatát, amelynek során a társadalom marginálisnak és deviánsnak tekintett elemeit (ún. érdemtelen szegényeket, bűnözőket, elmebetegeket) közös intézményekbe terelték. Foucault ezt az abszolutista államok kormányzatai által alkalmazott felügyeleti technikák megnyilvánulásaként értelmezte, koncepciója azonban mára a pszichiátria társadalomtörténetére vonatkozó empirikus kutatások nyomán jelentős mértékben megkérdőjeleződött. *Foucault, M.:* A bolondság története i. m.

[40] *Andrew Scull:* The Most Solitary of Afflictions. Madness and Society in Britain 1700–1900. New Haven–London 1993. 1–45.

[41] *Porter, R.:* Madness and Its Institutions i. m. 290.

[42] Erről lásd *Clare Hickman*: Therapeutic Landscapes: A History of English Hospital Gardens since 1800. Manchester 2013. 1–21., 72–114.; *Rutherford, S.:* The Landscapes i. m. II. 10–105.

[43] *Voigt, G. C. G.:* Supplement-Bände i. m. 72., 100., 164.

[44] *Ernst Freiherr von Feuchtersleben:* Lehrbuch der ärztlichen Seelenkunde, als Skizze zu Vorträgen. Wien 1845. 394–395.; *Gebhardt Xavér Ferenc:* A különös orvosi nyavalya és gyógytudomány alapvonaljai II. Pest 1838. 680., 689., 749.; *Schwartzer Ferenc:* A lelki betegségek általános kór- és gyógytana, törvényszéki lélektannal. Orvosok, egészségügyi hivatalnokok és birák számára. Pest 1858. 97–98.; *Michael von Viszánik:* Unterrichts-Grundzüge zur Bildung brauchbarer, verläßlicher Irrenwärter. Wien 1850. 36–41.

elmebaj környezeti tényezőkben is gyökerezhet, különösen az urbanizáció káros hatásaiban, a zsúfolt városi lét zajterhelésében és szennyezettségében. Kiemelték, hogy mindezek ellensúlyozásaként a friss levegő és a nyugodt, festői környezet jótékony hatást gyakorolhat a mentális betegségekben (például erőszakos mániában vagy mély melankóliában) szenvedőkre. Felhívták ugyanakkor a figyelmet arra is, hogy a különböző állapotok érintettjeire más-más vizuális ingerek hathatnak pozitívan, így a levert és kedvetlen melankóliások esetében a minél több és változatosabb ingerek (színek és formák), míg a felfokozott állapotban lévő mániások esetében a rendezett, átlátható terek bírnak terápiás potenciállal.

A nyugodt környezet biztosítása nem tekinthető a vidéki elmegyógyintézetek létrehozása egyedüli okának: a hasznosság és a fenntarthatóság szintén jelentős tényezőknek számítottak. Az (elme)orvosok viszonylag korán felismerték, hogy az értelmes időtöltésnek, a munkának terápiás haszna is lehet, bár ebben a korszakban még nem kell túlértékelnünk ennek jelentőségét.[45] Míg a különböző kerti, mezőgazdasági tevékenységek bizonyos mértékig valóban önellátóvá tehettek egy kórházat, és a munkaterápia első, a betegek számára hasznos és strukturált időtöltést jelentő formája is ekkor jelent meg, a 19. század második feléig a természeti környezet szerepe elsősorban a vizualitással és annak gyógyító szerepével függött össze.

Az orvosi oktatásban nem csupán a „bemeneti" műfajokban, például az oktatásban használt tankönyvekben vagy bizonyos kurzusokhoz kapcsolódó jegyzetekben[46] detektálható az új térszervezési modellel kapcsolatos reflexió, hanem a „kimeneti", tehát hallgatók által összeállított szövegekben is. E recepció legjobb példája Klimó Menyhért sátoraljaújhelyi orvos magyar nyelvű disszertációja, amelynek benyújtását követően 1843-ban szerezte meg orvosdoktori képesítését. Klimó – az elméleti szempontból ekkor is még meglehetősen eklektikusnak tekinthető orvosi disszertációkkal szemben[47] – a legkorszerűbb, aktuális ismeretek birtokában állított össze egy önálló tervezetet Magyarország számára. A prágai elmegyógyintézetről 1830-ban kiadott Riedel-féle beszámoló[48] mellett

[45] *Jane Freebody:* The Role of Work in Late Eighteenth- and Nineteenth-Century Treatises on Moral Treatment in France, Tuscany and Britain. In: Work, Psychiatry and Society c. 1750–2015. Ed. Ernst Waltraud. Manchester 2016. 31–54.

[46] Például Pólya József, az 1841-ben a Városligetben megnyitott első magyarországi magántébolyda alapítójának Böhm Károly államorvostani kurzusairól fennmaradt jegyzetei az 1824–1830 közötti időszakból az ekkorra elterjedt gondolatokat tükrözik a védelem és biztonság, az izoláció, a szeparáció és megfigyelés térbeli kivitelezésével kapcsolatban. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Kézirattára 1.187. *Böhm Károly:* Politica medica, 19. sz. eleje (Pólya József egyetemi jegyzete), 232–238.

[47] A pszichológiai ismeretek reprezentációjáról a disszertációkban lásd *Kovács J.:* A lélek tudománya i. m. 61–78.

[48] *Riedel, J. G.:* Prag's Irrenanstalt i. m.

hivatkozott például Christian Friedrich Wilhelm Roller[49] 1831-ben megjelent, a tébolydák kialakításának elméleti téziseit a legkorszerűbb irodalom (például Autenrieth, Esquirol, Görgen, Guislain, Haslam, Heinroth, Jacobi, Pinel, Reil, Riedel, Tuke művei) alapján összefoglaló kötetére és Johann Tschallener, a tiroli Hall tébolydájába 1834-ben kinevezett igazgató-főorvos beszámolójára[50] az intézményben megvalósított terápiás gyakorlatokról.

Klimó disszertációja azonban túlmutat a pusztán elméleti eszmefuttatáson, a fiatal orvostanhallgató ugyanis olyan konkrétumokat emelt át a saját szövegébe, amelyek megfeleltek az akkor legmodernebbnek számító elképzeléseknek. A rövid írás világosan mutatja, hogy egyrészt tisztában volt a váci tébolyda elhúzódó tervezési folyamatával, másrészt azzal is, hogy bár a kezdeményezést jónak és üdvözlendőnek tartotta, kivitelezését a körülmények miatt irreálisnak gondolta. Ezt többek között azzal magyarázta, hogy egy, már meglévő épület átalakításának terve nem helyettesíthet egy erre a célra létrehozandó intézményt. A váci projekt megfontolásaival szembehelyezkedő elméleteknek Klimó a hivatkozott munkák nyomán naprakész és reflektált szintézisét adja, kitérve a gyógyulást és a gyógyítást szolgáló ideális elhelyezkedésre, a térbeli elrendezésre, a belső felosztásra és a büntetés-fegyelmezés kizárólag indokolt esetben történő alkalmazásának módozataira is.[51] Mindezeken túl nem csupán a gyógyító terek kialakítását, de az intézménnyel kapcsolatos nyelvhasználati stratégiákat[52] is mérlegeli, és javasolja, hogy a stigmatizáló „őrültek háza" vagy „bolondok háza" helyett a medikalizáció folyamatát is jól tükröző „elmekór-intézet" kifejezést vezessék be az ilyen típusú intézmények megnevezésére.[53]

A kizárólag olvasmányélményekre támaszkodó elméleti recepcióval és tudásátadással párhuzamosan zajlottak azok a tapasztalást és megfigyelést előtérbe helyező utazások, amelyek megalapozták egyrészt a reformkorban a hazai diskurzusban is megjelenő, az újfajta tébolydakoncepcióval kapcsolatos reflexiókat, másrészt kitágították a tapasztalás horizontját, és hozzájárultak az 1857–1868 között az intézményesülési folyamattal szemben megfogalmazott kritikák megalapozásához és az orvosközösségben felmerülő aggályok tematizálásához.

---

[49] *Roller, C. F. W.:* Die Irrenanstalt i. m.
[50] *Johann Tschallener:* Beschreibung der k. k. Provinzial-Irren-Heilanstalt zu Hall in Tirol. Innsbruck 1842.
[51] *Klimó Menyhért:* Terve egy felállítandó országos elmekór-intézetnek. Pest 1843. 9–14.
[52] A szakterminológia kidolgozása során a fordítók és szakírók az egyes állapotok megnevezésére és leírására különböző stratégiákat követtek (kulturális fordítás, adaptáció, domesztikáció, foreignizáció); az általuk alkotott kifejezések egyúttal többféle, a társadalomban végbemenő folyamatot is tükröznek (szekularizáció, medikalizáció). A lélektudomány nyelvének kialakulásáról és szerepéről a diszciplinarizálódás folyamatában lásd *Kovács J.:* A lélek tudománya i. m. 97–117.
[53] Uo. 12.

A tébolydák vizsgálatát is célzó orvosi tanulmányutaknak alapvetően két típusát különíthetjük el. Egyrészt az általánosabb fókuszú utakat, amelyek során a magyar tudományos életben jelentős pozíciókat elfoglaló orvosok – például ifjabb Bene Ferenc pesti egyetemi professzor és a Budapesti Királyi Orvosegyesület alelnöke,[54] Toldy/Schedel Ferenc akadémikus, 1835–1861 között az MTA titoknoka,[55] Almási Balogh Pál akadémikus orvos[56] és Töltényi Szaniszló, a bécsi Josephinum tanára[57] – egyéb szociális intézmények mellett tébolydákat is felkerestek. A megfigyelés és tudásterjesztés szempontjából egy következő lépést jelentettek a technológiai utazások, amelyek a jól fókuszált tudás- és technológiai transzferek céljával indultak. Ide sorolható Schwartzer Ferenc 1848-as[58] és Schnirch Emil, a lipótmezei tébolyda első igazgatójának 1861–1863 között tett nyugat-európai utazása,[59] illetve Bolyó Károly,[60] a Schwartzer-tébolyda másodorvosának, Lipótmező későbbi főorvosának és igazgatójának (1899–1906) a kortárs orvosok körében bevett útvonalat (Anglia, Franciaország, Belgium, német területek, Ausztria, Csehország) bejáró utazásai.

A tanulmányutak során sokrétű tapasztalatot szerző orvosok közül három – Töltényi Szaniszló, Bene Ferenc és Bolyó Károly – foglalta általánosabb összegző keretbe az elsajátított ismereteket. A három orvos a magyarországi elmebetegügyi reform irányait és mindenekelőtt a terápiás tébolyda koncepciójának adaptálhatóságát tárgyalta. Töltényi, Bene és Bolyó – követve a reformkoncepciókat összegző nyugat-európai írások általános keretezését – a hagyományos börtönszerű tébolydák és az új modell innovatív jellege közötti kontrasztra fűzték fel az elmebeteggyógyítás új ideáljával kapcsolatos meglátásaikat, és elsősorban a morális terápia Pinel és Esquirol-féle elméleteire és az ebben gyökerező térszervezési gyakorlatokra építettek. Töltényi Szaniszló szerint a Habsburg Monarchia, de mindenekelőtt Magyarország pszichiátriai intézményesülését jelentős részben az

[54] Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban OSZK Kt.), Quart. Hung. 679. *Ifjabb Bene Ferenc:* Párisi út, 1828. 34v–39r.
[55] OSZK Kt. Folg. Hung. 1615. Toldy Ferenc naplói, 1821–1824. 34–35.
[56] *Almási Balogh Pál:* Barátságos Tudositások külföldről. Prága Május 30-dikán 1825. Tudományos Gyűjtemény 11. (1827) 7. sz. 68–87.; *Uő:* Barátságos Tudositások a' külföldről. (Folytatás.) Dresda Június 12-dikén 1825. Tudományos Gyűjtemény 12. (1828) 2. sz. 25–45.
[57] Az utazás alapján készült sorozat 1844–1845-ben az Orvosi Tárban jelent meg.
[58] A teljes utazási dokumentációt lásd MNL OL H 52 29. kútfő. 5. t. 4220/490-1848.
[59] Az útleírásokat lásd MNL OL D 217 IV. 330. d. 45158/1862. 506r–532r. Dr. Schnirch Emil utazási jelentése. Bécs, 1862. máj. 12.; uo. 341. d. 45158/1862. 653r–685r. Schnirch Emil utazási jelentése. Halle, 1862. szept. 26.; 687r–725v. Schnirch Emil utazási jelentése. 1862. dec. 6.; 609r–652r. Schnirch Emil utazási jelentése. Drezda, 183. márc. 4.; 561r–608r. Schnirch Emil utazási jelentése. Nagyszeben, 1863. júl. 8.
[60] Bolyó első utazásáról 1862-ben közölt folytatásokban beszámolókat a Gyógyászat hasábjain, míg második utazásának tapasztalatait – amelynek során gyakorló orvosként teljesített szolgálatot például a hallei vagy genti tébolydákban – 1864–1865 folyamán közölte a lapban.

vetette vissza, hogy az ezért felelős szereplők – természettudósok, orvosok és politikusok – nem voltak tisztában a releváns külföldi mintákkal: „S valjon mi ismét ezen körülménynek az oka? semmi egyéb mint a nevelésmód, azon viszonyok, mellyek közt az emberek élnek, a tanulmányok, mellyeket követnek, – különössége, de mindenek fölött a külföld nem ismerése; minek az az eredménye, hogy a szűk körünkben létező tökéletlent legjobbnak, az ismeretlen jót, sőt tökéletest pedig vagy gyanusnak vagy pedig körülményeinkhez nem alkalmazhatónak tekintjük. De egy tekintetben sem sürgetőbben szükséges megtudni azt, mit hoz emberi ész, párositva emberi jóakarattal a mivelt világ más részeiben létre, mint az elmekórosok intézetei s ápolása tekintetében, melly utóbbi nálunk – hol az intézetek számra sem felelnek meg a szükségnek – fájdalom! – lehető alsó fokon áll."[61]

Töltényi szűklátókörűség-kritikájából (1845) és az elmaradottságdiskurzusból részben levezethető az a kettős fáziskéséssel kapcsolatban korábban felvetett probléma és az orvosközösség számára is egyre világosabbá váló helyzet, hogy Magyarországon – a jelentős késlekedés, az egyre sürgetőbb helyzet és ezzel szemben az európai jó gyakorlatok számossága miatt – modelltranszferek útján és viszonylag gyors és hatékony intézménytervezési és -szervezési munkával lehetne megvalósítható az institucionalizáció. Ebbéli reményét fejezte ki ifjabb Bene Ferenc is 1847-ben a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Sopronban megtartott VIII. Vándorgyűlésén szélesebb közönség előtt elmondott előadásában. Bene – a prágai fejleményekre utalva, ahol az 1840-es évek közepére Josef Gottfried Riedel sikeresen működő terápiás tébolydát alakított ki – azt szorgalmazta, hogy a magyar orvosok is igyekezzenek adaptálni a Monarchiában már használt jó gyakorlatokat. Előadása – amely a MOTT gyűléseinek 1848–1849-et követő betiltása miatt csak 1863-ban jelenhetett meg nyomtatásban – a terápiástébolydakoncepció esszenciáját vezette be a szélesebb orvosi diskurzusba.[62]

Bene kétféle perspektívát és tapasztalatot ötvözött: egyrészt saját 1826–1828 közötti utazásain tett megfigyeléseit szőtte bele az előadásába, utazása során ugyanis felkereste többek között a párizsi Salpêtrière-t is, ahol találkozott az idős Pinellel és legjelentősebb tanítványával, Jean-Étienne Dominique Esquirollal is.

---

[61] *Töltényi Szaniszló:* Közlemények Töltényi Szaniszló cs. kir. tanácsos s bécsi egyetemi tanár utazási naplójából. (II-dik értekezés). Az elmekórosok ápolási rendszeréről. Orvosi Tár 3. folyamat, 7. köt. (1845) 1. sz. 282–283.

[62] A soproni nagygyűlésen összesen 483 fő vett részt, ebből 74 fő tartozott az orvosi-sebészi-élettani osztályba. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1847. augustus 11–17. Sopronban tartott VIII. nagygyülésének történeti vázlata és munkálatai. Szerk. Halász Gejza. Pest 1863. XI–XXI. Az értekezések közgyűlésen való felolvasása azonban nem volt automatikus, a szélesebb közönség előtt prezentált előadásokról a szakosztályi üléseken szavaztak. A szakosztályi jegyzőkönyvben foglalt határozat értelmében Bene hiánypótló értekezése egyrészt érdemes a közgyűlési diszkusszióra, másrészt pedig a szélesebb körű disszeminációra is, például hírlapokban a közfigyelem felkeltése érdekében. Uo. 99.

Hivatkozott továbbá a Frank által is jó példaként referált aversai intézményre, az 1811-ben alapított, egy korábbi kastélyból átalakított és építészeti szempontból korszerűtlen, a bánásmód tekintetében azonban – Bene és más kortársak szerint is – példaértékű sonnensteini tébolydára, illetve Bruno Görgen bécsi magántébolydájára. Másrészt a legkorszerűbb ismeretekkel és gyakorlatokkal kapcsolatos olvasmányélményeit, például a John Conolly igazgató-főorvosi működése időszakában a hanwelli tébolydában 1839-től megvalósított nagyszabású kísérletet, a kényszerítőeszközök szinte teljes elhagyását és ennek sikereit is belefoglalta az előadásba, ezzel olyan naprakész tudást ajánlva az orvosközösség figyelmébe, amelyek még az európai reformtébolydákban is újdonságnak számítottak.[63] Ugyanerre már Töltényi beszámolói is reflektáltak, ő azonban az ideálok mellett arra is utalt, hogy az általa felkeresett számos itáliai, német, francia, belga, svájci és angol intézet közül egyedül a hanwelli és a két Pinel-tanítvány, Félix Voisin és Jean-Pierre Falret által alapított Párizs közeli magántébolydában érvényesült maradéktalanul ez a jó gyakorlat, míg a 18. századi alapítású intézmények egy részében – például Bécsben – a betegekkel szemben továbbra is kegyetlen bánásmódot tanúsítottak az ápolóik.[64]

Míg Töltényi a későbbi – Schwartzer-, Schnirch-, és Bolyó-féle technológiai utazások alapvetően Nyugat-Európára és a Monarchiára koncentráló útvonalát Itáliával (Torino, Parma, Siena, Genova, Nápoly) és Svájccal (Genf) kiegészítő – útjai alapján felépített többrészes sorozatának fókuszait elsősorban egy átfogóbb szociális, tehát börtön-, kórház- és tébolydareform igénye jelölte ki, Bene a terápiás tébolydával kapcsolatos ismeretek alapvetéseit igyekezett átadni hallgatósága és későbbi olvasóközönsége számára. Szerinte a morális terápia többek között Pinel, Esquirol és Conolly nyomán megvalósított gyakorlatainak térbeli megszervezése ideális formában azt jelentené, hogy a gyógyítható és gyógyíthatatlan betegek különválasztására alapozott rendszerben csak azok kerülnének – a mániás, dühöngő állapot elmúltáig – elkülönítő szobákba, akiknél a szeparáció valóban indokolt. Minden más esetben 4–5 fős kórtermeket és minél több főt befogadni képes bel- és kültereket tartott volna ideálisnak, ahol a közös időtöltés egyúttal a – tébolydákban kifejezett célként megjelenő – társadalmi (re)integráció egyik alapját is jelentette volna.[65] Ebben kiemelkedő szerepet játszottak – különösen a magasabb társadalmi állású betegek esetén – az olyan közösségi terek, mint a rekreációs célú sportolásra, testmozgásra lehetőséget adó kertek és parkok, vagy a szalon és a zeneszobák. Ez utóbbiak fontos szerepet játszottak azoknak a Locke-i

[63] *Bene F.:* A lélekgyógytan i. m. 81–82.
[64] *Töltényi Sz.:* Közlemények i. m. 7.
[65] *Bene F.:* A lélekgyógytan i. m. 83–84.

értelemben vett pozitív asszociációknak az előidézésében is, amelyek az auditív élmények nyomán a terápia lényeges elemeit jelentették. A hangélmények és azok potenciális gyógyító hatásai fontos szerepet kaptak a tervezés során, ami végül a tehetősebb betegek lakóegységeiben zeneszobák kialakításához vezetett. Az intézményi környezetben a zenét egyszerre alkalmazták a bezártság élményének enyhítésére, illetve a betegek kontrollálásának és szocializációjának eszközeként.[66]

A társasági élet tereinek felértékelődése Bolyó Károly az 1860-as években a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésein elmondott előadásaiban és ezek *Orvosi Hetilap*ban publikált írásos változataiban is előtérbe került.[67] A Bene által felvetett szempontok (értelmes időtöltés, szórakozás, tanulás) mellett Bolyó például az 1868-as cikkében holland (Meerenberg), belga (Gent) és német (Halle) példák alapján a vallásgyakorlás szerepére is felhívta a figyelmet, amely véleménye szerint bármilyen állapotú, intellektusú és rangú beteg számára megnyugvást és reményt hozhat.[68] Ez a szempont Lipótmezőn is kiemelt figyelmet kapott, ahol a különböző felekezetű betegek számára elszeparált tereket biztosítottak a vallásgyakorlathoz: a központi katolikus kápolna mellett külön imatermeket használhattak a reformátusok, az evangélikusok és az izraeliták is (1-2. kép).[69]

Bolyó az elmebetegek helyzetének rendezésével kapcsolatos gondolatait utazásai alatt és hazatérését követően, a Schwartzer-tébolydában folytatott másodorvosi praxisa során, már a lipótmezei tébolyda építésének időszakában megfogalmazta. Ekkor a magyarországi orvosközösségnek fel kellett készülnie egy korábban nem vagy csak részben – például a bécsi kórházi gyakorlat, közkórházi vagy magántébolydai praxis során – megismert intézménytípus működtetésére és betegcsoport kezelésére. Írásai alapvetően pesszimista hangvételűek és a magyarországi

[66] A zene és a gyógyítás kapcsolata már az ókori görög filozófusok írásaiban is megjelent, például Püthagorasz és Platón is a kozmikus harmónia fogalmán keresztül értelmezték a zene szerepét, és a harmonikus zene mint a testi egészség és jóllét metaforája a középkoron és a kora újkoron átívelően fennmaradt. A 18–19. század fordulóján a zene és az orvostudomány kapcsolata elméleti szinten is kidolgozottabbá vált, és ezzel párhuzamosan az elmebeteggyógyításban is új szemlélet jelent meg, amely ez ekkor tért hódító neurofiziológiai és -anatómiai kutatások eredményeit vette alapul, különös tekintettel az idegrendszer túl- vagy alulstimulálására. Ebben az összefüggésben alakult ki az „ártalmas" és „hasznos" zene megkülönböztetése a tébolydai gyakorlatban, ahol a zenei élményeket a betegek idegállapotához és pszichés szükségleteihez kellett igazítani. Részletesen lásd *Rosemary Golding:* Music and Moral Management in the Nineteenth-Century English Lunatic Asylum. Cham 2021. 3–68.

[67] *Bolyó Károly:* Miként lehetne hazánk szegénysorsu elmebetegeit jutányosan s gyógyápolási szempontból czélszerűen elhelyezni? Közegészségügy és törvényszéki orvostan, Melléklet az „Orvosi Hetilap" 49-dik számához (1865. december 3.) 5. sz. 65–68.; *Uő:* Az elmebetegek társas élete és ennek erkölcsi gyógyelőnye jól rendezett tébolydák körében. Orvosi Hetilap 12. (1868) 2. sz. 25–30.

[68] *Bolyó K.:* Az elmebetegek társas élete i. m. 27–30.

[69] Az épület alaprajzát és a kapcsolódó magyarázatokat lásd az 1–2. képeken és *Grósz Lipót:* Emlékirat a hazai betegápolási ügy keletkezése, fejlődése, s jelenlegi állásáról; különös tekintettel a betegápolási költségekre. Buda 1869. 134. A terek részletes ismertetéséhez lásd *Fekete János:* Intézetünk megalapítása és működése 1900-ig. In: Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet i. m. 67–82., itt 71–74.

1. kép Budai Magyar Királyi Országos Tébolyda földszinti alaprajza

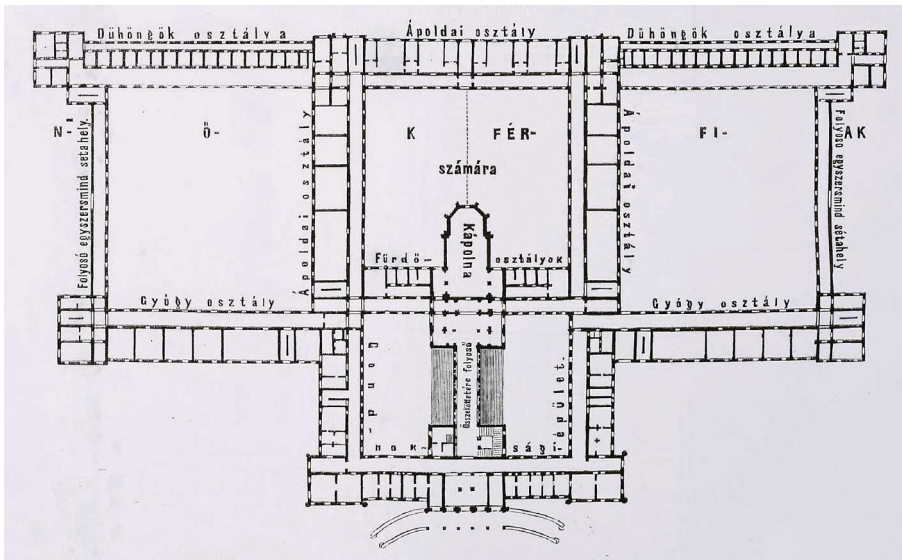

Forrás: *Grósz L.:* Emlékirat i. m.

2. kép Budai Magyar Királyi Országos Tébolyda emeleti alaprajza

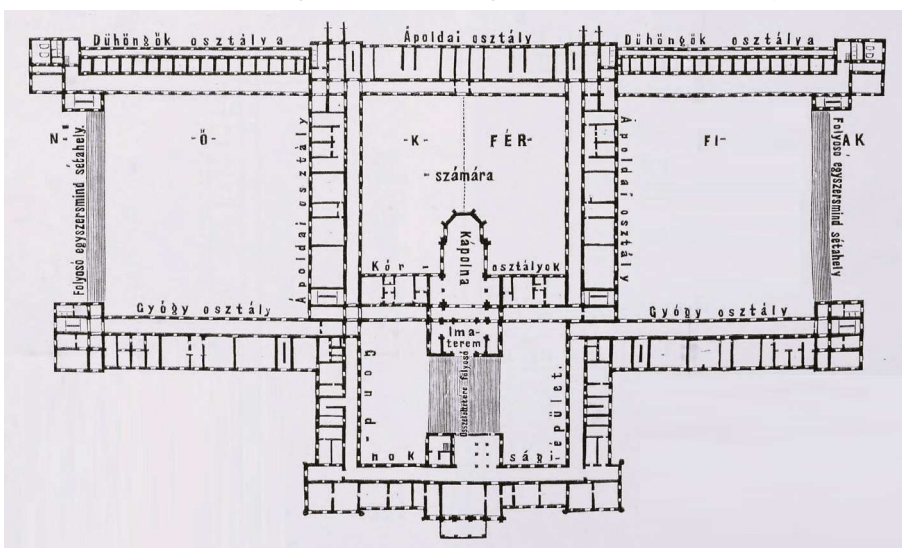

Forrás: *Grósz L.:* Emlékirat i. m.

orvosközösség jelentős részének kihagyásával zajló tébolydaszervezési folyamat kudarcát hangsúlyozzák. Kapcsolódva a Töltényi által megfogalmazott gondolathoz, Bolyó szerint a terápiás tébolyda (az ő szóhasználatában a „jól szervezett tébolyda") kizárólag külföldi minták hazai orvosok általi alapos tanulmányozása, a jó gyakorlatok empirikus megfigyelése, elsajátítása útján lehetne sikeres – erre azonban csak korlátozottan, különböző ösztöndíjak vagy segélydíjak[70] révén nyílik lehetőség; a külföldi minták felfedezésére, megismerésére irányuló utazás tehát inkább privilégium, mint hétköznapi orvosi gyakorlat. Célzott pénzügyi források hiányában pedig – folytatta – a terápiástébolyda-koncepció adaptációja és egy jól szervezett intézet működtetése is korlátokba ütközik majd.

Az elmeorvos az intézményesülési folyamattal párhuzamosan nemcsak a fentebb taglalt, a hatékony tudáselsajátítást akadályozó korlátokat, de már az átvenni kívánt – a reformkori orvosok által ideálisnak tartott – modell kritikáját is megfogalmazta. A szélesebb körben (MOTT) és szűkebb fórumokon (a Budapesti Királyi Orvosegyesület havi ülésein) elmondott előadásaiban az egyes társadalmi rétegek közötti különbségekre és az eltérő állapotú betegek igényeire nem reflektáló, a betegeket minden szempontból uniformizálni kívánó instuticionalizációval kapcsolatos aggályainak adott hangot. Kritikájának központi elemeit a gyógyíthatatlan betegek zárt intézményekbe helyezésének feleslegessége és a paraszti származású betegek városi tébolydákba kényszerítésének hátrányai jelentették. Olyan inkluzívabb minták adaptálását szorgalmazta – például családi ápolási telepekét vagy vidéki filiális tébolydák kialakítását a közkórházak mellett –, amelyek a társadalom minden rétege számára megfelelő alternatívát kínálhatnának, egyrészt meghagyva a gyógyulás lehetőségét a helyi közösségekben, másrészt olyan formában, amely figyelembe veszi a páciensek mindennapi életvezetését és szokásait is.[71]

Adaptációs kísérletek: a tervezéstől a megvalósításig

A terápiástébolyda-modell egyes elemei az elméleti recepció mellett már a gyakorlati kivitelezési folyamat során megjelentek, és a lipótmezei tébolyda kialakítása számos, az európai intézményi eljárásokra jellemző elgondolást tükröz. Mind az első sikeres és sikertelen magántébolyda-alapítási kísérletek,[72] mind a „nemzeti

[70] Schwartzer és Schnirch Emil utazását az országos tébolydai alap finanszírozta, míg Bolyó Károly nyugat-európai technológiai utazásait a pesti egyetem Bene Ferenc-féle alapítványi ösztöndíja támogatta.

[71] *Bolyó K.:* Miként lehetne i. m.; *N. N.:* A Budapesti Királyi Orvosegyesület. Gyógyászat 6. (1866) 3. sz. 55–60., itt 56–58.

[72] Pólya József 1841-ben nyitott kislétszámú magántébolydát Pesten, ez azonban csak néhány évig működött. Schwartzer Ferenc 1850-ben nyitotta meg magánintézetét Vácon, majd két évvel később átköltöztette azt a budai Kék Golyó utcába, ahol évtizedekig működött sikeres vállalkozásként. *Bugát*

tébolyda" mintegy 30 éves (a váci és lipótmezei projekteket magában foglaló) tervezési folyamata során felmerültek azok a gyakorlati szempontok, amelyek az 1868-ban Lipótmezőn megnyílt első, részben már korszerűnek tekinthető intézmény működését is meghatározták egy rövid ideig.

A fentiekben vázolt koncepció alapvetései már az első komolyabb, Pfisterer Endre által 1808–1809 folyamán kidolgozott tervben megjelentek. Az országos főorvos számára mindenekelőtt a lokáció kiválasztása jelentette a fő mérlegelendő szempontot, és ezek a dilemmák lehetetlenítették el végül a már elkészült tervek megvalósítását. Pfisterer olyan helyszínt szeretett volna találni a kis létszámú, 70 – 20 fizető és 50 ingyenes ellátásban részesülő – páciens számára kialakítandó intézménynek, amelynek terében egyszerre valósulhatott volna meg a társadalom és az egyén védelmében megvalósított izoláció, a gyógyító természeti környezet jelenléte és a városi infrastruktúrához, például a pesti orvosi karhoz való közelség. Pfisterer a különböző állapotú és viselkedésű betegek („csendes és tiszta", „dühöngő és tisztátalan") elkülönítésére alapozott elképzelései nyomán azonban egy új épület felépítésére lett volna szükség,[73] amely a Budán és Pesten megtekintett nyolc telek vételára miatt nem volt lehetséges.[74] Bár az 1810-es években tovább folyt a helykeresés Pfisterer elképzeléseinek megvalósításához, felmerült többek között például a kiscelli kolostor épülete vagy a márianosztrai és az esztergomi ferences kolostoroké, azonban a már meglévő épületek nem bizonyultak alkalmasnak a terápiás és biztonsági célú elkülönítés megvalósítására, így a tervek pénz- és helyhiány miatt meghiúsultak.[75]

Az első valóban realisztikus terv, amelynek tervezési-újratervezési fázisairól részletesebb dokumentáció áll rendelkezésre, a váci Theresianum épületének átalakítása volt. 1836-ban a Helytartótanács újabb bizottságot állított fel az épület állapotának és az átalakítás költségeinek felmérésére, és a tervek kidolgozásáért felelős Lenhossék Mihály Ignác országos főorvost tanulmányútra küldték német tébolydákba, hogy felmérje egy korszerű intézmény kialakítása során adaptálható gyakorlatokat. Lenhossék utazását, elméleti felkészültségét nem csupán az általa betöltött pozíció, de szakmai érdeklődése, háttere, valamint oktatói (előbb a pesti, majd a

Pál: Őrjintézet Pesten. Orvosi Tár Új Folyamat, 6. félév (1841) 25. sz. 399–400.; *Pólya József:* Tudnivalók a Pesten felállított privát elmekórintézetről. Orvosi Tár 3. folyamat, 1. félév (1842) 6. sz. 81–89.; *Bolyó Károly:* A budai magán-tébolyda. Vasárnapi Ujság 6. (1859) 13. sz. 150–151.; *Ő.:* A budai magánőrülde. Gyógyászat 1. (1861) 1. sz. 213–214.; *Lafferton E.:* Hungarian Psychiatry i. m. 101–146.

[73] Ezt a nézetet nem osztotta minden elmeorvos a korszakban, a wakefieldi, majd a hanwelli tébolydában praktizáló William Charles Ellis szerint a terápiás célokhoz illeszkedő környezetben fekvő vidéki kúriák átalakítása is megfelelő lehet, ezzel azonban viszonylag keveset értettek egyet mind a nemzetközi, mind a magyar orvosi diskurzusban. *Ellis, W. C.:* A treatise i. m. 211–212.

[74] MNL OL K 150 559. kd. 1876. IV. kútfő. 13. t. 3258/76. fol. 3.

[75] MNL OL K 150 559. kd. 1876. IV. kútfő. 13. t. 3258/76. fol. 4.

bécsi egyetem fiziológiaprofesszoraként tevékenykedett) és szakírói munkássága is megalapozták.[76] Az orvos útjáról mind ez idáig nem került elő dokumentáció, így az sem állapítható meg, hogy pontosan mely német intézményeket látogatta meg. A tébolydatervezet ugyanakkor szerepel annak a jelentésnek a történeti részében, amelyet a Belügyminisztérium által felállított bizottság készített 1869-ben a lipótmezei tébolyda építése körüli anomáliák és visszaélések feltárására.

Lenhossék meglehetősen ambiciózus javaslata egy 400 férőhelyes intézmény létrehozására irányult,[77] ahol a betegeket nemcsak nemük, hanem gyógyíthatóságuk és magatartásuk szerint is elkülönítették volna. Terve emellett háromféle fizetési kategória bevezetését és 180 térítésmentes férőhely kialakítását irányozta elő. Az 1839-re elkészült dokumentum szerint az intézet személyzete 148 főből állt volna, amely az ágyak számához képest jelentős létszámnak tekinthető, egyúttal tükrözi azt a korabeli ideált is, miszerint a tébolydákban az épített és természeti környezet mellett a betegek mindennapjait szervező ápolók szerepe bír jelentőséggel, akik emberséges bánásmódjukkal és folyamatos jelenlétükkel nemcsak a páciensek fizikai biztonságát garantálhatják, hanem a társasági élet, a munka és a rekreációs tevékenységek szervezésével a lelki-szellemi felépülést is elősegíthetik.[78]

Lenhossék nagyívű elképzelései azonban a költségvetési hiányok miatt nem valósultak meg: a tébolyda épületét az újratervezés során végül 117 férőhelyesre módosították, és a váci intézetet átmeneti megoldásként képzelték el mindaddig, amíg Pesten vagy Budán, az orvosi kar közelében, de megfelelő természeti környezetben nem nyílik alkalmasabb lehetőség egy tébolyda felépítésére; ezt követően Vác a gyógyíthatatlan betegek elhelyezésére szolgált volna. A projektre elkülönített 148 682 forint az épület átalakítását fedezte volna. A tervek újbóli felülvizsgálata után azonban azokat szakmai és pénzügyi szempontból is elégtelennek ítélték, így 1841-ben leállították a munkálatokat. Két évvel később

[76] Institutiones Physiologiae címmel 1821-ben megjelent kétkötetes, a bécsi és pesti egyetemeken is használt tankönyvében eklektikus megközelítésben tárgyalja a lélek és elme betegségeit. 1808-ban – mai fogalommal élve pszichoszomatikus megközelítésű – kötetet szentelt a szenvedélyeknek mint bizonyos kóros állapotok előidézőjének. *Michael von Lenhossék:* Institutiones Physiologiae organismi humani, usui academico accomodatae, VI. Viennae 1821; *Uő:* Untersuchungen über Leidenschaften als Ursachen der Krankheiten. Pest 1808. Lásd még *Kovács J.:* A lélek tudománya i. m. 43.

[77] John Conolly a fenntarthatóság szempontjából, a jóval kiterjedtebb tébolydai infrastruktúrával és több képzett elmeorvossal rendelkező Angliában is a maximum 360–400 fős intézmények létrehozását javasolta, ez azonban magyar viszonylatban, a rendelkezésre álló pénzösszegek szempontjából is kivitelezhetetlen volt az 1830-as évek végén. *Conolly, J.:* The construction i. m. 10.

[78] Bene Ferenc szerint például az elmeorvosok által kiválasztott és ellenőrzött ápolók – akik nem az orvosoknak alárendelt „szolgák", hanem az orvosokkal partnerségben dolgozó beosztottak – legfontosabb tulajdonsága a szelídség és a türelem, valamint fontos, hogy legyen valamilyen mesterségbeli jártasságuk, amelyet a munkaterápia szervezése és kivitelezése során alkalmazhatnak. *Bene F.:* A lélekgyógytan i. m. 84–85.

az uralkodó, V. Ferdinánd újabb, takarékosabb tervek készítését rendelte el, egyúttal az országos tébolydai alap pénzügyi helyzetének pontos felmérését is előírta.[79] Az új terveket Stáhly Ignác országos főorvos és Zitterbarth Mátyás építész dolgozták ki kezdetben 250 betegre, és nyújtották be a Magyar Udvari Kancelláriának. A Kancellária a terveket felülvizsgáló jelentését az Udvari Építési Tanács (Hofbaurat) kiegészítéseivel terjesztette az Államtanács elé, javasolva a 250 fő 180 főre csökkentését, amely 80 fizetőképes beteg felvételét tette volna lehetővé évi 250 forintos díjért, illetve 100 szegény beteg felvételét évi 50 forintos díj ellenében, akiket különböző megyei alapokból és alapítványokból támogattak volna. Ez alapvetően ellentétes volt azzal a céllal, hogy szegény, fizetésképtelen betegek számára hozzanak létre egy központi intézetet.[80]

1847 júliusában azonban István főherceg, Magyarország nádora – a tervek szakmai elégtelensége miatt – leállította a váci Theresianum újjáépítésének folyamatát, és bizottságot rendelt ki annak vizsgálatára, hogy a tervek megfelelnek-e a modern gyógyító intézetek követelményeinek.[81] A bizottság legfőbb kérdése az volt, hogy Vác alkalmas helyszín lehet-e hosszú távon. Az épület rossz állapota miatt ugyanis alapos felújítást igényelt, amely többe került volna, mint egy új intézet felépítése, ráadásul túlságosan távol esett a pesti egyetemtől, ami nehezítette volna az orvosképzés és a tébolydai gyógyítás összekapcsolását. Emellett más súlyos hiányosságok is napvilágra kerültek, például a betegek elkülönítésének helyszűke miatti lehetetlensége, illetve a fizető betegek számára fenntartott – a betegek rangjához méltó – lakrészek kialakításának akadályai. Szintén helyhiány miatt nem lehetett volna megépíteni több nélkülözhetetlen helyiséget sem, például a mosókonyhát, a kisebb konyhákat vagy az igazgató-főorvos lakrészét. Ez utóbbi központi elhelyezkedése elengedhetetlen lett volna az intézet zökkenőmentes működéséhez. A folyamatos figyelem, a terek átláthatósága és az intézményen belüli munkafolyamatok ellenőrzése az ideálok szerint szintén a biztonság és a hatékony terápia céljait szolgálta volna. Az épület ugyanakkor nemcsak szűkös volt, de be is ázott, nem volt kellően világos és szellőztethető, és nem nyílt belőle megfelelő kilátás a környező vidékre sem. A jelentés megállapításait a Helytartótanács későbbi felterjesztése is megerősítette, amelyet Stáhly Ignác tanácsosként maga is aláírt. Ebben a prágai elmegyógyintézet – mint korszerű,

[79] MNL OL K 150 559. kd. 1876. IV. kútfő. 13. t. 3258/76. fol. 9–10.

[80] Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA), Haus- Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv Staatsrat, Akten 1844-13 Zl. 2439. Vortrag der ungarischen Hofkanzlei vom 30ten November 843. betreffend a) die beabsichtigte Errichtung einer Irren-Anstalt für Ungarn, dann b) die Bestimmung und Verwendbarkeit des Brudeschaftsfondes. Bécs, 1843. nov. 30.

[81] MNL OL C 66 479. cs. 1847. 31. kútfő. 31.357/847. 91r–93v. Az Országos Tébolyda ügyében tett ujabb felsöbb helyre terjesztett javaslat, és Ö Fenségéhez István Fö Herczeg és Királyi Helytartó Urhoz Intézett megkereső levél. Buda, 1847. júl. 20.

morális terápiás elveket követő intézmény – szolgált volna modellként egy új, központi helyen megépített magyar országos elmegyógyintézet számára.[82] A tanácsosok ezért javasolták, hogy a Theresianum épületét értékesítsék, keressenek új helyszínt, a leendő főorvost pedig küldjék külföldi tanulmányútra.[83] A váci épület így végleg kikerült a potenciális helyszínek köréből, és az 1840-es évek végére a szakmai és politikai konszenzus is egyértelműen Pest vagy Buda mellett foglalt állást az országos tébolyda optimális helyszíneként.

Ezzel a döntéssel nemcsak egy hosszú éveken át dédelgetett terv bukott meg, hanem a hazai pszichiátriai intézményesülés jövőjéről kialakított elképzelés is gyökeresen átalakult. Az új intézetet immár nem egy meglévő, alkalmatlannak bizonyult épület kompromisszumos átalakításával kívánták létrehozni, hanem célzottan az orvostudomány legújabb ismeretei alapján tervezett, korszerű gyógyító térként. Ez az elmozdulás összefüggött azzal a magyarországi orvosi diskurzusban is egyre inkább jellemző, a korábbiakban részletesen bemutatott folyamattal, amelynek során az 1840-es évek végére a morális terápia eszméje és ennek térbeli kivetülése egyre inkább ideálként jelent meg. Ez kijelölte a hazai institucionalizáció irányait: egy jól átgondolt és koncepciózusan kialakított, szimmetrikusan tagolt, világos, szellős, kerttel körülvett és idilli természeti környezetbe helyezett épület nemcsak a testet, hanem az elmét is formálhatta és gyógyíthatta. Ennek szellemében született meg 1848-ban, a Schwartzer Ferenc utazásain tapasztaltak alapján az a tervezet, amely már egyértelműen tükrözte az első intézményalakítási fázisok során még csak részben átvett koncepciókat.

1848 elején a váci tébolydaprojekt kudarcát követően István nádor egy új, szakszerűen megépített, 180 férőhelyes, a prágai modellt követő tébolyda terveinek kidolgozását rendelte el.[84] A megbízást Schwartzer Ferenc kapta, aki áprilistól júliusig tartó utazása során számos európai intézményt – köztük a prágai tébolydát is – felkeresett. Schwartzer 1848. november 2-án nyújtotta be javaslatát a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumnak.[85] A tervezet tükrözte mindazon korszerű ismereteket, amelyekkel Schwartzer tanulmányai, bécsi elmeorvosi gyakorlata és utazásai során találkozott. Az elmeorvos egyértelműen azt a 19. század közepén egyre erőteljesebben hangoztatott álláspontot képviselte,[86] miszerint a tébolydai kezelés az egyetlen, amely elősegítheti a

[82] Uo.
[83] MNL OL C 66 479. cs. 1847. 31. kútfő. 20.401/847. 85r.
[84] MNL OL K 150 559. kd. 1876. IV. kútfő. 13. t. 3258/76. fol. 11.
[85] *Horánszky N.:* Schwartzer Ferenc javaslata i. m.
[86] A magyar orvosi diskurzusban ezt legátfogóbban Bolyó Károly foglalta össze. *Bolyó K.:* Miként lehetne i. m.; *Uő:* Elmebetegeinket küldjük kellő időben jól szervezett tébolydába, ha sikert ohajtunk. Gyógyászat 2. (1862) 36. sz. 741–743.; *Uő:* A tébolydák jelen korban és ezek működése. Vasárnapi Ujság 9. (1862) 51. 606–607.

páciensek gyógyulását, mivel sok esetben éppen az otthoni, családi környezet idézi elő a betegségeket, amelyeket egy szakszerűen működő, de családias, barátságos környezetet kínáló tébolydai közeg képes csak ellensúlyozni. Úgy vélte, ez a mesterséges „domesztikált" környezet szükséges ahhoz, hogy a beteg képes legyen visszaintegrálódni a társadalomba és a mindennapokba.

Az épület szakszerű kialakításával kapcsolatban Schwartzer két megoldást javasolt, arra az elgondolásra alapozva, hogy csupán egy központilag elhelyezkedő elmegyógyintézet képes betölteni a gyógyítás és a klinikai oktatás funkcióját, ami elengedhetetlen a pszichiátria orvostudományon belüli önálló tudásterület megszilárdításához és a következő generáció elmeorvosainak szakszerű képzéséhez. Hangsúlyozta, hogy amennyiben egy meglévő épület átalakítására törekednek – ebben az esetben bizonyos szempontból jó példának számított néhány német intézmény (például Winnenthal, Sonnenstein és Siegburg) – a már a Pfisterer-féle terveknél is felmerült, Kiscellben található régi, katonai raktárként és sebesült katonáknak fenntartott kórházként használt kolostort érdemes átalakítani.

Schwartzer szerint a terv az épület relatíve takarékos átalakításával járna, ráadásul tiszta levegőjű területen, festői környezetben fekszik, és akár 450 beteget is be tudna fogadni. A kolostor három udvarral (két nagyobbal és egy kisebbel), valamint gazdasági épületekkel és egy szőlőskerttel rendelkezett. Továbbá a folyosók hosszúak, boltívesek, szélesek és világosak voltak, tehát ideális környezetet kínáltak az elmebetegek gyógyulása számára. Az átalakításhoz szükséges munkálatok magukban foglalták volna az egyszintes szárnyak kibővítését egy további emelettel, egy új, különálló épület létrehozását a dühöngő elmebetegek számára, továbbá új udvarok és kertek kialakítását, valamint a balesetek elkerülése érdekében az emeleti ablakok rácsokkal való felszerelését. Ez utóbbi perspektívaváltást is jelez: míg korábban a rácsok a szökések megakadályozása révén elsősorban a többségi társadalom védelmét szolgálták, ebben az esetben a betegek védelme kapott elsődleges szerepet.[87]

Az ön- és közveszélyesnek minősített betegek esetében az elkülönítés – akár egy külön épületben, mint Schwartzer javaslatában, akár egy külön részlegben, mint Lipótmezőn – nem csupán a védelmet, de a kellemetlen hanghatások és szagélmények kiküszöbölését is biztosította volna. Ez ugyanis a korabeli elméletek szerint negatív hatást gyakorolhatott a gyógyulási folyamatra és könnyen regresszióhoz vezethetett.[88] A 19. századi tébolydaszervezési gyakorlatokban,

[87] *Horánszky N.:* Schwartzer Ferenc javaslata i. m. 259–260.

[88] Töltényi Szaniszló például a bécsi Narrenturmban és a firenzei tébolydában tapasztaltak nyomán – ahol ez az elkülönítés nem valósult meg – reflektált az elérendő ideálokra. Szövegében előkerülnek azok a negatív auditív és olfaktorikus élményekkel kapcsolatos észrevételek is, amelyek számos intézményben befolyásolták a térszervezést: „Az elmekórosok ez utóbbi elosztását azonban nem lehet

amelyeket az itt vizsgált magyarországi tervezetek mindegyike visszatükröz, a betegek „csendes és tiszta", valamint „dühöngő és tisztátalan" felosztása döntően a kellemetlen aurális és olfaktorikus élmények kiküszöbölése érdekében történt.

Ezek a szempontok egyszersmind a térszervezés egyik legfontosabb alapvetését is jelentették. Az elmebetegekre káros, izgató hatással bíró zajforrásokat alapvetően két tényezőhöz kötötték: egyrészt a mezőgazdasági, kerti és háztartási munkák mindennapi zaj- és szaghatásaihoz, ezért a kerteket, konyhákat, mosókonyhákat és gazdasági tereket le kellett választani a lakóépületekről vagy -részlegekről, és a betegek ezekbe csak engedéllyel léphettek be. Másrészt magukhoz a betegekhez, különösen azokhoz, akik izgatott, dühöngő, mániás állapotban voltak, és nem tudták kontrollálni sem viselkedésüket, sem pedig testi működéseiket. A Schwartzer- és később a Riedel-féle lipótmezei terv is külön lakóegységben helyezte el ezeket a betegeket: vagy alagsori, nehezebben megközelíthető szobákban, amelyekhez kizárólag az orvosi és ápolói személyzetnek volt hozzáférése, vagy pedig teljesen különálló épületekben, amelyek kifejezetten ezen betegek elhelyezésére szolgáltak. A többi beteg gyógyulása érdekében elkülönített cellákba száműzött betegek gyakorlatilag „csendre ítéltettek".[89]

Bár a kiscelli kolostor átalakítása rövid távon költséghatékonyabb lett volna, Schwartzer Ferenc – második és általa előrelátóbbnak tartott lehetőségként – egy új, kifejezetten erre a célra épített intézet megnyitását javasolta. A tervek szerint az új intézet ideális helyszíne Buda lett volna, mivel a túlságosan lapos és szeles területen elhelyezkedő Pest nem kínált a budai hegyvidéki tájjal egyenértékű természeti környezetet.[90] A Duna jobb partján négy lehetőséget vetettek fel a megbeszélések során: a Kamaraerdőt, a Ferenc-halmot (Schwartzernél Ferencdomb), a Szépjuhásznét és a Lipótmezőt. Az elmeorvos értékelése szerint a Budai-hegységben, a kis-hárshegyi lejtőn fekvő Lipótmező volt a legalkalmasabb

---

elkülönzésnek mondani, minthogy *a dühöngők lármája és orditása összevegyül a csendesek csevegésével, mi által zavar, nyugtalanság s a szenvedélyek kölcsönös ébredése hozatik elő, a jobbulás akadályoztatik, elmekórossá tétetik a józan elméjü is*, s végre czivódás és erőszakoskodásra adatik alkalom, *e mellett az elmekórosok mocska, büdössége st. eff. elkerülése az, mi az elkülönzés által céloztatik*, mi pedig legjobban azon intézetekben éretik el, hol az illyszerü betegek szobáikból közvetlenül zöldellő s a többi elmekórosoktól elkülönzött udvarok- s kertekbe mehetnek át." *Töltényi Szaniszló:* Közlemények Töltényi Szaniszló cs. kir. tanácsos s bécsi egyetemi tanár utazási naplójából. Az elmekórosok ápolási rendszeréről. (Vége.) Orvosi Tár 3. Folyamat 7. köt. (1845) 2. sz. 17–26., itt 19–20. (Kiemelések tőlem – K. J.)

[89] *Horánszky N.:* Schwartzer Ferenc javaslata i. m. 268. A lipótmezei terveket lásd ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv (a továbbiakban AVA) Inneres, Ministerium des Innern (MdI) Präsidium Akten Teil 1 Karton 1045, 1857/7215. Programm für den Bau der Landes-Irrenanstalt auf dem Leopoldfelde bei Ofen. Bécs, 1858. ápr. 9.

[90] „A vidék először is egészen lapulyos, s homokos, honnan szeles időben nagy por támad. Másodszor az intézetet környező falon áttekintés nem kínálkozik, mi a fogházi eszmét támasztja lakóiban, melly mint a betegekre, mint az egészségesekre kevésbé kellemetes hatást okoz." *Horánszky N.:* Schwartzer Ferenc javaslata i. m. 261–262.

helyszín, mivel közel fekszik a városhoz, mégis szép panoráma jellemzi, emellett a környező dombok védelmet nyújtanak az északi szelek ellen, és a közeli források elegendő vizet biztosítanak az intézet működéséhez és a betegek számára.[91]

A morális terápia szellemében Schwartzer nagy hangsúlyt fektetett a különféle közösségi tevékenységekhez nélkülözhetetlen terek létrehozására. Ezeket az eredményes terápiás környezet alappilléreinek tartotta; ilyen közösségi tereknek számítottak például a játékokhoz (kártya, biliárd, dominó, sakk) szükséges helyek, a zongoraterem, a terápiás kertek, de szabó-, cipész-, ács- vagy kosárfonó műhelyek kialakítását is szorgalmazta. A szabadidős tevékenységek mellett a férfiaktól a mezőgazdasági munkavégzést, míg a nőktől a háztartási feladatok ellátását várta volna el.

A tervezet nem csupán egy terápiás intézmény kialakítását vetítette elő, hanem egy ápolóintézetét is; ezen intézmények összekapcsolása azonban a kortárs – elsősorban német – vitákban[92] is nyitott kérdés volt. Nem alakult ki konszenzus arról, hogy a gyógyítható és gyógyíthatatlan betegek egy közös térben vagy külön intézményekben való elhelyezése lenne-e ideális. A magyar orvosközösségben Schwartzer és – ahogy korábban láttuk – Bolyó Károly is a szeparáció mellett érvelt. Schwartzernek már az 1848-as terve is a gyógyítható és a gyógyíthatatlan betegek elkülönítését javasolta. A gyógyíthatatlanokat – az időseket, a születéstől fogva vagy a betegség következtében „ostobaságtól" szenvedőket, illetve azokat, akik „általános őrületben" (egy Schwartzer által nem pontosított állapotban) szenvedtek – egy olyan ápolóintézetben kellett volna elhelyezni, ahol életük végéig élhettek volna megfelelő ellátással.

A gyógyítást előtérbe helyező pozitív szempontok, például az elmebetegek számára biztosítandó széleskörű szabadság és az emberi méltóságon alapuló kezelés koncepciója mellett Schwartzer biztonsági szempontokat is felvetett annak érdekében, hogy a terápiás környezet zavartalanul működjön, és megelőzhetőek legyenek a szökések, valamint a balesetek. Az egészen aprólékos kidolgozású tervezet például kitér arra, hogy a közös étkezőben a páciensek számára kizárólag kanalak és tompa kések használata engedélyezett, míg villát csak olyan betegek kezébe adhatnak, akik sem magukra, sem másokra nem jelentenek veszélyt, ennek mérlegelése azonban minden esetben az orvos belátására lenne bízva.

---

[91] „A lipót-mezeje (:Leopoldithal:) azon tér, mely[et] [...] a fentebb kijelölt vidékek közt legalkalmasabbnak találom a tébolyda számára. Okaim. *Legközelebb fekszik a fővároshoz, kellő s könnyen megjárható magassággal kínálkozik, szép kinézéssel bír.* Kiterjedése 120 000 négyszögű öl, megóvatik a körül övedző hegyek által az éjszaki szelektől, s elegendő mennyiségű viz találtatik. Különösen figyelemre méltó, hogy 1829-ben Sz. kir. buda városa a felállítandó tébolyda számára ingyen ajánlá – s hogy lekötelezé magát a megkívánható kő s mész ingyeni kiszolgálására. A tervre nézve, mely szerint az intézet építendő – a Prágait némely modificatioval legczélirányosabbnak tartom." Uo. (Kiemelés tőlem – K. J.)

[92] Ehhez lásd *Damerow, H.:* Ueber die relative Verbindung i. m. 1–106.

Schwartzer tervezete az 1848–1849-es eseményeket követően azonban szintén nem, illetve nem az elmeorvos által elképzelt formában valósult meg. Bár a „nemzeti tébolydaprojekt" már 1852-ben újra napirendre került – például a magyar származású Viszánik Mihály, a Narrenturm főorvosa és az új Alsó-Ausztriai Tartományi Elmegyógyintézet tervezési-építési folyamatának egyik szakmai tanácsadója sürgette azt a Helytartóságnak elküldött beadványában[93] –, a kérdés csak 1856–1857-ben került ismét előtérbe. Ekkor indult meg a tényleges tervezési folyamat, amelynek első lépése a rendelkezésre álló pénzeszközök – ekkorra már 733 427 forintra nőttek az országos tébolydai alap forrásai – és a lehetséges helyszínek felmérése volt. A Helytartóság által felállított bizottság Schwartzer korábbi véleményét is támogatva úgy döntött, hogy kórházépítési célokra Lipótmező a legalkalmasabb. Egy korábbi, 1829-es megállapodás értelmében (Buda városi tanácsa ígéretet tett arra, hogy a tébolydaépítés céljára átenged 45 holdnyi földterületet), az abban foglaltakat részlegesen betartva, a város a szükséges területeket mindössze 16 000 forintért adta el.[94]

Az eredeti tervek szerint az intézetet 800 beteg számára kívánták felépíteni. Az akkori körülmények között ez elegendőnek tűnt, mivel az ország öt közigazgatási kerületében összesen 1025 olyan egyént tartottak nyilván, akik enyhébb elmezavaroktól szenvedtek („bárgyú", „nehéz nyavalyás" [epilepsziás], illetve „elmegyenge" kategóriákra osztották őket), valamint további 1438 olyan személyt, akiket „valóságos elmebeteg"-ként regisztráltak. Az ezzel kapcsolatos jelentés azonban nem tért ki sem az adatfelvétel módszertanára, sem az adatok pontosságára.[95] A szükséges kalkulációk elkészítése érdekében a Helytartósághoz eljuttatták a brünni, a prágai és az Alsó-Ausztriai Tartományi Elmegyógyintézet terveit, hogy ezek alapján képet kaphassanak a személyi állomány ideális összetételéről, az ápolók és páciensek arányáról, a berendezések beszerzésének költségéről, a személyzet fizetéséről, valamint a különböző fizetési kategóriákra eső ellátási költségekről. A számítások szerint az összköltség végül körülbelül 825 000 forintot tett ki, ezt részben az országos tébolydai alapból, részben pedig I. Ferenc József személyes hozzájárulásából (300 000 forintból) fedezték.[96]

---

[93] MNL OL D 2 K. K. Ministerium des Innern, Akten Ungarn und Woiwodina 1848–1860, 168. doboz, 5512/301–853. Statthalterei in Ungarn berichtet Z. 33350 de 852 über die Errichtung eines Irrenanstalts für Ungarn. Buda, 1853. febr. 17.

[94] Az adásvétel végül 1858 májusában valósult meg. Budapest Főváros Levéltára IV.1002.n. Buda Város Tanácsának iratai, Városi szerződések, 9. nagydoboz 1833–1870, Register Nr. 77. A Hárs-hegyi elmegyógyintézet (a Hidegkút–Nagykovácsi út mentén lévő erdős) telkének adás-vételi szerződése a cs. k. Budai Helytartóság mint vevő és Buda szabad királyi város mint eladó között. Buda, 1858. máj. 29.

[95] MNL OL K 150 559. kd. 1876. IV. kútfő. 13. t. 3258/76. fol. 12–13.

[96] MNL OL K 150 559. kd. 1876. IV. kútfő. 13. t. 3258/76. fol. 14–18.

A Josef Gottfried Riedel által készített tervek számos átfedést mutatnak a Schwartzer-féle 1848-as tervezettel, ezért a 20. századi magyar orvostörténet-írás – amely szinte teljes egészében figyelmen kívül hagyta a prágai modell szerepét az intézményesülésben – Schwartzer tanácsadói ténykedését gyakran kiemelten értékelte, és hangsúlyozta, hogy (vélt) javaslatai erőteljesen tükröződnek a végleges tervekben. A Riedel-féle elképzelések ismeretének hiányában a kutatás korábban nem reflektált arra, hogy Schwartzer magyar nyelvű javaslata nagyrészt Riedel korábbi, a prágai intézményt bemutató kötetére, saját 1848-as prágai látogatására, valamint az 1848-ban Prágából és Brünnből Magyarországra küldött tervek ismeretére épült. Noha tehát valóban kimutathatók átfedések Schwartzer 1848-as, illetve Riedel 1857-es szakmai tervei között, valójában Schwartzer volt az, aki a prágai modellt vette át, míg Riedel saját programját valószínűleg nem Schwartzer javaslata alapján dolgozta ki.

Riedel koncepciója, amely a helyszín személyes bejárása után készült el, teljes mértékben alkalmazkodott a lipótmezei 45 holdas terület sajátosságaihoz és az 1857-ben a Helytartóság által rögzített pénzügyi keretekhez. Elgondolásai szerint az intézet 800 beteget fogadott volna be, közülük 300-at a gyógyintézeti, további 500-at pedig az ápolóintézeti részleg. Riedel a további bővíthetőség lehetőségét is szem előtt tartotta.[97] A modern koncepciókra alapozott prágai programot követve az intézménynek minden részletében a morális terápia elveihez kellett igazodnia. A korridoros kialakítású épületben (1-2. kép)[98] az egyszerűség, a világosság, az otthonosság és a harmónia eszméjének meg kellett jelennie nemcsak az építészeti stílusban, hanem az épület legkisebb részleteiben is: a terek átjárhatóságában, a betegszobák és folyosók kialakításában (világos, tágas, jól szellőző terek), valamint az egyes funkcionális terek elrendezésében; a kilátásnak pedig a folyosókról a belső udvarra, a szobákból és közös terekből a környező dombokra kellett nyílnia. Továbbá a helyszínrajzok tanúsága szerint (3. kép)[99] a kerteket úgy tervezték meg, hogy a nemek, fizetési osztályok és állapotok szerinti részlegek a külső térben is elkülöníthetőek legyenek egymástól.

[97] ÖStA AVA Inneres MdI Präsidium A Teil 1 1045 7215/1857. fol. 1–10.
[98] A korridoros kialakításhoz lásd az 1–2. képeket.
[99] A kertek beosztását lásd a 3. képen.

3. kép A Budai Magyar Királyi Országos Tébolyda helyszínrajza (részlet)

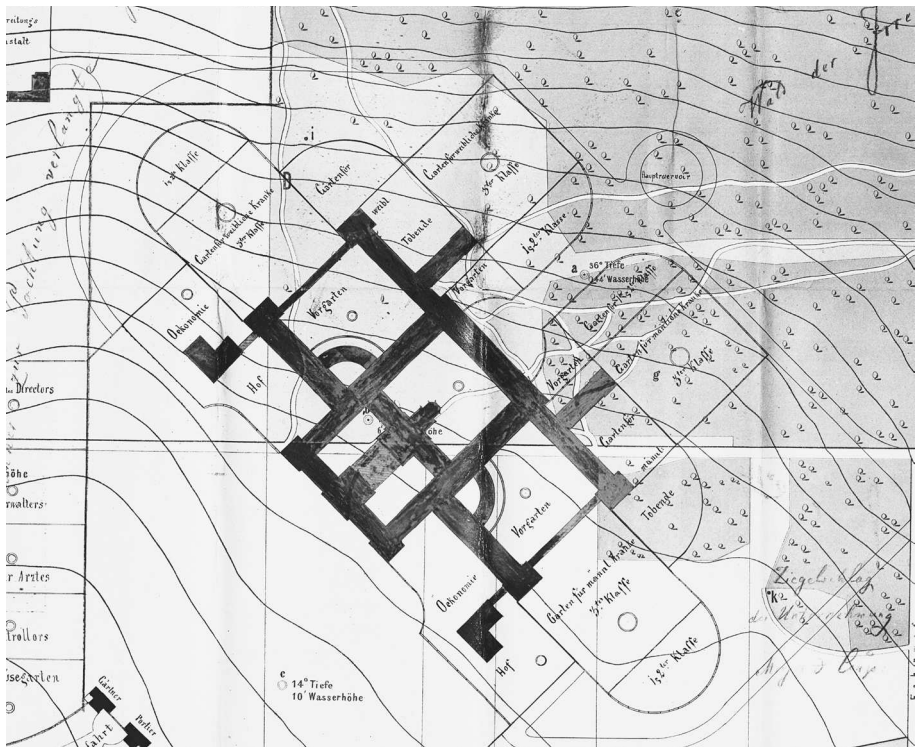

Forrás: MNL OL D 217 IV. Egészségügyi kútfő, 345. d. 13. t. 63274/1861. Niveauschichten-Plan des Bauplatzes der zu erbauen beantragten Landes Irrenanstalt für Ungarn, in Ofen, [1861].

A Riedel-féle szakmai koncepció értelmében az építésznek figyelembe kellett vennie azt is, hogy a biztonsági szempontból szükséges építészeti elemek – például a magas ablakok, a rácsok, a súlyos ablakkeretek, a széklet- és vizeletvisszatartási nehézséggel küzdők számára kialakított speciális illemhelyek, valamint a folyamatosan felügyelhető kertek és udvarok – ne keltsenek börtönszerű benyomást, és ne emlékeztessék a betegeket arra, hogy kiszakadtak otthoni környezetükből. A morális terápia részeként Riedel kiemelt figyelmet fordított a munkaterápia kivitelezhetőségére is. Ugyanakkor, mivel javaslatai építészek számára írt szakmai útmutatóként is szolgáltak, bizonyos elveket nem lehetett megkerülni, különösen a betegek gondos elkülönítése vonatkozásában. Riedel külön figyelmet szentelt a „dühöngő" és/vagy „tisztátalan" betegek elhelyezésének. Számukra a kórház távoli, földszinti részében kellett külön részleget kialakítani, hogy az innen származó zajok és szagok ne zavarják a többi beteget, és az esetleges összetűzések és konfliktusok is elkerülhetők legyenek. Ebben a részlegben minden

beteg számára saját szobát tervezett, a folyosónak pedig közvetlen kijáratot kellett biztosítania a zárt kertbe. Az ápolószemélyzet számára itt egy központi helyiséget kellett kialakítani, ahonnan minden, a betegek által lakott és használt teret ellenőrizhettek.

Bár az eredeti, 1857-es szakmai tervek minden korszerű tébolydaszervezési ideálnak megfeleltek, építészeti és pénzügyi szempontból nem bizonyultak könnyen kivitelezhetőnek. Elsőként a Császári-Királyi Budai Építészeti Igazgatóság (K. K. Landes Baudirections Abtheilung zu Ofen) hatáskörébe tartozott az építészeti tervek kidolgozása, azonban ezek elégtelensége miatt az osztrák Belügyminisztérium külön bizottságot bízott meg a tervek felülvizsgálatával, amely 1859. augusztus 16-án a 9916. számú rendelettel elfogadta az osztrák építész, Ludwig Zettl javaslatát. Mivel azonban egyik tervezet sem vette kellően figyelembe a terepviszonyokat, az intézet betegbefogadó kapacitását jelentősen csökkenteni kellett: az eredeti 800 főről 500 főre. A kivitelezési munkák végül 1860 márciusában kezdődtek meg, és az eredeti elképzelések szerint az épületet 1864 májusára kellett volna befejezni.[100]

Bár a hosszadalmas és összetett építkezési folyamat teljes rekonstrukciója túllépi e tanulmány kereteit, fontos megemlíteni, hogy már 1861-ben komoly fennakadások jelentkeztek. Ebben az évben a kőművesmunkák kivitelezésével megbízott vállalkozók, Mayer József és Wessely Mátyás (Mayer és Társa) csődöt jelentettek. Az 1869-es belügyminisztériumi jelentés szerint ez a pénzügyi összeomlás volt az egyik fő oka annak, hogy az építkezés nem fejeződött be a tervezett 1864-es határidőig. 1861 áprilisában az építkezés ideiglenesen leállt, és az újjászervezett Helytartótanács egy újabb bizottságot[101] állított fel a munkálatok felülvizsgálatára: a gépészeti-építészeti és orvosi munkacsoportok feladata az eredeti tervek átdolgozása volt a pénzügyi keretek és a szerkezeti lehetőségek figyelembevételével. Az orvosi albizottság javasolta az eredeti beteglétszám 800-ról 500 főre csökkentését, valamint az úgynevezett „őrjöngő betegek" számára kialakított külön cellák (*Tobzellen*) számának 64-ről 32-re való csökkentését. Ezzel párhuzamosan az építészeti albizottság kritikát fogalmazott meg a kivitelezés minőségével kapcsolatban: kifogásolták az alkalmazott anyagokat és az épület statikai biztonságát. A kivitelezést felügyelő Krausz János és Ludwig Zettl építészeket – bár az utóbbi korábban az intézmény terveinek kidolgozásáért felelt – szintén felelősségre vonták. A Helytartótanács 1863-ban ismét szerződést bontott a kivitelezőkkel.

[100] MNL OL K 150 559. kd. 1876. IV. kútfő. 13. t. 3258/76. fol. 21.

[101] A bizottság munkájában részt vett Korizmics László mellett Sztankovics Károly tanácsos, Fest Vilmos építész, Óhegyi Jakab építész, Sauer Ignác országos főorvos, Schwartzer Ferenc, Clark Ádám (Adam Clark) mérnök és Diescher József építész.

1863 áprilisában Zitterbarth Mátyással kötöttek új szerződést. Vezetésével az építkezés újraindult egy részletes, évekre lebontott és az intézmény megnyitását 1866-ra ütemező terv szerint. A munkálatokat azonban tovább lassította, hogy Zitterbarth is csődöt jelentett 1864-ben, így a projektet végül Heinrich Drasche bécsi földbirtokos és gyártulajdonos vette át, aki 1868 májusára befejezte az építkezést, a kisebb munkálatok pedig ugyanazon év decemberéig tartottak. Az intézmény hivatalos megnyitására 1868. december 6-án került sor.[102]

Bár a terápiás tébolyda koncepciója szempontjából az egyik legfontosabb újítást a tébolyda multiszenzoros terében a pozitív asszociációkat előidéző, nyugtató hatású természeti környezet jelentette, a kerttervezési és -építési folyamat – az épület kivitelezéséhez hasonlóan – számos akadályba ütközött. A Riedel és Zettl mellett a tervezésben egyedüli magyar szakértőként részt vevő Petz Ármint 1866 márciusában, benyújtott pályázata pozitív elbírálását követően kérték fel a gyógyító kert megtervezésére,[103] egy olyan szakaszban, amikor az épület adottságai már alapvetően kijelölték a kertépítő mérnök mozgásterét; így csupán a sétautak kivitelezésére, valamint a bokrok és fák telepítésére nyílt lehetősége egy meglehetősen szűkös, 9000 forintos keretből. A munkálatok során számos költséghatékonysági szempontot figyelembe kellett vennie, például a környező erdőkben elérhető fák és bokrok felhasználásával.[104]

Ahogy Zettl, úgy Petz számára is adott volt a feladat: a Riedel-féle koncepció értelmében a park végső elrendezésének harmóniát kellett sugároznia, ugyanakkor úgy kellett megtervezni és kivitelezni, hogy a betegek folyamatosan felügyelet alatt legyenek. Ez azt jelentette, hogy nem lehetett nagy bokorcsoportokat ültetni, valamint a tárgyakat és kisebb építményeket, például a padokat és a szabadtéri pavilonokat úgy kellett elhelyezni, hogy a betegek folyamatosan szem előtt legyenek. Ez azért volt különösen lényeges, mert az intézmény házirendje

[102] MNL OL K 150 559. kd. 1876. IV. kútfő. 13. t. 3258/76. fol. 30–82.

[103] Petz Bielik Ferenc és Daser Ferenc műkertészek mellett nyújtott be pályázatot a lipótmezei kert kialakítására, és bár az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Korizmics László által tolmácsolt véleménye szerint Bielik Ferenc lett volna a legalkalmasabb – tervei pénzügyi és szakmai kivitelezhetősége szempontjából – a kert kialakítására, a helytartótanácsi bizottság végül mégis a külföldi tapasztalattal is rendelkező Petzet választotta. MNL OL D 217. IV. 345. d. 38080/1865. 143r–v. A kivitelezésben végül Daser Ferenc is részt vett évi 400 forint fizetéssel. Uo. 153r.

[104] „Az országos tébolyda telkén létesitendő park, és kertek helyreállitása iránt elvileg Pecz Hermann felmutatott terve fogadtatik el, – szintén azonban az erre megkivántató költségek legfelsőbb helyütt 9000 fttal állapitatván meg, azok semmiféle ürügy alatt túl nem haladhatnak, említett terv 'e szerint leszen módosítandó, a' mi az által fog eszközöltethetni, hogy ha olcsobb árú fa, és bokor csemeték szereztetvén bé, azoknak mennyisége az elkerülhetetlen szükségletekre lejjebb szállitatni, és a' tébolydai erdőben fenlevő fa és bokornemüek lehetőleg legnagyobb mennyiségben felhasználtatni fognak." MNL OL D 217. IV. 345. d. 38080/1865. 153r–v.

értelmében a betegeknek nyáron az idejük jelentős részét a szabadban egyrészt munkával, másrészt a közösségi együttlét változatos formáival kellett tölteniük.[105]

A gyógyító funkciókat tehát összhangba kellett hozni a rend és a fegyelem eszményével. Erre a későbbi beszámolók tanúsága szerint több okból is szükség volt. A *Vasárnapi Ujság* például egy évvel a megnyitás után, 1869-ben arról tudósított, hogy az eredeti elképzeléseknek megfelelően kivitelezett kertek nem és állapot szerint különítették el a betegeket. Míg a hegyoldalra néző, lábadozó betegek számára nyitottabb és szabadabb lehetőségeket kínáló kertben többféle rekreációs tevékenységre nyílt tér (pihenés, beszélgetés, séta, olvasás), mert „itt már vékony a fal, mely őket a külvilágtól elválasztja",[106] addig a dühöngőknek fenntartott alsó, zárt kertben valóban indokolt volt a harmonikus vizuális elrendezést a fegyelmezésnek és ellenőrzésnek alárendelő szempontok érvényesítése. Míg a lábadozók sétakertjét – a tudósítás szerint – csak egy, a környező hegyekre jobb kilátást biztosító rács választja el a külvilágtól, a „dühöngő őrültek" sétakertjét egy vastag kőfal, amely egyrészt a külvilág tekintetétől védi a gyakran agresszív pácienseket,[107] másrészt megakadályozza, hogy engedély nélkül elhagyják az intézményt. Mindezek kirajzolják azt a kettősséget – a betegségek korrigálására irányuló pozitív, motiváló megközelítés és a racionalitásból, félelmekből és sztereotípiákból is táplálkozó védelmi szempontok együttesét –, amely a korszakban alapvetően áthatotta és befolyásolta a tébolydaépítészeti ideálokat.

Összegzés

A terápiás tébolyda koncepciójával kapcsolatos 19. századi magyarországi tudástermelési gyakorlatok és az elmegyógyászatban a 18–19. századfordulón megjelenő új térszervezési modell recepciójának vizsgálata nyomán kimutatható, hogy a hazai pszichiátriai intézményesülés nem csupán fáziskéséssel követte a nyugat-európai mintákat, hanem hosszas tervezési folyamat során, sajátos adaptációs stratégiák

[105] „24. §. Reggeli és ebéd után az orvos által kijelölt s arra alkalmas betegek a szabadban vagy a műhelyekben kórállapotuknak megfelelő munkával foglalkoztatnak. [...] 31. §. Nyárban a betegek az esteli után egész lefekvésig a kertben időznek, hol sétálnak, vagy társasjátékkal mulatnak, milyen a kuglizás, testgyakorlattal egybekötött játékok stb., a nőknek ilyenkor kis kávétársaságok vannak megengedve. Az igazgatónak időnkénti rendelkezése szerint, az ápolók és arra alkalmas betegek igénybe vételével, (a társas mulatság emelésére) zene-előadások is tartatnak." MNL OL K 150 94. kd. 1870. IV. kútfő. 13. t. 5131/1870. ff. 8–9. Házirend, Budai Magyar Királyi Országos Tébolyda.

[106] *N. N.:* Látogatás a lipótmezei tébolydában. Vasárnapi Ujság 24. (1869) 16. 328.

[107] A tudósítás ezt illusztrálandó egy erőszakos jelenetről is beszámol a látogatás időpontjában: „Ez itt a dühöngő őrültek sétakertje; egyik épen most csapta pofon a másikat, a mint csendesen elhaladt mellette [...] lám, amaz a másik már visszacsapná, ugyancsak jár a keze a »zwangs-jackli"«-ban [kényszerzubbonyban – K. J.]; ha nem volna összevarrva a hosszu ujjak vége, ezóta régen csattant volna." Uo.

révén alakította ki azt az intézményt, amely megfelelt ugyan a korabeli terápiás elképzeléseknek, viszont már megnyitása pillanatában látható volt, hogy mindez csupán egy hosszú folyamat első lépcsőjét jelenti majd. A terápiás tébolyda modellje – amely az elmebetegségek gyógyíthatóságába vetett optimizmusra, a természeti környezet gyógyító hatásával kapcsolatos meggyőződésre, valamint a morális terápia emberközpontú szemléletére épült – a század első felében Magyarországon nemcsak az elméleti orvosi irodalomban, hanem az egyetemi oktatásban, a disszertációkban, az utazási beszámolókban és az intézményalapítás körüli diskurzusokban is megjelent. Bár a recepció évtizedekig döntően elméleti maradt, az orvosközösség – saját képviseleti és beleszólási lehetőségei függvényében – tudatosan kereste a külföldi modellek hazai alkalmazhatóságának gyakorlati lehetőségeit is.

A tanulmány egyik legfontosabb megállapítása, hogy a hazai pszichiátriai intézményesülés folyamatában a tudásáramlás és az intézményi modellek adaptációja nem egyirányú vagy mechanikus átvételként zajlott. A magyar orvosok aktívan reflektáltak az európai diskurzusokra, és a modern elmekórtan, valamint az intézményi terápiák térbeli és társadalmi kereteivel és adaptálhatóságával kapcsolatos véleménycserében az orvosközösség különböző publikációs és társasági fórumain véleményt nyilvánító aktorokként és a tervezési-kivitelezési folyamat szakértőiként egyaránt részt vettek. A recepciós folyamatban megjelenő ismeretek, megközelítések és gyakran a saját (elme)orvosi praxisra épített vélemények sokszínűsége azt mutatja, hogy a hazai diskurzus nem egyszerűen lekövette a nyugat-európai „központok" fejlődését, hanem az abban résztvevők tudatosan szelektáltak a magyarországi intézményesülés lehetséges modelljei között, és saját – gyakran kritikus – álláspontjukat is megfogalmazták, különösen az egyes társadalmi csoportok elhelyezésével, a gyógyíthatóság elveivel vagy az intézeti elzárással és alternatív ellátási formák dilemmáival kapcsolatban.

Az 1868-ban megnyíló lipótmezei országos tébolyda végső kialakítása e hosszú és többszörösen megszakított folyamat kompromisszumos betetőzése volt. Egy olyan intézmény született meg, amely ugyan formai és szervezeti szempontból jórészt megfelelt a korszerű európai elvárásoknak, létrejötte inkább a birodalmi szintű irányításnak és a külső szakértői beavatkozásnak, semmint a magyar orvosi közösség autonóm szakértői-tervezői munkájának volt köszönhető. Mindazonáltal a fentiekben rekonstruált recepciós és adaptációs folyamatok alapján amellett érvelhetünk, hogy a korábbi megközelítésekkel ellentétben a hazai pszichiátria intézményesülése nem értelmezhető csupán „kronológiai lemaradásként", illetve nem ragadható meg kizárólag a többszörös fáziskésések kontextusában. Sokkal inkább egy olyan összetett kulturális, intézmény- és tudománytörténeti folyamatként kell értelmeznünk, amelyben a lokális adaptáció igénye, az európai intézményszervezési elméletekben megfogalmazódó ideálok és elvárások,

valamint a tényleges, megfigyelt gyakorlatok egy több műfajban, közegben és színtéren kibontakozó és jelen levő, a megvalósítást szorgalmazó diskurzus részeként segítették a hazai pszichiátriai intézményesülés első fázisának több szálon mozgó törekvéseit.

PSYCHIATRIC INSTITUTIONALIZATION AND KNOWLEDGE TRANSFER

The Reception of the Therapeutic Asylum Model in Nineteenth-Century Hungary

By Janka Kovács

SUMMARY

This study explores the reception and adaptation of the therapeutic asylum model in nineteenth-century Hungary. Emerging at the intersection of medicine and philosophy, the developing psy-sciences introduced new approaches to treatment and institutional space, emphasizing humane care and the curative potential of the built and natural environment. These ideas were shaped by the theory of moral treatment and their spread through rich English- and German-language medical literature, as well as technological travels that enabled the observation, selection, and adaptation of best practices in asylum building and management. Although Hungary's institutionalization process was delayed compared to Western Europe and certain parts of the Habsburg Monarchy, the theoretical reception and later implementation of the therapeutic asylum model played a key role in shaping the future of psychiatric care in the country. The study focuses on the decades-long process of planning an asylum for Hungary, analyzing primarily the roles of physicians in the discourse surrounding psychiatric institutionalization. Drawing on medical texts, travel reports, and archival asylum plans, it interprets the asylum as a multisensory therapeutic space shaped not only by visual and spatial design but also practices of social and medical isolation.

Fodor Pál – Molnár Antal

SZERB ORTODOX MONOSTOROK DÉL-MAGYARORSZÁGON AZ OSZMÁN-TÖRÖK DEFTEREK TÜKRÉBEN (1554–1580)

Az ortodox egyházak életében a szerzetesség kiemelkedő helyet foglalt el és foglal el ma is, bizonyos értelemben az ortodoxia lelkét, pillérét, legmagasabb erkölcsi tekintélyét jelenti.[1] Bár a középkor korai századaiban a keleti és a nyugati szerzetesség formálódása párhuzamosan haladt, később elváltak útjaik. Míg keleten megmaradt a monasztikus úton, önálló monostorokkal, amelyek részleteikben ugyan különböző, de alapvetésükben egységes regulákat (*tipikon*) követtek, addig nyugaton a szerzetesség az ezredforduló után más fejlődési pályára állt, és az európai társadalom folyamatosan változó spirituális, szociális és kulturális igényeit kielégítő, multifunkcionális és centralizált rendekbe szerveződött.[2] A központosítás és az egyre inkább bürokratizálódó szervezetrendszer hiánya azonban nem csökkentette a szerzetesség jelentőségét az ortodox egyházakban, a monostorok sokkal meghatározóbb és főleg személyesebb szerepet játszottak az egyes emberek életében, mint nyugaton. Az ortodox hívő számára a monostor a vallásgyakorlat, a lelki élet központi helyszíne, amelyet életének kiemelkedő pillanataiban, örömében és gyászában felkeres, amely napkeltétől napnyugtáig nyitva áll előtte, és ahol mindig talál olyan szerzetest, akihez ügyes-bajos dolgaiban fordulhat. Emellett maga az egyházi szervezet is sokkal inkább a szerzetességre épült, mint nyugaton. Egyrészt a parókiális struktúra a keleti egyházban sokkal lazábban szerveződött, így a monostoroknak, éppen a hívőkkel ápolt szoros kapcsolataik miatt, sokkal nagyobb szerep jutott a környező települések lelkipásztori ellátásában. Másrészt a főpapok (püspökök, metropoliták, érsekek, pátriárkák) a nőtlenség követelménye miatt a szerzetesek és nem a házas világi papok közül kerültek ki, székhelyüket is egy monostorban tartották, tehát az eparchiák és metropóliák központjai – a nyugati gyakorlattal ellentétben – nem a püspöki és érseki székvárosok, hanem a monostorok lettek.[3]

---

[1] *Peter Schreiner:* Bizánc. Bevezetés a bizantinológiába. (Varia Byzantina. Bizánc Világa V.) Bp. 2002. 145.; *Machiel Kiel:* Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period: A Sketch of Economic, Juridical and Artistic Preconditions of Bulgarian Post-Byzantine Art and its Place in the Developement of the Art of the Christian Balkans, 1360/70–1700: A New Interpretation. Assen–Maastricht 1985. 166.

[2] A szerzetesség közös alapjaitól eltávolodó nyugati fejlődést a legplasztikusabban egy olasz szerző mutatja be, a 12. századtól folyamatosan alakuló szerzetesrendeket a 19–20. századi demokráciák pártstruktúráihoz hasonlítva: *Flavio Rurale:* Monaci, frati, chierici. Gli Ordini religiosi in età moderna. (Studi superiori). Roma 2008.

[3] A bizánci szerzetességről a legjobb áttekintés magyarul: *Maciej Bielawski:* A bizánci szerzetesség. In: A bizánci szerzetesség. Szerk. Baán István. Ford. Kiss László. (Varia Byzantina. Bizánc világa XIII.) Bp. 2010. 9–113.

Ezek a sajátosságok az oszmán uralom alá került bizánci és balkáni területeken még inkább megfigyelhetők. Az oszmánok az ortodox egyházat beépítették saját uralmi, mindenekelőtt jövedelemkezelési rendszerükbe, ezzel lényegében konzerválták, sőt felerősítették a monostorok egyházszervezeti és lelkipásztori funkcióit. Azzal ugyanis, hogy a püspökök és metropoliták az oszmán jövedelembérleti struktúra részeivé váltak, és tulajdonképpen az oszmán közigazgatási határok szerint kialakított eparchiák és metropóliák területén adóbérlőkként működtek, az egyház valódi jelenlétét a monostorok biztosították.[4] Másrészt pedig az oszmán uralom viszonyai között a bizonytalan szervezeti és anyagi alapokon álló parókiális szervezet még kevésbé volt hatékony, így a monostorok szerepe a mindennapi lelkipásztorkodásban is jelentősen megnövekedett.[5] Ennek köszönhetően a monostorok sűrűsége a vegyes lakosságú területeken, így a hódolt Dél-Magyarországon az ortodox, esetünkben szerb népesség jelenlétének legjobb fokmérője. A monostorok története, hálózatuk feltérképezése tehát az első és legfontosabb lépés ahhoz, hogy meghatározhassuk az ortodox egyház és népesség jelenlétének valódi dimenzióit.

A szerb monostorok törökkori történetének forrásai és kutatásuk

A fentebb bemutatott folyamatoknak a történeti kutatómunka szempontjából még egy fontos következménye lett: az ortodox egyházak törökkori életére vonatkozó forrásaink nagy része szintén a monostorokhoz kötődik. A kutatók számára közismert, hogy az ortodox egyházak középkori és kora újkori történetének forrásanyaga rendkívül szegényes. Ennek oka elsősorban nem az iratok pusztulása, hanem sokkal inkább az a tény, hogy az ortodox egyházak kormányzata jóval kevésbé törekedett az írásbeli ügyintézésre, mint a nyugati katolikus és protestáns egyházak. Az Oszmán Birodalomban működő ortodox püspököknek sem lehetőségük, sem szándékuk nem volt főpapi központok, kancellária és levéltár létrehozására, hanem – szerzetesek lévén – egy-egy jelentősebb monostorban éltek, vagy folyamatosan úton voltak, különböző monostorokban szálltak meg, és ezekből irányították a fennhatóságuk alá tartozó egyházközségeket. Ennek következtében sokszor

[4] Erről a kérdésről legújabban további irodalommal lásd *Molnár Antal:* Szerb ortodox egyházszervezet a hódolt Magyarországon. In: Szerb székesegyház a Tabánban. Az eltűnt Rácváros emlékezete. Szerk. Csáki Tamás – Golub Xénia. Bp. 2019. 32–63.; *Uő:* Osmanische Verwaltung und serbisch-orthodoxe Kirchenorganisation in Ungarn im 16./17. Jahrhundert. In: Zwischen Ost und West. Christen byzantinischer Tradition in Ungarn. Hrsg. Thomas Mark Németh – Tamás Véghseő. (Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte 15.) Berlin et al. 2025. 37–68.

[5] A parokiális szervezetről Dél-Magyarországon lásd *Radoslav M. Grujić:* Duhovni život. In: Vojvodina I. Od najstarijih vremena do velike seobe. Ur. Dušan J. Popović. Novi Sad 1939. 330–414., 348–356., 399–401.

még a legelemibb ismeretekkel sem rendelkezünk az egyházszervezet felépítéséről. Nagyon töredékes képünk van az eparchiákról és metropóliákról, és lényegében semmit sem tudunk a parókiák működéséről.[6]

Mai értelemben vett levéltárral csak a monostorok rendelkeztek, de igazából rendszeres hivatali írásbeliség és iratőrzés ezekben sem alakult ki. A 16–18. századból az ortodox monostorok levéltárai általában csak a török iratokat őrizték meg, kivételes esetekben (például az athoszi monostorokban) uralkodók és magas rangú adományozók által kibocsátott okleveleket; saját írásbeliségük darabjait csak a legritkább esetben. Ennek köszönhetően a balkáni monostorok levéltárai a helyi oszmán forrásanyag egyik, ha nem a legfontosabb őrzőhelyét jelentik.[7] Emellett szintén a monostorokhoz köthető a középkori és kora újkori ortodox egyháztörténelem egyik legfontosabb forrástípusa, a jellemzően monostorok templomainak freskóin és liturgikus tárgyain fennmaradt feliratok, illetve a monostorok könyvtáraiban őrzött könyvekben olvasható bejegyzések.[8] A harmadik forrástípus, a monostori krónikák vezetését az ortodox kultúrkörben lényegesen később kezdték meg, mint nyugaton. A szerb egyházban a legkorábbi *historia domus* a magyarországi Grábóc monostorának 1593-ban megkezdett naplója (*Letopis manastira Grabovca*), amelynek 18. században másolt és a 20. század közepéig vezetett kéziratát a Budai Szerb Ortodox Püspökség szentendrei könyvtára őrzi. Ez a szerb egyházi közegben szokatlanul fejlett történelemszemlélet nyilvánvalóan nem független a magyar és ezen keresztül a nyugati kultúrával és írásbeliséggel történt találkozástól.[9]

---

[6] Erről részleteiben lásd a 4. jegyzetben idézett tanulmányokat.

[7] A balkáni monostori levéltárak oszmán-török iratairól kitűnő áttekintést nyújtanak egy Ankarában 2000-ben tartott tanácskozás előadásai: Balkanlar ve İtalya'da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri (16–17 Kasım 2000.) (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarih Kurumu Yayınları XXVI/10.) Ankara 2003. (John C. Alexander, Phokion Kotzageorgis, Evangelia Balta és Aleksandar Fotić tanulmányai). A régebbi irodalomból lásd *Hans Robert Römer:* Christliche Klosterarchive in der islamischen Welt. In: Der Orient in der Forschung. Festschrift für Otto Spies zum 5. April 1966. Hrsg. Wilhelm Hönerbach. Wiesbaden 1967. 543–556. Az athoszi monostorok levéltárainak oszmán-török iratairól jó áttekintés: *Elias Kolovos – Phokion Kotzageorgis: Turco-Athonica*: The Ottoman Archives of the Athonite Monasteries. In: Lire les Archives de l'Athos. Actes du colloque réuni à Athènes du 18 au 20 novembre 2015 à l'occasion des 70 ans de la collection refondée par Paul Lemerle. Éd. Olivier Delouis – Kostis Smyrlis. (Collège de France – CNRS. Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Travaux et Memoires 23/2.). Paris 2019. 641–658.

[8] A szerb ortodox egyházhoz köthető feliratok és feljegyzések jelentős része már a 20. század elején napvilágot látott: *Ljubomir Stojanović:* Stari srpski zapisi i natpisi I–VI. (SAN Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Prvo odeljenje. Spomenici na srpskom jeziku I–III., X., XI., XIV.) Beograd–Sremski Karlovci 1902–1926. (Reprint: Beograd 1982–1988.) A Vajdaságból származó új források: *Petar Momirović:* Stari srpski zapisi i natpisi iz Vojvodine I–VI. Novi Sad 1993–2004.

[9] *Golub Xénia:* A grábóci ortodox monostor. Szerb művészeti örökség Magyarországon a 18. században. Szentendre 2024. 53–56.

Ugyancsak ezt a monostorközpontúságot érzékelhetjük, ha az Isztambulban működő központi oszmán hivatalok forrásanyagát vesszük górcső alá. A meghódított területeken működő keresztény egyházi intézményekről elsősorban az oszmán közigazgatás által felvett részletes adóösszeírások, a tahrir defterek, illetve az egyházi intézmények birtokosainak azonosítását lehetővé tevő timár defterek jelentik a legfontosabb forrásokat. Ezek az igen alapos adatfelvételek teszik ugyanis lehetővé a monostorok helyének lokalizálását, jogállásának és birtokosának, illetve birtokainak és a belőlük várható bevételnek a megállapítását. Szerencsés esetben pedig az összeírók név szerint feljegyezték a bennük élő szerzeteseket is. Vagyis a defterek alapján egy olyan *monaszterológiá*t tudunk összeállítani, amelyhez hasonlóra az oszmán uralom és az általuk vezetett adminisztráció nélkül nem lennénk képesek. Nagyon fontos ugyanakkor leszögezni, hogy ezek a defterek alapvetően csak a 15–16. századra állnak rendelkezésünkre, az oszmán uralom későbbi századaira sajnos nélkülöznünk kell hasznos adataikat.[10]

Míg a defterek a monostorokról az egész Balkán-félsziget területére alapos adatfelvételt nyújtanak, olyannyira, hogy – bár nyilván időbeli eltolódásokkal – lehetőség lenne egy komplex 15–16. századi balkáni monostortopográfia összeállítására, addig az egyházi szervezet más szintjeiről már korántsem tájékoztatnak ilyen alapossággal. A papok megnevezése a defterekben merőben esetleges, ezért néhány összeírásból úgy tűnik, hogy kiterjedt és sűrűn lakott ortodox vidékeken is alig működött ortodox pópa. Ez persze nyilván sokkal inkább azt jelenti, hogy adóügyi szempontból lényegtelen volt a jegyzékbe való felvételük vagy papi minőségük megemlítése.[11] Másképp fogalmazva, a parókiák topográfiájának összeállítása még egy adott szandzsákra sem igazán lehetséges, nemhogy nagyobb régiókra.

Ugyancsak hiányoznak a defterekből – ritka, de éppen a forrásainkban előforduló kivételtől eltekintve – az egyházi hierarchia képviselői is. A konstantinápolyi és az ipeki patriarkátus, illetve az ohridi érsekség egyházszervezetét a maga

[10] A defterek egyháztörténeti felhasználására az alább idézett szerb irodalmon kívül lásd *Mina Hristemova:* Bačkovskijat manastir prez XVI vek spored osmanski opisni registri. Godišnik na Sofijskija Universitet „Sv. Kliment Ohridski". Centăr za Slavjano-Vizantijski Proučvanija „Ivan Dujčev" 93. (12.) (2003) 215–228.

[11] *Bogumil Hrabak:* Brojnost sveštenstva i manastira i organizovanost crkve u Srbiji od 1470. do 1570. godine. In: Bogorodica Gradačka u istoriji srpskog naroda. Naučni skup povodom 800 godina Bogorodice Gradačke i grada Čačka. Novembar 1992. Ur. Milovan Vulović. Čačak 1993. 125–153., 126–127., 129–131.; *Ema Miljković-Bojanić:* Smederevski sandžak 1476–1560. Zemlja–naselja–stanovništvo. (Istorijski institut. Posebna izdanja 46.) Beograd 2004. 287–290.; *Aleksandar Krstić:* The Orthodox Church in Northern Serbia during the First Century of Ottoman Rule (1459–1557). In: Politics and Society in Central and South-East Europe. Life under the Shadow of the Ottoman Empire's Expansion (15th–16th centuries). Proceedings of the 3rd international conference 3th–5th October 2019, Timişoara. Ed. Zsuzsanna Kopeczky. Cluj-Napoca 2021. 21–36., 31–32.

teljességében egyedül az isztambuli egyházi kancellária (*piskopos mukataası*) deftere (*Defter-i ibtida-i medrebolidan ve piskoposan-i kefere-i vilayet i Rum İli ve Anatoli*) alapján ismerjük a 17. század közepétől kezdve. A defternek az ipeki patriarkátusra vonatkozó 1640–1655 közötti részét Radmila Tričković szerb turkológus publikálta és dolgozta fel,[12] az 1692. évi defter bejegyzéseit pedig Nebojša Šuletić tette közzé.[13] Az egyes szerb püspökök és metropoliták személyéről a 17. század közepe előtti információink a fentebb idézett feliratokból és könyvbejegyzésekből származnak. Éppen ezért is nagyon fontos az a két adat, amelyet az 1554. évi temesvári és lippai defterekben találtunk. A temesvári defterben Metodije püspököt (vladikát), a vilájet papjainak (papasz) elöljáróját írták össze a Piac utca városrészben (mahalléban), míg Lippán, a Tisvár (Tövisvár) városnegyedben Nesztor püspököt jegyezték be, akiről külön feltüntették, hogy metropolita.[14] A két szerb főpapra vonatkozó új híradások legnagyobb jelentőségét az adja, hogy mindkét eparchia legkorábban ismert püspökéről tudósítanak. Mind ez ideig az első biztosan ismert lippai püspök Danilo volt 1563-ban, ha a Szofronije vladikára vonatkozó bizonytalan adatot (1561) nem vesszük figyelembe. A temesvári eparchia pedig csak egészen későn, 1608-ban tűnik fel a forrásainkban, egy Neofit nevű püspökkel az élén.[15] A két új adat tehát megerősíti azt a korábbi feltételezést, miszerint a jórészt szerbek lakta Dél-Magyarországon az ortodox egyházszervezet az oszmán hódítás után rögtön, még az ipeki patriarkátus visszaállítása (1557) előtt megalakult. Eddig ezt a hipotézist egyedül a Bácskában működő Zaharije szegedi püspökre vonatkozó 1556-os adat támogatta, a két új püspök 1554-es felbukkanásával viszont teljesen egyértelművé vált az oszmán berendezkedés és a szerb ortodox egyházszervezet formálódásának párhuzamossága.[16] Ugyancsak erre az analógiára utal a Metodije temesvári püspök neve melletti megjegyzés: a vilájet papjainak vezetője. Ez ugyanis nem jelent kevesebbet, mint annak az általunk korábban megfogalmazott tézisnek az újabb igazolását, hogy az új egyházigazgatási egységeket az oszmán közigazgatáshoz igazítva hozták létre. Az oszmán adóbérlőnek tekintett püspökök és metropoliták joghatósági területe, vagyis eparchiája pontosan egybeesett a vilájetekkel, szandzsákokkal vagy kazákkal (bírósági

[12] *Radmila Tričković:* Srpska crkva sredinom XVII veka. In: Glas SANU CCCXX. Odeljenje istorijskih nauka 2. Beograd 1980. 61–164.
[13] *Nebojša S. Šuletić:* Podaci o beratima arhijereja Pećke i Ohridske arhiepiskopije u defteru prihoda kancelarije crkvenih mukata (BOA, KK 2542-33). Srpske studije 1. (2010) 177–193.
[14] Lásd a Függelékben, a lippai és temesvári szandzsákok monostorai előtt.
[15] *Sava* [*Vuković*] *episkop šumadijski:* Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka. Beograd–Podgorica–Kragujevac 1996. 155., 350., 458.; *Stevan Bugarski:* Azbučni i hronološki pregled uz knjigu: Sava [Vuković] episkop šumadijski: Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka. Novi Sad 2012. 169., 185.
[16] *Molnár A.:* Szerb ortodox egyházszervezet i. m. 43.; *Uő:* Osmanische Verwaltung und serbisch-orthodoxe Kirchenorganisation i. m. 46.

kerületekkel).[17] Metodije a temesvári vilájet, Nesztor pedig nyilvánvalóan a lippai szandzsák vladikája volt.

A tahrir defterek egyháztörténeti forrásértékére a szerb történettudományban Olga Zirojević hívta fel a figyelmet, aki több alapos tanulmányt szentelt a kérdésnek, és a defterek alapján összeállította az ipeki patriarkátus részletes monostor- és templomjegyzékét.[18] Munkái úttörő és hiánypótló jellegűek, és bemutatják az oszmán források, különösen a defterek kiemelkedő forrásértékét a forrásszegény 16–17. századi szerb ortodox egyháztörténet kutatásában.[19] Zirojević összeállítása ugyanakkor inkább tekinthető hasznos segédeszköznek a kutatások megkezdéséhez, mint teljességre törekvő adattárnak. Emiatt az általunk összeállított adatsor sok tekintetben bővebb és pontosabb Zirojević gyűjtésénél. Mindenekelőtt a szerb történésznő gyűjtéséből öt monostor hiányzik.[20] Az elpusztult és ezért sokszor a korábbi kutatás számára ismeretlen monostorok lokalizálását nem vagy csak hozzávetőlegesen adta meg, térképet pedig nem készített. Hodost és Báziást említi ugyan, de rájuk vonatkozó defteradatot nem közöl,[21] illetve Hodost minden bizonnyal összekeverte a 18. században működő módosi monostorral.[22] Máskor nem tudta

---

[17] *Molnár A.:* Osmanische Verwaltung und serbisch-orthodoxe Kirchenorganisation i. m. 50–52. és passim.

[18] *Olga Zirojević:* Crkve i manastiri na području Pećke patrijaršije do 1683. godine. Beograd 1984.

[19] *Olga Zirojević:* Manastiri u svetlu turskih popisa. Saopštenja 20–21. (1988–1989) 231–235.; *Uő*: Sremske crkve i manastiri u turskim popisima iz druge polovine XVI veka. Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti 25. (1989) 21–60.

[20] Lásd Függelék: 1., 3., 4., 5., 29. sz. monostorok.

[21] Zirojević a Hodost említő gyulai deftert nem látta, míg Báziás (más nevén Szveti Szpasz) kihagyása tulajdonképpen érthetetlen. A két monostor említésére Zirojević adattárában lásd a 23. jegyzetet. Hodos lokalizációjával kapcsolatban a kutatók különböző álláspontot képviselnek. Káldy-Nagy Gyula alább, a 27. jegyzetben idézett defterkiadásának térképmellékletében, Győrffy György Árpád-kori adattárát (*Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1987[3]. 178. és térképmelléklet) követve a Maros folyó északi partjára helyezte, míg Juhász Kálmán és a szerb kutatók általában a déli partra lokalizálták. *Koloman Juhász:* Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats. (Deutschtum und Ausland. Studien tum Auslanddeutschtum und zur Auslandkultur 8–9.) Münster i. W. 1927. 204–206. és térképmelléklet; *Miodrag Jovanović:* Srpski manastiri u Banatu. Beograd–Novi Sad 2007. 7. A legújabb román régészeti kutatások alapján a középkori katolikus és a 15–16. században keletkezett ortodox monostor között a közvetlen kapcsolat nem bizonyítható, és az ortodox monostor biztosan a folyó déli oldalán feküdt. Dicţionarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş. Coord. Adrian Andrei Rusu. Cluj-Napoca 2000. 74–78. és térképmelléklet.

[22] *Zirojević, O.:* Crkve i manastiri i. m. 135. A monostorra vonatkozó 18. századi adatokat lásd *Vladimir R. Petković:* Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu Srpskog naroda. (SAN Posebna izdanja CLVII. Odeljenje društvenih nauka. Nova serija 4.) Beograd 1950. 194. Zirojević a saját hivatkozása szerint a temesvári szandzsák egyik, általa III. Murád korára tett timár defterében (T.C. Cumhurbaşbakanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul [a továbbiakban BOA], Tapu ve Tahrir Defterleri [a továbbiakban TTd.] 671, oldalszámot nem adott) találta meg Módos monostorát. A defter valójában a temesvári és a moldovai szandzsák 1579–1580-ban összeállított timár defterének egyik példánya (ez a defter, amely a két szandzsák 1579. évi részletes összeírása alapján készült, két példányban maradt fenn, vö. *Murat Serdaroğlu:* XVI. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Tımışvar Sancağı. PhD-disszertáció [T.C.

kiolvasni a monostor nevét, és azokat a közelben fekvő településsel azonosította (Bercsál, Gilad), illetve az is előfordult, hogy egy monostort két monostorként tüntetett fel (Szveti Dimitre/Osztrov). Monostoronként általában egy, ritkábban két deftert idéz, amelyekből az adóösszeget és a szerzetesek számát közli, de nem hozza sem a szerzetesek nevét, sem a monostorok ingatlanjait és tulajdonosait.[23]

A monostorok lokalizálásának hiányosságai miatt kiemelkedő jelentőségűek a magyar medievisztika egyik legnagyobb alakjának, Engel Pálnak a középkori Dél-Magyarországra vonatkozó topográfiai kutatásai. Engel a középkori Magyarország történeti földrajzának vizsgálata során jutott arra a felismerésre, hogy az oklevelek pusztulása miatt a 15. századi Dél-Magyarország topográfiája kizárólag a 16. századi oszmán defterek felhasználásával rekonstruálható. Ennek érdekében kigyűjtötte és térképre vitte a temesvári és moldovai szandzsákok tahrir deftereinek földrajzi névanyagát. Munkájának precizitását jól mutatja, hogy a temesvári és a moldovai szandzsák valamennyi monostorát megtalálta és helyesen lokalizálta, mindössze egyetlen monostor nevét olvasta félre (Szveti Szpasz helyett Szveti Ijasz).[24] Helymeghatározásait és az általa készített térképet munkánk során nagyon jól tudtuk használni. Őt ugyanakkor kizárólag a Temesköz topográfiája érdekelte, tehát a defterek egyéb adatait nem közölte.

Kutatásainkhoz nemcsak a Zirojević és Engel által feldolgozott temesvári és moldovai részletes szandzsákösszeírásokat (*mufassal defterleri*) használtuk fel,[25] hanem áttekintettük a temesvári vilájet többi szandzsákjának (részben kiadott, részben kiadatlan) deftereit is: a csanádi szandzsák 1579. évi,[26] a gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi,[27] a lippai, a pankotai és a jenői szandzsák 1554., 1567.

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Sakarya 2019. 95.). Az általunk használt defterek (így a szóban forgó timár defter másik példánya, lásd Függelék, Gyulai szandzsák) alapján azonban a monostor nevének helyes olvasata (mint ahogy az azonos nevű falué is) kétségkívül Hodos. Zirojevićet feltehetőleg az vezette félre, hogy a szókezdő he és mim betűt az oszmán írnokok nagyon hasonlóan írták, így könnyen összetéveszthetők – főleg, ha valaki nem túl jó minőségű másolattal dolgozik, ami az ő esetében is feltehető.

[23] *Zirojević, O.:* Crkve i manastiri i. m. 43. (Arhangyel Mihail), 46. (Szveti Arhangyel), 47. (Báziás/Szveti Szpasz), 70. (Vojvodina Brátyiste), 77. (Vires Szveti Nikola), 79–80. (Arhangyel Nikola/Vojlovica), 90. (Gilad), 92. (Szveti Dimitre), 92–93. (Szveti Dimitre [Osztrov]), 101. (Szveti Gyorgye), 107. (Bercsál/Szveti Száva/Zlatica), 114. (Szveti Jován), 114. (Szveti Jován), 124. (Kuszity), 125. (Gosztyolnác), 132–133. (Szveti Jován Varadina/Meszity), 135. (Moravica), 160. (Pardas/Partos), 182. (Szengyörgy/Szengyurágy), 186. (Szveti Szpasz), 188. (Kirna/Szerediste), 188. (Szirinja/Szveti Nikola), 199–200. (Hodos).

[24] *Engel Pál:* A temesvári és a moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579). (Dél-alföldi Évszázadok 8.) Szeged 1996. A monostorok említéseit nem soroljuk fel, mivel ezek a kötetben alfabetikus rendben megtalálhatóak. A félreolvasott névre lásd uo. 134.

[25] BOA TTd. 290 (1554), TTd. 364 (1569) és TTd. 579 (1579).

[26] BOA TTd. 580 (1579). Magyar fordításban kiadta *Káldy-Nagy Gyula:* A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. (Dél-alföldi Évszázadok 15.) Szeged 2000.

[27] BOA TTd. 365 (1567), TTd. 580 (1579). Magyar fordításban kiadta *Káldy-Nagy Gyula:* A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10.) Békéscsaba 1982.

és 1579. évi deftereit,[28] illetve a budai vilájethez tartozó szegedi szandzsák 1578. évi defterét,[29] végül a dél-dunántúli (mohácsi-szekcsői-pécsi, szigeti és koppányi) szandzsákok összeírásait.[30] Emellett a monostorok birtokosainak azonosítása érdekében felhasználtuk a temesvári és a moldovai szandzsák 1555., 1569–1570. és 1579–1580. évi,[31] valamint a lippai és a jenői szandzsák 1554., 1568. és 1579–1580. évi timár deftereit (*icmal defterleri*) is.[32] Ugyanakkor nem tekintettük át a hódolt Magyarország északibb szandzsákjainak deftereit, mivel ezeken a területeken egyetlen adatunk sincs szerb monostorról sem a hódoltság korából, sem későbbről, sőt a 16. században még balkáni ortodox népességről sem.[33]

Az Oszmán Birodalomban működő ortodox egyházak, így a szerb egyház szervezetének történeti változásaihoz – egyúttal kutatási témánk előzményeihez – jó adalékokkal szolgál az a deftersorozat, amely 1530–1531-ből maradt ránk. Ebben az évben az oszmán központi kormányzat (talán a Bécs elleni második hadjárat előkészületeinek részeként) a tahrir, timár és egyéb defterek alapján átfogó kimutatásokat készíttetett a birodalom erőforrásairól, így a ruméliai

---

[28] BOA TTd. 292 (Lippa 1554), TTd. 457 (Lippa és Pankota, 1567), TTd. 578 (Lippa és Jenő, 1579).

[29] BOA TTd. 570, 572 (1578). Latin betűs átírásban kiadta *Fóti Miklós:* The Mufassal Tahrir Defteri of the Sanjak of Segedin (1578). Text and Index. (21st-Century Studies in Humanities). Bp. 2023.

[30] BOA TTd. 441 (Mohács, 1546), TTd. 443 (Mohács, 1552), Det Kongelige Bibliotek, København (a továbbiakban DKBK), Cod. Turc. Rot V. (Mohács, 1564–1567), BOA TTd. 1012 (Pécs, 1570), TTd. 585 (Pécs, 1579), Bayerische Staatsbibliothek, München, Orientalische Handschriften, Cod. Turc. 138 (Szigetvár, 1579), BOA TTd. 563 (Koppány, 1570), TTd. 676 (Koppány, 1580). E defterek másolataiért Sz. Simon Évának és Fóti Miklósnak tartozunk köszönettel.

[31] BOA TTd. 298 (Temesvár, 1555), TTd. 552 (Temesvár és Moldova, 1569–1570), TTd. 674 (Temesvár és Moldova, 1579–1580).

[32] BOA TTd. 356 (Lippa, 1554), TTd. 1010 (Lippa és Jenő, 1568), TTd. 679 (Lippa és Jenő, 1580).

[33] A kiadott „északi" defterek két kivétellel (Budai szandzsák, 1546, 1559: Keve), amelyre alább még visszatérünk, nem említenek egyetlen monostort sem. Itt azokat a defterkiadásokat soroljuk fel a szerzők alfabetikus rendjében, amelyeket a tanulmányban máshol nem idézünk: *Ágoston Gábor:* A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása I–II. Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 3. (1988) 221–296., uo. 4. (1989) 191–288.; *Gustav Bayerle:* Ottoman Tributes in Hungary: According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad. (Near and Middle East Monographs 8.) Le Hague–Paris 1973; *Uő:* A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Defter Mufaṣṣal-ı [!] Livā Hatvān (Başbakanlik Arşivi, TD 550). (Hatvany Lajos Múzeum, Füzetek 14.) Hatvan 1998; *Blaskovics József:* Az újvári ejálet török adóösszeírásai. Pozsony 1993; *Dávid Géza:* A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp. 1982; *Fekete Lajos:* Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp. 1943; *Fekete Lajos:* A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. (Jászsági Füzetek 4.) Jászberény 1968; *Győrffy Lajos:* Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. Az 1571-es szolnoki török defter fordítása. (Jászkunsági Füzetek 4.) Szolnok 1956; *Hegyi Klára:* A füleki szandzsák. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések). Bp. 2019; *Káldy-Nagy Gyula:* Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 103.) Bp. 1960; *Uő:* A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben. (Dél-alföldi Évszázadok 24.) Szeged 2008; *Josef Matuz:* Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlweißenburg aus den Jahren 1563 bis 1565. (Islamwissenschaftliche Quellen und Texte aus deutschen Bibliotheken 3.) Bamberg 1987; *Vass Előd:* A szekcsői-mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása. In: Baranyai helytörténetírás 1977. Pécs 1979. 15–93.; *Uő:* Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai. (Kalocsai Múzeumi Dolgozatok 4.) Kalocsa 1980.

tartományról is. A muhászebe defterekneк (*muhasebe defterleri*), vagyis „számadáskönyveknek" nevezett összegzésekben (amelyek közül sajnos nem mindegyik maradt fenn) sok adat található a keresztény katonai segéderőkről és az ortodox egyházi intézményekről is.[34] Ezekből némi képet alkothatunk a szerb monostorok számáról és területi elhelyezkedéséről fél évszázaddal a vizsgált korszakunk előtt, ami jó hátteret és összehasonlítási lehetőséget biztosít az általunk górcső alá vett régió viszonyainak értelmezéséhez, és ahhoz, hogy amit itt találtunk, azt megfelelő módon helyezhessük el a szerb egyházi struktúra egészében. Ugyanilyen szempontból érdekesek és még távolabbi előzményekbe – alkalomadtán pedig érdekes folytonosságokba – engednek betekintést egyes 15. századi defterek, különösen azok, amelyek szerb területeket is érintenek.[35] Az ezekre is alapozott hosszú távú

[34] 370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) I. Paşa (Sofya) ve Vize Livâları ile Sağkol Kazâları [...] Dizin ve Tıpkıbasım. Yayına Hazırlayanlar Ahmet Özkılınç – Ali Coşkun – Abdullah Sivridağ – Murat Yüzbaşıoğlu. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 55; Defter-i Hâkânî Dizisi: VII.) Ankara 2001; 370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) II. Çirmen, Müsellemân-ı Çingâne, Müsellemân-ı Kızılca, Silistre, Kefe, Niğbolu ve Vidin Livâları, Çirmen ve Vize Müsellemleri, Yörük ve Tatar Cemâatleri ile Voynugân-ı Istabl-i Âmire ve Kıbtiyân-i Vilâyet-i Rum-ili. Dizin ve Tıpkıbasım. Yayına Hazırlayanlar Ahmet Özkılınç – Ali Coşkun – Abdullah Sivridağ – Murat Yüzbaşıoğlu. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 59; Defter-i Hâkânî Dizisi: VII.) Ankara 2002; 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) I. Paşa Livâsı Solkol Kazâları [...] ve Köstendil Livâsı. Dizin ve Tıpkıbasım. Yayına Hazırlayanlar Ali Coşkun – Ahmet Özkılınç – Abdullah Sivridağ – Murat Yüzbaşıoğlu. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 65; Defter-i Hâkânî Dizisi: IX.) Ankara 2003; 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) II. Vılçıtrın, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları. Dizin ve Tıpkıbasım. Yayına Hazırlayanlar Murat Yüzbaşıoğlu – Abdullah Sivridağ – Ahmet Özkılınç – Ali Coşkun. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 69; Defter-i Hâkânî Dizisi: IX.) Ankara 2004; 367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri ile 114, 390 ve 101 Numaralı İcmâl Defterleri (920–937/1514–1530) I. (Dizin), II. (Tıpkıbasım). Karlı-ili, Ağrıboz, Mora, Rodos ve Tırhala Livâları. Yayına Hazırlayanlar Ahmet Özkılınç – Ali Coşkun – Abdullah Sivridağ – Murat Yüzbaşıoğlu. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 89–90; Defter-i Hâkânî Dizisi: XI.) Ankara 2007; 367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livâsı Tahrîr Defterleri (926–1520/937–1530) III. (Dizin), IV. (Tıpkıbasım). Yanya, İskenderiye, Ohri, İl-basan ve Avlonya Livâları ile Dukakin Vilâyeti. Yayına Hazırlayanlar Ahmet Özkılınç – Ali Coşkun – Abdullah Sivridağ – Murat Yüzbaşıoğlu. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 93–94; Defter-i Hâkânî Dizisi: XII.) Ankara 2008; MAD 506 Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530). Dizin ve Tıpkıbasım. Yayına Hazırlayanlar Murat Yüzbaşıoğlu – Ahmet Özkılınç – Ali Coşkun – Abdullah Sivridağ. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 104; Defter-i Hâkânî Dizisi: XIV.) Ankara 2009; 174 Numaralı Hersek Livâsı İcmâl Eflakân ve Voynugân Tahrîr Defteri (939/1533). Dizin ve Tıpkıbasım. Yayına Hazırlayanlar Ahmet Özkılınç – Ali Coşkun – Abdullah Sivridağ – Murat Yüzbaşıoğlu. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 103; Defter-i Hâkânî Dizisi: XV.) Ankara 2009.

[35] *Momčilo Stojaković:* Braničevski tefter. Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467 godine. (Istorjiski Institut. Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu 3.) Beograd 1987; *Halil İnalcık – Evgeni Radushev – Uğur Altuğ:* Fatih Sultan Mehmed Döneminde Tuna Boyunda Osmanlı Düzeni.

vizsgálat és összehasonlítás segít felismerni azokat a megoldásokat, eljárásmódokat, amelyek az ortodox monostorok oszmán állami kezelését, felhasználását, valamint jogi és gazdasági helyzetét jellemezték a beilleszkedés és a megszilárdulás korában.[36] Emellett fontosnak éreztük, hogy a dél-magyarországi monostorokról szerzett ismereteinket összevessük az egykorú szerbiai, illetve részben más balkáni területek viszonyaival, elsősorban a dél felől szomszédos szerémi és szendrői szandzsákokkal, amelyek minden bizonnyal az elsődleges utánpótlást biztosították a temesközi, Maros menti és bácskai egyházi intézmények számára.[37]

A dél-magyarországi szerb monostorok száma és topográfiája

Tanulmányunk elsődleges célja, hogy az oszmán defterek alapján a dél-magyarországi hódoltság ortodox monostorainak a korábbiaknál részletesebb és pontosabb topográfiáját állítsuk össze, és meghatározzuk földrajzi elhelyezkedésük sajátosságait. Emellett igyekeztünk a defterekben fellelhető adatállomány komplex elemzésére is, mindenekelőtt a monostorok tipológiájának meghatározására, az intézményekre és a szerzetesekre vonatkozó terminológiai sajátosságok tisztázására, jogállásuk, birtokosaik, anyagi helyzetük bemutatására. Bár a középkori Magyar Királyságnak a Dráva és a Száva folyók közötti területek – így a Szerémség, Pozsega és Valkó vármegyék – is szerves részét képezték, az itt található szerémségi és szlavóniai monostorokkal jelen esetben nem foglalkozunk, csak a dél-magyarországi monostorokkal való kapcsolataikra és analógiáikra utalunk a megfelelő helyeken. Ennek elsődleges oka, hogy a Fruska gora (középkori magyar nevén a Tarcal-hegység) nagyszámú, mintegy 30 monostora önálló szakrális tájat képezett, lényegében egyfajta szent hegyként működött, és történetüket a szerb kutatás nagyon alaposan feldolgozta mind az oszmán dokumentumok, mind pedig a belső egyházi források alapján.[38]

Niğbolu, Vidin ve Braniçeva Defterleri. Metin ve Indeks. (21st-Century Studies in Humanities; II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed Dönemi Tahrir Defterleri – III.) Bp. 2018.

[36] Lásd még *Halil İnalcık:* Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. (Türk Tarih Kurumu Yayınları XIV/1.) Ankara 1954; *Halil İnalcık – Evgeni Radushev – Uğur Altuğ:* 1445 Tarihli Paşa Livâsı İcmâl Defterleri. Metin. (Türk Tarih Kurumu Yayınları III-5/3.) Ankara 2013.

[37] Itt csak a szendrői és a kruseváci szandzsákok deftereire utalunk: *Hazim Šabanović:* Turski izvori za istoriju Beograda I. 1. Katastarski popisi Beograda i okoline 1476–1566. Beograd 1964; *Ahmed S. Aličić:* Turski katastarski popisi nekih područja zapadne Srbije XV i XVI vek. I–III. Čačak 1984–1985; *Dragana Amedoski:* Sumarni defter Kruševačkog sandžaka iz 1516. godine. (Istorijski institut Beograd. Izvori za srpsku istoriju 18. Osmanski izvori 2.) Beograd 2023. A szerémi szandzsák egyetlen kiadott deftere: *Bruce W. McGowan:* Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri. (Türk Tarih Kurumu Yayınları XIV/2.) Ankara 1983.

[38] Magyarul összefoglaló áttekintés a vonatkozó szerb irodalom felsorolásával: *Molnár Antal:* Ortodox szent hegy a hódolt Dél-Magyarországon. Fruška gora szerb monostorai a 16–17. században. In:

1. táblázat Szerb ortodox monostorok Dél-Magyarországon a 16. századi oszmán-török defterekben

Monostor	Szandzsák	Náhije	Év	Szerzetesek száma	Igumen	Éves adó (akcse)
1. Jakabos	Csanád	Becse	1579	3	–	250
2. Hodos	Gyula	Arad	1567 1579	1 3	–	50 50
3. Bartin	Jenő	Dézna	1579	2	–	108
4. Gyorgy Saski	Lippa	Lippa	1567 1579	3 3	– –	170 170
5. Vavedenje-sziget	Lippa	Lippa	1567 1579	6 6	– –	600 600
6. Báziás/Szveti Szpasz	Moldova	Karasova-Vitelnik	1569 1579	2 3	– x	3550 4000
7. Bercsál/Szveti Száva (Zlatica)	Moldova	Karasova-Vitelnik	1569 1579	4 3	– –	650 650
8. Kuszity	Moldova	Karasova-Vitelnik	1569 1579	2 2	– x	200 200
9. Szirinja/Szveti Nikola	Moldova	Moldova	1569 1579	3 –	– –	200 200
10. Szveti Arhangyel	Moldova	Moldova	1569 1579	3 2	– x	200 200
11. Kobila (Kabol/Kovilj)	Szeged	Titel	1578	(2)	–	100
12. Arhangyel Mihail	Temesvár	Semlék (Versec)	1579	3	–	150
13. Arhangyel Mihail (Vojlovica)	Temesvár	Pancsova	1569 1579	3 6	– x	500 500
14. Gilad	Temesvár	Temesvár	1569 1579	3 3	– –	50 50
15. Gosztyolnác	Temesvár	Semlék (Versec)	1579	–	–	150
16. Kirna (Szerediste)	Temesvár	Semlék (Versec)	1569 1579	3 3	– x	300 300
17. Moravica	Temesvár	Semlék (Versec)	1569 1579	2 3	– –	200 200
18. Pardas (Partos)	Temesvár	Csákova	1569 1579	3 2	– –	250 250
19. Szveti Dimitre	Temesvár	Csákova	1579	1	–	50
20. Szveti Dimitre	Temesvár	Pancsova	1579	3	–	600
21. Szveti Gyorgye	Temesvár	Temesvár	1554 1569 1579	2 3 2	– – –	(90) 50 75

A hódoltságkori rác/balkáni népesség településtörténete, régészete és néprajza. Szerk. K. Németh András – Máté Gábor. Szekszárd 2026. (Sajtó alatt.)

Monostor	Szandzsák	Náhije	Év	Szerzetesek száma	Igumen	Éves adó (akcse)
22. Szveti Jován	Temesvár	Csákova	1579	2	–	50
23. Szveti Jován	Temesvár	Semlék (Versec)	1579	–	–	300
24. Szveti Jován Varadina (Meszity)	Temesvár	Semlék (Versec)	1569 1579	1 5	– x	300 300
25. Szveti Szpasz	Temesvár	Temesvár	1569 1579	2 –	– –	50 50
26. Szengyörgy (Szengyurágy)	Temesvár	Csákova	1569 1579	2 4	– x	250 250
27. Vires Szveti Nikola	Temesvár	Semlék (Versec)	1569 1579	2 4	– x	300 300
28. Vojvodina Brátyiste	Temesvár	Semlék (Versec)	1569 1579	4 3	– x	250 250
29. B(e)zenik	Koppány	Dombó	1580	–	–	–

A defterek alapján az oszmán Dél-Magyarországon összesen 29 szerb monostort sikerült azonosítanunk: a csanádi, gyulai, jenői és a szegedi szandzsákokban 1–1, a lippai szandzsákban 2, a moldovai szandzsákban 5, a temesvári szandzsákban 17, a koppányi szandzsákban pedig 1 monostort említenek az összeírások. A legkorábbi, 1554. évi deftersorozatban csak a temesvári szandzsákban találunk egyetlen monostort, a szentgyörgyit (21. sz.). A későbbi (1567–1568., 1569–1570. és 1579–1580. évi) sorozatokban folyamatosan jelennek meg az új monostorok, oly módon, hogy a későbbi defterek minden esetben tartalmazzák a korábbiakat is. 1567–1568-ban 3 új monostort,[39] 1569–1570-ben 15 új monostort,[40] 1579–1580-ban pedig 9 új monostort regisztráltak az összeírások.[41] Ezt a sorozatot egészíti ki 1 monostor a Dunántúlon, a koppányi szandzsákban.[42]

Izgalmas problémát jelent, hogy bizonyos monostorok, amelyek nagy valószínűséggel már a 16. század második felében fennálltak, miért nem szerepelnek a defterekben. Az oszmán kori Dél-Magyarországon 5 ilyen monostor létezéséről tudunk: a Tiszától keletre Bezdin, Mrakonja és Semljug, a Duna mentén pedig Bogyán és Monostor (Bátmonostor). Mind az öt esetben rendelkezünk többé-kevésbé megbízható, nem oszmán eredetű forrásadatokkal a 17. századból, ráadásul négynek a török hódítás előtti időszakra nyúlik vissza az alapítási hagyománya.[43]

[39] 2., 4., 5. sz. monostorok.
[40] 6., 7., 8., 9., 10., 13., 14., 16., 17., 18., 24., 25., 26., 27., 28. sz. monostorok.
[41] 1., 3., 11., 12., 15., 19., 20., 22., 23. sz. monostorok.
[42] 29. sz. monostor.
[43] *Szentkláray Jenő:* A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon. (Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből XXII/1.) Bp. 1911. 32–34., 61–62.; *Jovanović, M.:* Srpski manastiri i. m. 111–112., 155–156., 181.; *Olga Mikić:* The Monastery of Bođani. Novi Sad 2007. 5.; *Dušan Škorić:* Manastir Monoštor u Mađarskoj. Dometi. Časopis za kulturu 36. (2009) 136–137. sz. 107–138.,

A problémára már Olga Zirojević is felfigyelt, de megoldást nem tudott rá adni.[44] E hiány legvalószínűbb magyarázata a monostorok ideiglenes megszűnése, esetleg valamilyen okból bekövetkező adómentessége lehet.

Az általunk vizsgált monostorok zömmel a Maros–Tisza–Al-Duna közében találhatók (1. térkép). Egy szerzetesház állt a Maros északi partján (Vavedenje-sziget), egy a Fehér-Körös mentén (Bartin), egy pedig a Tiszától nyugatra (Kobila). A Dunától nyugatra mindössze egyetlen ortodox monostort említenek a defterek, a koppányi szandzsákban a b(e)zeniki monostort, amelyre a dunántúli adatok ismertetésénél még visszatérünk. A monostorok elhelyezkedését vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a legtöbbször folyópartra telepedtek. Ez természetesen nem magyarországi sajátosság, hanem az ortodox monostorok alapításánál általánosan követett gyakorlat volt: mindig igyekeztek lakott helyeken kívül, erdőkben, folyóvizek mellé telepíteni a szerzetesek lakhelyét. A legtöbb monostort az Al-Duna, a Néra, a Krassó, a Berzava, illetve északabbra a Temes és mellékfolyói és a Maros mentén találjuk. A szent helyek egészen különleges sűrűsödését látjuk Versec környékén, illetve a Néra és az Al-Duna között.

A defterekben összeírt dél-magyarországi monostorok közül 7 monostor (Bodrog-Hodos, Bezdin, Szentgyörgy, Meszity, Báziás, Zlatica, Vojlovica) a 20. században is működött és részben működik ma is, míg 4 monostort (Szrediste, Kuszity, Partos, Semljug) Mária Terézia záratott be. Ezen kívül Szentkláray 1911-ben a helytörténeti és régészeti kutatások alapján még 8 romot és írásbeli említést azonosított szerb monostorral, bár ez utóbbiak többségének azonosítása teljesen bizonytalan.[45] Távolabbról ehhez a dél-magyarországi monostoregyütteshez tartozik még az Al-Duna mentén, a Dél-Bácskában elhelyezkedő 3 monostor: Kovilj (Kabol), Bogyán és Monostor. Ha ezeket az adatokat összevetjük a defterekben szereplő monostorok számával, akkor azt látjuk, hogy a forrásainkban említett 29 monostor közül 10 már korábban is ismert monostor,[46] de az oszmán adóösszeírások ezek történetéhez is sok új, ismeretlen adatot szolgáltatnak.

115–121.; *Aleksandar Krstić – Boris Stojkovski:* Eparhija Bačka pod osmanskom vlašću. In: Eparhija Bačka u osmovekovnoj istoriji Srpske pravoslavne crkve. Zbornik radova. Ur. Svetozar Boškov – Boris Stojkovski – Predrag M. Vajagić. Bačka Palanka–Novi Sad 2021. 49–66., 53–57. Bogyán esetében egy, a szerb történetírás által nem ismert adatot közöl egy 1703-as tanúkihallgatási jegyzőkönyv a Bácska magyar adóztatásáról a török uralom idején. Ennek során a saját bevallása szerint 111 éves Szubota István bogyáni szerb kalugyer arról számolt be, hogy a törökök olykor maguk kölcsönöztek a jobbágyoknak, hogy megvédjék őket a magyar katonáktól. *Molnár Antal:* Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez. (METEM Könyvek 45.) Bp. 2004. 73–74.

[44] *Zirojević, O.:* Manastiri u svetlu turskih popisa i. m. 234. Zirojević egyébként Semljugot összekeverte Vojvodina Brátyistye monostorral. *Uő:* Crkve i manastiri i. m. 205.

[45] Ezeknek az adatoknak a forrása Szentkláray Jenő és Miodrag Jovanović 43. jegyzetben idézett monográfiái.

[46] 2., 6., 7., 8., 11., 13., 16., 18., 21., 24. sz. monostorok.

Amennyiben ezekhez hozzáadjuk a defterekben nem szereplő 5 monostort, akkor megkapjuk az eddigi szakirodalomból ismert 15 monostort. Ezzel szemben 18 dél-magyarországi és 1 dunántúli monostorról csupán a defterek adatai tájékoztatnak, ami azt jelenti, hogy a dél-magyarországi szerb monostorok több mint feléről kizárólag az oszmán adóösszeírásokból szerezhetünk tudomást.[47]

1. térkép Ortodox monostorok Dél-Magyarországon
a 16. századi oszmán-török szandzsákösszeírásokban

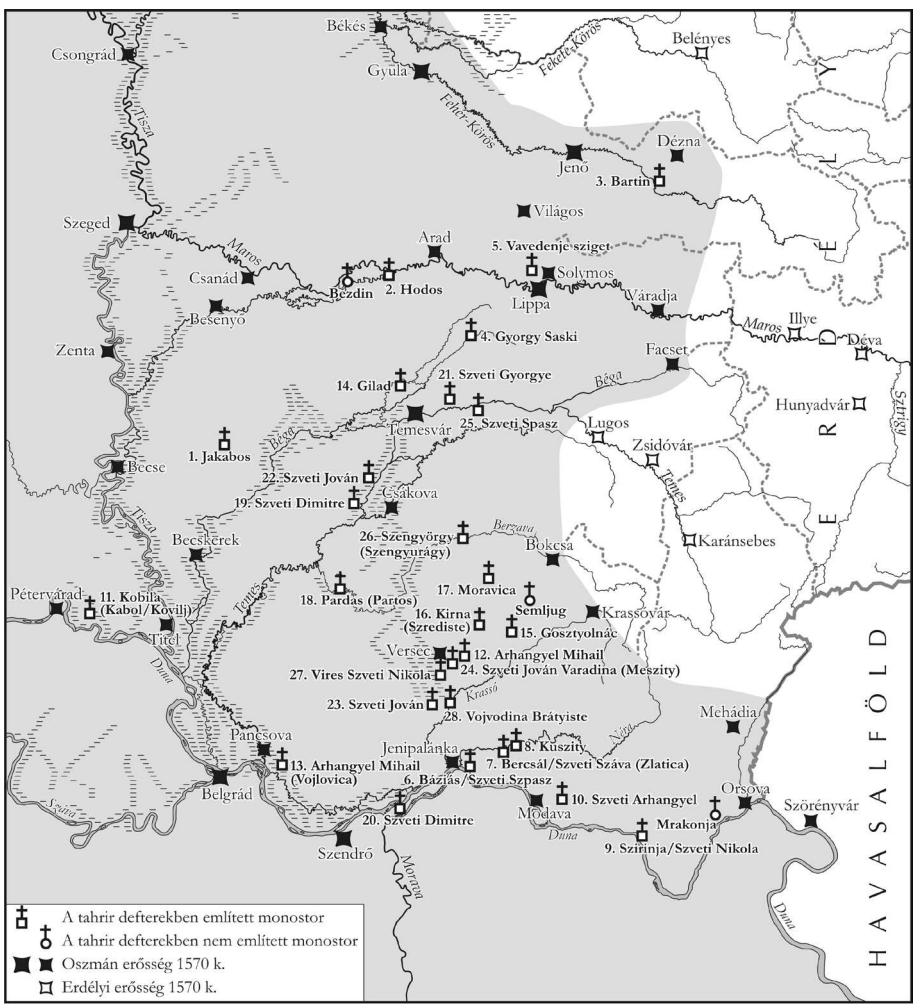

A térképet Nagy Béla készítette.

[47] 1., 3., 4., 5., 9., 10., 12., 14., 15., 17., 19., 20., 22., 23., 25., 26., 27., 28., 29. sz. monostorok.

Szerb ortodox szent hegy Fruska gora árnyékában: a temesközi monostortáj formálódása

A dél-magyarországi ismert ortodox monostorok számának megduplázódása nemcsak a rendelkezésre álló adatok megnövekedése miatt fontos, hanem azért is, mert ráirányítja a figyelmet a szent helyek egyfajta sajátos sűrűsödésére is. Már a régebbi egyháztörténeti szakirodalom szerb (Ilarion Zeremski, Jovan Radonić, Radoslav M. Grujić) és magyar (Szentkláray Jenő) szerzői is joggal figyelmeztettek arra a körülményre, hogy a monostoroknak ez a sűrűsége a későbbi Bánát területén a 15–16. század fordulóján a Fruska gora-i szent hegyhez hasonló szakrális tájat hozott létre. Másképp fogalmazva, a szerbségnek Magyarországon két szakrális központja formálódott a késő középkorban és a kora újkorban: az egyik a Szerémségben, a másik a Temesközben.[48] Bár kétségtelenül a szerémségi monostorok az ismertebbek, illetve nagyobb történeti és szimbolikus jelentőséggel bírnak, a temesközi monostorok sem sokkal maradtak el mögöttük. A párhuzam tehát kétségtelenül megalapozottnak tűnik, és annak tűnt már a 20. század elején is, amikor a történetírás csak a középkori alapítási hagyománnyal rendelkező, és a török kiűzése után is (legalábbis Mária Terézia 1777. évi, az ortodox monostorok újjászervezéséről szóló rendeletéig) fennálló monostorokat ismerte. A két monostortáj egyneműségét a defterekből megismert 18 új monostor tovább erősíti, hiszen így a szerémségi és a dél-magyarországi monostorok száma hasonló nagyságrendűvé vált.

A szerémségi és a dél-magyarországi szerb ortodox szakrális tájakat szorosan összeköti alapítási hagyományaik összefonódása is: a történeti hagyomány mindkét szakrális táj monostorainak alapítási idejét a középkorra és a 15–16. század fordulójára helyezte, alapítókként pedig a középkori kivételektől eltekintve a kései Brankovicsokat és a Jaksicsokat határozta meg. A szerbség késő középkori magyarországi megtelepedésének teljesen logikus következménye volt, hogy vezetőik népük vallási szükségleteinek kielégítésére egyházi intézményeket hoztak létre.[49] Erre a 15. század közepétől több elszórt adatunk van, közülük a legismertebb Kapisztrán János III. Kallixtusz pápához intézett levele (Győr, 1455. július 4.), amelyben Brankovics György szerb despotára panaszkodott, aki a katolikusok rovására támogatta az ortodox vallást. A despota ellen felhozott vádpontok közül az egyik egy V. Miklós pápától csalárdul kieszközölt bulla volt, amelynek

[48] *Szentkláray J.:* A szerb monostoregyházak i. m. 21. A régi szerb szerzőket idézi *Svetlana Tomin:* Vladika Maksim Branković. Novi Sad 2007. 85–86.

[49] A szerbek magyarországi betelepülésére máig a legjobb magyar nyelvű összefoglalás: *Szakály Ferenc:* Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben (Vázlat). In: A szerbek Magyarországon. Szerk. Zombori István. Szeged 1991. 11–50.

értelmében a despota kilenc monostort építhetett Magyarországon a görög (ortodox) kalugyerek (szerzetesek) számára.[50] Bár ilyen bullát Brankovics sohasem kapott, legfeljebb – ahogyan Kapisztrán is írta – ezzel dicsekedett, az adat jól jelzi a despota monostoralapítási szándékát, amely néhány esetben bizonyosan meg is valósult.[51]

A szerb monostorok születésének virágkora fél évszázaddal később köszöntött be, Brankovics (Vak) István despota özvegye, Angelina és két fia, György és János Magyarországra érkezése (1486) után. Az immár ország nélküli, menekült despoták és anyjuk talán legfontosabb törekvése az volt, hogy száműzetésükben is fenntartsák a szerb állam eszméjét. Ennek érdekében hűségesen követték a Nemanja-dinasztia mintáit: támogatást nyújtottak az athoszi monostoroknak (Hilandar, Szent Pál, Eszfigmenu), új lakhelyükön, azaz Dél-Magyarországon monostorokat alapítottak, irodalmi alkotásokat hoztak létre, végül életük alkonyán monostorba vonultak.[52] A Makszim néven 1497–1499 között szerzetessé váló ifjabb Brankovics György püspökként jelentős egyházszervező munkát végzett, és irodalmi tevékenységet folytatott, ebben is követve Szent Száva példáját.[53] A 18. századi vizitációs jelentések, majd a 18. század végén és a 19. század első felében megjelenő monostormonográfiák szinte valamennyi Fruska gora-i monostor alapítását a késő középkori szerb despotáknak, esetleg más előkelőknek tulajdonították, sőt olykor történetüket a Nemanjákig vezették vissza. A legendák kialakulásában a helyi hagyományokon túl a bécsi udvarnak a szerb monostorok számát korlátozó intézkedéseivel szemben tanúsított szellemi önvédelem is szerepet játszott.[54] Teljes bizonyossággal, egykorú írott és művészettörténeti

[50] „Gloriatur proinde habuisse a praefato praedecessore vestrae sanctitatis bullam aedificandi novem loca in regno Hungariae, ubi manutenere vult calogeros Graecos, qui omnino dicunt Spiritum Sanctum non procedere scilicet a filio, qui negant purgatorium esse, qui inficiantur animas quorumcunque sanctorum nullam gloriam usque ad diem iudicii habere, nec animas quorumcunque damnatorum aliquam poenam pati usque ad iudicium, et multa alia, quae longum esset enarrare." A levél modern kiadása: The Correspondence of John of Capestrano II. Letters Exchanged during His Stay in the Kingdom of Hungary (1455–1456) and with Hungarian Recipients Beforehand (1451–1455). Ed. György Galamb. In Collaboration with Iulian Mihai Damian – Ottó Gecser – Balázs Kertész. Bp.–Szeged 2023. 181–185., az idézet: 183.

[51] A bulla fiktív voltára lásd *Stanko Andrić:* Saint John Capistran and Despot George Branković: An Impossible Compromise. Byzantinoslavica 74. (2016) 202–227., 206., 209–210.

[52] *Snežana Bojanić:* The Political and Cultural Life of Despot Đorđe Branković in Syrmia. In: The Cultural and Historical Heritage of Vojvodina in the Context of Classical and Medieval Studies. Ed. Đura Hardi. (Monographs 61.) Novi Sad 2015. 191–203.; *Aleksandar R. Krstić:* Blagoverna gospoda i slavne gospođe. Studije o bračnoj politici, društvenom položaju i posedima srpske elite u Ugarskoj (XV–XVI vek). I. deo: Brankovići, Jakšići i Belmuževići. (Istorijski institut Beograd. Posebna izdanja 83.) Beograd 2025. 74–107.

[53] *Tomin, S.:* Vladika Maksim Branković i. m. 25–46.

[54] *Dejan Medaković:* Prve štampane monografije srpskih manastira. In: *Uő:* Istraživaći srpskih starina. Beograd 1985. 63–110.; *Vojislav Matić:* Arhitektura fruškogorskih manastira. Kasnosrednjovekovne

források által igazoltan csak a krusedoli monostor alapítását (1509 után) köthetjük Brankovics Györgyhöz (Makszimhoz), illetve a mellette álló női monostorét anyjához, Angelinához.[55] Az újabb kutatás – sokszor régészeti és művészettörténeti nyomok alapján – ugyanakkor mégis hajlik arra, hogy több Fruska gora-i monostor (Sztaro Hopovo, Novo Hopovo, Obeda, Fenek, Pribina Glava, Divsa, Jazak) alapítását hozza összefüggésbe az utolsó despotákkal vagy környezetükkel a 16. század elején, és más monostorokról is vannak adataink az oszmán hódítást megelőzően vagy közvetlenül utána (például Rakovac, Grgeteg, Velika Remeta).[56] Bár a monostorok első hiteles említése kevés kivétellel a 16. század közepi defterekből származik,[57] mégis igen valószínű, hogy nagyobb részüket az oszmán hódítást megelőző évtizedekben alapították. A Nemanják szerbiai egyházi központjainak mintájára a Fruska gora hegység az utolsó Brankovicsok alatt, a 15–16. század fordulóján a szerbség spirituális és kulturális centruma lett.[58]

Minden valószínűség szerint hasonló, bár a Szerémséghez képest kisebb súlyú szakrális központ formálódott a 16. század elején a szintén elszerbesedett Temesközben, és a két központ közötti kapcsolatot erősítette a monostorok közös genezisének hangsúlyozása. A 18–19. századi történeti hagyomány szinte valamennyi dél-magyarországi monostor alapítását, illetve a középkori alapítások megújítását a Brankovics testvérek, Brankovics György és főleg János (Báziás, Kuszity, Meszity, Partos, Semljug, Szentgyörgy, Szrediste, Zlatica és a bácskai Kovilj), illetve a Jaksics család (Bezdin, Bogyán, Hodos) *ktitor*i tevékenységéhez kötötte. A Temesközben a hagyomány igazolásához még kevesebb fogódzónk van, mint Fruska gora monostorainál, a régebbi történeti munkákban általában egy-egy 18–19. században megtalált és lejegyzett felirat vagy címerkő szolgál a középkori eredet bizonyítékául.[59] Ugyanakkor – akárcsak a Szerémségben – Dél-

crkvene građevine. (Matica srpska. Odeljenje za likovne umetnosti. Studije za istoriju srpske umetnosti 10.) Novi Sad 1984. 23–28 és passim a monostorok történeténél.

[55] A krusedoli monostorok alapításának részleteire lásd *Miroslav Timotijević:* Manastir Krušedol I. Beograd 2008. 14–22.

[56] *Grujić, R. M.:* Duhovni život i. m. 356–365.; *Tomin, S.:* Vladika Maksim Branković i. m. 78–85.; *Snežana Božanić:* O sremskim Brankovićima kao ktitorima fruškogorskih manastira između istorije i tradicije – Fenek i Obed(a). In: Iz riznica fruškogorskih manastira. Ur. Nenad Lemajić et al. Sremska Mitrovica 2018. 107–120. Az egyes monostorok történetére lásd *Matić, V.:* Arhitektura fruškogorskih manastira i. m. passim.

[57] A fentebb idézett irodalmon kívül lásd a deftereket bemutató és kiadó két munkát: *Branislav Djurdjev:* „Prodaja crkava i manastira" za vreme vlade Selima II. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 9. (1957) 241–247.; *McGowan, B. W.:* Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri i. m. passim (ad indices).

[58] A fentebb idézett irodalmon kívül lásd *Dinko Davidov:* Fruškogorski manastiri i srpska kultura. In: Fruškogorski manastiri. Ur. Stojan Ćelić. Novi Sad 1990. 28–77.

[59] *Grujić, R. M.:* Duhovni život i. m. 366–369.; *Matić, V.:* Arhitektura fruškogorskih manastira i. m. 23–24.; *Tomin, S.:* Vladika Maksim Branković i. m. 85–86. Az egyes monostorokra lásd még Szentkláray és Jovanović monostortörténeteit. Bezdin és Bogyán esetében az újabb kutatás felvetette

Magyarországon is valószínűsíthető, hogy a masszív szerb betelepülés következményeként a despoták és a szerb előkelők – imént említett „identitáspolitikájuk" jegyében és az ortodox népesség vallási szükségleteinek biztosítása érdekében – megkezdték a monostorhálózat megszervezését. Fruska gorához hasonlóan tehát a Temesközben is a nagy hagyományú, folyamatosan (több esetben máig) működő monostorok gyökerei minden bizonnyal a török hódítás előtti évtizedekre nyúlnak vissza, és kezdeteiket – legalábbis a monostorok egy részénél – mindkét szakrális táj esetében ugyanahhoz az alapítói körhöz köthetjük.

Tipológiai kérdések és a monostorhálózat sűrűsödése

Az ortodox monostorok tipológiai változatosságának megértéséhez célszerű ismét felidézni a bizánci és a nyugati szerzetesség közötti különbségeket, ezúttal nem a rendekké formálódás nyugati sajátosságait, hanem a középkori monasztikus hagyományok elkülönülését. A bizánci monostorok szabályzataiban kevés hangsúlyt helyeztek a benedeki regulában oly fontos *stabilitas loci*ra, vagyis a bizánci szerzetesek folyamatosan változtathatták lakhelyüket és ennek megfelelően akár életmódjukat is; remetékből válhattak közösségben élő szerzetesekké és fordítva, illetve sokan közülük utaztak zarándoklatra vagy kolduló körutakra. A másik fontos különbséget a klerikusok aránya jelentette: a bencéseknél egyre több szerzetest szenteltek pappá, míg a bizánci monostorok lakóinak alig egyötöde volt pap és diakónus (*hieromonakhosz*). Emellett az ortodox monostorok sokkal kevésbé tekintették magukat oktatási és kulturális központnak, még akkor sem, ha a legnagyobbak tekintélyes könyvtárakkal rendelkeztek. A szerzetesrendek hiánya a bizánci szerzetességben ugyanakkor nem jelentette a monostorok közötti kapcsolatok hiányát. A jelentősebb monostorok *tipikon*jait más közösségek is követték, és a nagyobb monostorokhoz sokszor tartoztak kisebbek, amelyek az anyamonostor irányítása alatt álltak.[60] Ez utóbbi jelenségre gyakori példát nyújtottak a nagy szerzetesi központok távolabb eső birtokainak, a *metochion*oknak a kormányzásával megbízott kisebb, olykor egy-két szerzetesből álló házak. Sok száz ilyen, az athoszi monostoroktól függő *metochion* és az azokon létrejött kicsiny szerzetesközösség működött a Balkánon, elsősorban görög területeken és

a lehetőséget, hogy alapítójuk Belmuzsevics Milos szerb vajda lehetett. *Krstić, A. – Stojkovski, B.:* Eparhija Bačka i. m. 54–56. Vojlovica a kivétel, amelyet a legenda szerint Lazarevics István alapított. *Szentkláray J.:* A szerb monostoregyházak i. m. 54.; *Matić, V.:* Arhitektura fruškogorskih manastira i. m. 23.

[60] Legújabban lásd *Alice-Mary Talbot:* Varieties of Monastic Experience in Byzantium, 800–1453. (Conway Lectures in Medieval Studies). Notre Dame 2019. 48–52.

a 18. századtól a félsziget keleti részén.[61] A szerzetesek fluktuációja, a sokszor bizonytalan anyagi alapok és az egységes szabályozás hiánya miatt az ortodox egyházban sokféle szerzetesi közösség alakult. Az olykor százas nagyságrendű, császári vagy pátriárkai alapítású monostorok mellett léteztek néhány tucat szerzetest befogadó és a helyi püspök joghatósága alatt álló közepes méretű monostorok, illetve magánszemélyek által alapított, olykor rövid életű, egy-két fős kis szerzetesházak is.[62] Ennek a sokféleségnek a legszemléletesebb példáját éppen a nagy szerzetesi központok, szent hegyek nyújtják, például az Athosz-hegy, ahol a húsz nagymonostor mellett százával működtek és működnek ma is a kisebb közösségek és remeteségek (*szkíti*k, *kellion*ok).[63] Athosz monostorsűrűségét és óriási létszámát jól mutatja az egyik említett muhászebe defter vonatkozó bejegyzése: az oszmán hatóságok 1530–1531-ben 200 monostort és 1424 szerzetest regisztráltak a szent hegyen.[64]

A bizánci szerzetességre jellemző változatosságot az oszmán uralom alá került balkáni területeken sokkal kevésbé tapasztalhatjuk, viszont a monostorok radikális szaporodása a középkoritól eltérő, sokkal sűrűbb monostorhálózat kialakulásához vezetett. A változás legfontosabb eleme az volt, hogy kicsiny monostorok tucatjai lepték el a vidéket, általában közel kétszeresére emelve a monostorok korábbi számát. Ennek elsődleges feltételét persze az Oszmán Birodalomban alkalmazott muszlim vallásjog keresztény szakrális épületekre vonatkozó előírásainak rugalmas alkalmazása jelentette. Machiel Kiel szisztematikus vizsgálatai hangsúlyozták először általános érvénnyel, hogy az oszmánok elnéző valláspolitikájának köszönhetően a keresztények nagyszámú ortodox monostort és templomot építettek Bulgáriában és a Balkán más területein a 15–17. században. A megváltozott uralmi és ezzel együtt vallási feltételrendszer mellett a monostorok szerepe megnövekedett: jelentős népességmegtartó erőt jelentettek az ortodox népesség körében, főként ez magyarázhatja az oszmánok engedékenységét az új templomok és szerzetesházak építésével kapcsolatban.[65]

---

[61] Itt csak a Hilandar monostor *metochion*jaira vonatkozó adatokra hivatkozunk: *Aleksandar Fotić:* Sveta Gora i Hilandar u Osmanskom carstvu, XV–XVII vek. (Balkanološki institut SANU. Posebna izdanja 74.) Beograd 2000. 241–396.; *Ognjen Krešić:* Manastir Hilandar i Istočni Balkan u XVIII veku. Kulturne i ekonomske veze. (Balkanološki institut SANU. Posebna izdanja 151.) Beograd 2021. 81–113.

[62] *Schreiner, P.:* Bizánc i. m. 145–149.

[63] Az athoszi nagymonostorok és tartozékaik pontos topográfiáját lásd *Paul M. Mylonas:* Atlas des Athos I–III. Tübingen 2000.

[64] 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri i. m. I. 29., 31. (összesítés)/109., 124. (facsimile).

[65] *Kiel, M.:* Art and Society in Bulgaria i. m. 192–206. és passim. A szerbiai egyházi építőtevékenyégre a török alatt lásd *Marica Šuput:* Srpska arhitektura u doba turske vlasti 1459–1690. (SANU Posebna izdanja DLIX. Odeljene istorijskih nauka 10. Filozofski fakultet u Beogradu. Institut za istoriju i

Ennek a jelenségnek talán legbeszédesebb példáját Bosznia nyújtja, ahol – a középkori alapítási hagyományok ellenére – nem bizonyítható ortodox monostor működése az oszmán hódítás előtt, míg azt követően, a 16–17. század folyamán mintegy 30 monostorról vannak adataink, elsősorban a vlah bevándorlás vonalát követve Északkelet- és Északnyugat-Boszniában, illetve Hercegovinában. Ugyancsak az 16. századtól tűnnek fel forrásainkban a boszniai ortodox (hercegovinai, dabroboszniai, zvorniki) metropolitákra vonatkozó első adatok.[66] Hasonló gyarapodást érzékelhetünk a Fruska gora-i szent hegyen: a valósan vagy feltételezetten középkori alapítású és máig fennálló monostorok mellett nagyjából még egyszer annyi szerzetesházról vannak adataink az oszmán-török defterekből, amelyeket – akárcsak a középkori eredetűnek tartott monostorok egy részét – minden kétséget kizáróan a 16. században, vagyis az oszmán uralom alatt alapították.[67] Ugyanilyen sűrűsödést észlelünk a Szerémséget és Temesközt délről határoló szendrői szandzsák területén is. Olga Zirojević az 1516. évi defterben a szandzsák területén összesen 46 monostort számlált össze,[68] míg Ema Miljković-Bojanić az összeírások adatai alapján a 16. század végére már 52 monostort mutatott ki, amelyek egy része újonnan keletkezett vagy újratelepült.[69] Bár a két adat között nincsen számottevő különbség, az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy ezeknek a később eltűnt monostoroknak a legnagyobb része az oszmán hódítás után jött létre, a 15. században csupán töredékükről vannak adataink. A szendrőitől délre fekvő kruseváci szandzsákban az 1516. évi defter 65 monostort vett nyilvántartásba, ami szintén jelentős monostorsűrűsödésre enged következtetni.[70]

Ha az Északnyugat-Balkánnál kicsit távolabb tekintünk, nagyjából ugyanilyen sűrű hálózatokat találunk. Az 1530–1531-ben összeállított, fentebb már idézett muhászebe defterekben, vagyis összefoglaló „számadáskönyvekben" több ruméliai szandzsák monostorainak számát feltüntették, a szempontunkból nagyon fontos szerémi szandzsák azonban sajnos hiányzik. A szendrői viszont szerepel

umetnosti. Studije 5.) Beograd 1984; *Uő:* Spomenici srpskog crkvenog graditeljstva XVI–XVII vek. (Filozofski fakultet u Beogradu. Institut za istoriju i umetnosti. Studije 8.) Beograd 1991.

[66] *Srećko M. Džaja:* Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804. (Südosteuropäische Arbeiten 80.) München 1984. 125–131. A boszniai és hercegovinai monostorokra lásd még *Boris Nilević:* Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pećke patriaršije 1557. godine. (Biblioteka „Kulturno nasleđe"). Sarajevo 1990. 143–163.; *Vladimir Ćorović:* Srpski manastiri u Hercegovini. Ur. Đorđe O. Piljević. Beograd 1999. passim az egyes monostorok történeténél; *Kemal Bašić:* Zvornički sandžak u XVII stoljeću. (Historijske monografije 25.) Sarajevo 2021. 215–221.

[67] Erre a jelenségre lásd *Molnár A.:* Ortodox szent hegy i. m.

[68] *Olga Zirojević:* Popis manastira Smederevskog sandžaka iz 1516. Saopštenja 26. (1994) 158.

[69] *Miljković-Bojanić, E.:* Smederevski sandžak i. m. 286. Az adatok forrásai a szendrői szandzsák 37. jegyzetben idézett defterei.

[70] *Amedoski, D.:* Sumarni defter Kruševačkog sandžaka i. m. 761–763. és passim (ad indices).

benne, összesen 41,[71] a kruseváci pedig 55 monostorral.[72] A délebbre fekvő szandzsákok közül a vucsitriniben 42,[73] az iszkenderijeiben (shkodraiban) 20+4,[74] a vidiniben 18,[75] a nikápolyiban 7,[76] a kösztendiliben (kjusztendiliben) 109 monostort vettek számba; bár ez utóbbiban a pusztákat és a monostorokat együtt adták meg, ami azt is jelentheti, hogy a monostorok egy része pusztának vagy lakatlannak számított.[77] Az ortodox monostorok kései boszniai megjelenését látványosan igazolja a muhászebe defterek egyetlen ide vonatkozó adata: a hercegovinai szandzsákban mindössze egyetlen monostort tüntettek fel.[78]

A fenti adatsorokat összevetve a dél-magyarországi monostorhálózat sűrűsödésével megállapíthatjuk, hogy minden valószínűség szerint nagyon hasonló folyamatok mentek végbe a Balkán-félsziget egyes területein: a középkori monostorok mellett számos új, kisebb méretű és sokszor csak rövidebb ideig működő monostor alakult. Ennek a folyamatnak – mint alább látni fogjuk – összetett okai lehettek. Egyrészt az engedékeny valláspolitikával az oszmánok igyekeztek a keresztény lakosságot helyben maradásra bírni. Másrészt a muszlim vallású világi hatalom nyomásával szemben a szerbség vallási és népi identitását a szaporodó ortodox monostorok hatékonyabban őrizhették. Végül a legfontosabb szempont minden bizonnyal a hívek lelkipásztori ellátásának hatékony biztosítása lehetett. Az ortodox egyház a gyengén szervezett, anyagi alapokat nélkülöző parókiális adminisztráció helyett az egyre szaporodó, ingatlanokkal és ezáltal biztosabb bevételekkel rendelkező monostorokból kiindulva szervezte meg hívei lelkipásztori ellátását az oszmán uralom megváltozott viszonyai között.

A monostorok lakói: létszám és terminológia

A fenti következtetéseket meglehetős bizonyossággal támasztják alá a monostorok létszámáról fennmaradt, sajnos bizonyos területek esetében nagyon hiányos adatok. A fentebbi fejezetben nyújtott tipológiai felosztás – mint utaltunk rá – az oszmán Balkánon jóval inkább egyszerűsödött. Az általunk vizsgált balkáni területeken lényegében három, illetve négy monostortípussal találkozunk. A felső kategóriába

[71] MAD 506 Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri i. m. 16./45.
[72] 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri i. m. II. 33./450.
[73] 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri i. m. II. 27./367.
[74] 367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri i. m. III. 26./IV. 316., III. 27./IV. 322., III. 27./IV. 333., III. 29./IV. 353–354.; illetve III. 28/IV. 351–352. (négy karadági [montenegrói] kolostor).
[75] 370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri i. m. II. 51./593., 52./593., 52./599–600., 53./608.
[76] 370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri i. m. II. 50./563.
[77] 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri i. m. I. 40./211.
[78] 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri i. m. II. 34./511.

tartozó, azaz majdnem félszáz szerzetest számláló, ezzel a konstantinápolyi vagy Athosz-hegyi monostorokkal egy szinten levő központot csak egyet találtunk, a bulgáriai Rila monostorát.[79] A második csoportot a mintegy tucatnyi-kéttucatnyi szerzetest számláló, általában uralkodói alapítású, de mindenképpen középkori eredetű monostorok alkották. A két felső kategória közötti átmenetet jelentette a szendrői szandzsákban a Lázár cár által 1381-ban alapított ravanicai monostor, amelynek 1516-ban 25, a 16. század közepén 32 lakója volt.[80] A második csoportba tartozott emellett a három nagy koszovói monostor, Decsani, Gracsanica és Ipek, általában tucatnyi, másfél tucatnyi szerzetessel.[81] Bulgáriában ide tartozott az ország második legfontosabb monostora, Bacskovo, 1570-ben 13 szerzetessel.[82] Hercegovinában az 1530-ban (sajnos név nélkül) említett egyetlen monostorban 9 szerzetes lakott,[83] és ugyanennyi élt 1476-ban a Milica cárnő által alapított, szintén a szendrői szandzsákban álló ljubosztinjai monostorban.[84] Minden bizonnyal ilyen nagyságrendű intézmények voltak a jelentősebb Fruska gora-i monostorok, leginkább Krusedol, Novo Hopovo és Sisatovác, amelyek viszonylag magas adóösszegeik és nagyobb számú ingatlanuk alapján több szerzetes eltartását biztosították.[85] A harmadik kategóriát a 3–6 fős monostorok jelentik, amelyek egy része a középkor végétől vagy a törökkor elejétől egészen a török utáni időkig, számos esetben mind a mai napig folyamatosan fennáll. Ide tartozott a balkáni monostorok jelentős része és a folyamatosan működő Fruska gora-i monostorok többsége is, a példák felsorolásától ezért itt eltekintünk.[86]

Végezetül az utolsó, negyedik csoportot az egészen kicsi, adott esetben 1–2, legfeljebb 3 fővel működő, sokszor csak rövidebb ideig fennálló, olykor újratelepülő kis monostorok alkották. Az oszmán uralom idején alapított monostorok jelentős része ebbe a kategóriába sorolható, és nem mindig könnyű elkülöníteni őket a harmadik csoportba tartozó szerzetesházaktól. Az 1516-ban összeírt szendrői

[79] Az 1570. évi defter alapján a rilai monostorban 43, az Athosz-hegyen álló bolgár Zográf monostorban 48 szerzetes élt. *Hristemova, M.:* Bačkovijat manastir i. m. 225.

[80] *Zirojević, O.:* Crkve i manastiri i. m. 172.; *Uő:* Popis manastira i. m. 159. Ravanica törökkori történetére lásd *Olga Zirojević:* Turske vesti o Ravanici do kraja XVI veka. Zbornik Matice srpske za istoriju 50. (1994) 99–109.; *Dušan Lj. Kašić:* Ravanica pod Turcima. In: Manastir Ravanica. Spomenica o šestoj stogodišnjici. Beograd 1997[2]. 143–163.

[81] *Zirojević, O.:* Crkve i manastiri i. m. 87–88., 90., 163. A három koszovói nagymonostor törökkori történetére lásd *Slobodan Ćurčić:* Gračanica. Istorija i arhitektura. Beograd–Priština 1988. 19–36.; *Vojislav Đurić – Sima Ćirković – Vojislav Korać:* Pećka patriaršija. Beograd 1990. 242–276.; *Mirjana Šakota:* Dečanska riznica. Novi Sad–Dečani 2016[2]. 49–78.

[82] *Hristemova, M.:* Bačkovijat manastir i. m. 225.

[83] 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri i. m. II. 34/511.

[84] *Miljković-Bojanić, E.:* Smederevski sandžak i. m. 283.

[85] Lásd erre elsősorban *Olga Zirojević:* Posedi fruškogorskih manastira. Novi Sad 1992. 76–79., 109–114.

[86] Lásd *Zirojević, O.:* Crkve i manastiri i. m. passim.

szandzsákbeli monostorok legnagyobb részében 1–3 szerzetes élt,[87] és ugyanezt mondhatjuk el a dél-magyarországi monostorokról is. A 15–16. századi Balkánon működő nagyszámú, ámde aprócska monostorok jelensége a szerbiai papság és monostorok 15–16. századi számadatait átfogóan elemző Bogumil Hrabaknak is feltűnt, és megpróbált magyarázatot találni a jelenségre. Úgy vélte, hogy a feltűnően sok „minimonostor" kicsiny alapítványi létesítmény volt, amelyeket tehetősebb helyi földművesek vagy kézművesek alapítottak. Az oszmán jogrend kategóriái szerint a vakufokhoz hasonlóan működtek: jövedelmeik a kalugyerek eltartására szolgáltak, akik egyébként az alapítók családjából is kikerülhettek. Ha a kis szerzetesházban nem élt kalugyer, akkor a javakat a falubeliek élték, vagy a monostorok ingatlanait többször világi papoknak adták át megőrzésre és kezelésre. Hrabak ezeket a „kis alapítványokat" külön kategóriaként kezelte, és megpróbálta őket elkülöníteni a „valódi" monostoroktól.[88] Elgondolásának legnagyobb hiányossága, hogy a defterekben semmilyen utalás nincsen ezeknek a kis szerzetesházaknak a vakuf jellegére, holott – ha valóban vakuf jogállású birtokról volt szó – a defterek bejegyzései erre mindig utaltak. Ugyanakkor jogosan hívta fel a figyelmet a sok apró monasztikus létesítmény jelentőségére, de az alapítványi jelleg hangsúlyozása helyett sokkal inkább ezek lelkipásztori funkcióját kell kiemelnünk, vagyis afféle „parókiális" monostoroknak tekinthetjük őket.

Ha a szerbiai példákkal összehasonlítjuk a dél-magyarországi monostorok létszámát, akkor pontosan a fentebb jelzett tendenciákat regisztrálhatjuk. A legfontosabb különbség, hogy Dél-Magyarországon nem találunk a két felső kategóriába tartozó monostorokat. A legkorábbi, 1554. évi temesvári defterben a Szveti Gyorgye monostor szerepel 2 szerzetessel, 1567–1569-ben 19, 1578–1579-ben pedig 28 intézményről vannak adataink. A monostorok számával együtt növekedett a szerzetesek száma is: 1567–1569-ben 52 szerzetest írtak össze, tíz évvel később már 74 kalugyerről szólnak a források, ami monostoronként 2–3 szerzetest jelentett.[89] Egyetlen olyan monostorunk van csak, amelyben összesen 1 szerzetest írtak össze,[90] másik kettőben a korábbi 1 kalugyer száma később 3-ra, illetve 5-re emelkedett.[91] A „minimonostorok" jelensége tehát Dél-Magyarországon is általános volt. 4 kalugyer egy monostorban már tekintélyes létszámnak számított; ennél többen csak

[87] *Zirojević, O.:* Popis manastira i. m. 157–160.
[88] *Hrabak, B.:* Brojnost sveštenstva i. m. 128–129., 136–137., 140–144. Hrabak elemzésének forrásai szintén a 37. jegyzetben idézett defterkiadások.
[89] Összehasonlításul érdemes megemlíteni, hogy a kösztendili szandzsákban 1530–1531-ben 55 szerzetest vettek számba, viszont ebben az esetben (a pusztákkal való összevonás miatt) a monostorok pontos számát nem ismerjük: 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri i. m. I. 40./211.
[90] 19. sz. monostor.
[91] 2., 24. sz. monostorok.

Vavedenje-szigeten, Vojlovicán és Meszityben laktak (5–6 fő).[92] Öt monostornál nem említenek szerzetest a defterek, ebből háromban egyáltalán nincs szerzetesre vonatkozó adat,[93] kettőben pedig csak a későbbi összeírás hallgat a lakókról.[94]

A monostorok megnevezésére valamennyi defterben a *manasztir* kifejezést találjuk, az oszmán dokumentumokban a balkáni monostorok megjelölésére használatos templom (*kilisze*) terminus itt nem fordul elő. A szerzeteseket viszont nagyon változatosan jelölték: a leggyakoribb a szerb *kalugyer* elnevezés, összesen 62-szer fordul elő, ezt követi a *rahib/ruhban* (szerzetes), összesen 36 alkalommal használtak. Jóval ritkábbak a *kesis* (8-szor), a *brata* (2-szer), valamint a *pop* (2-szer) és *diák* (1-szer) kifejezések.[95] A monostor komolyabb szervezettségi szintjére utal, amikor az összeírás megnevezi az elöljárót, az *igumen*t is, erre összesen 9 monostornál került sor.[96] A legkülönösebb a nős (*müzevvedzs*) szerzetesek összeírása a monostorokban: 4 monostorban összesen 9 házas kalugyerrel (köztük egy igumennel) találkozunk.[97] Sőt, a fentebb említett Nesztor lippai püspököt is házas emberként jegyezték be a defterbe. Ezt a tényt meglehetősen nehéz megfejteni, ugyanis teljesen világos, hogy egy szerzetes nem lehetett házas. Az egyetlen plauzibilis magyarázat, hogy a török összeírók által házas szerzetesnek jelölt személyek nem voltak szerzetesek, hanem olyan nem szerzetes (tehát házas) papok, akik az adott monostorról az összeírás idején gondoskodtak: felügyelték a monostor javait, és végezték a lelkipásztori szolgálatot, miként arról a Hrabak által feldolgozott szendrői defterekben is találunk adatokat. Az oszmán adóösszeíró számára ugyanakkor ennek a keresztény terminológiai kérdésnek nem volt jelentősége.

Nincsen arról sem adatunk, hogy a szerzetesek közül hány személy lehetett pap. A *kesis* és a *pop* megnevezés ugyan világosan utal erre, és a monostorok igumenjei is minden valószínűség szerint papok voltak. Ugyanakkor a fentebb elmondottak (a monostorok sűrűsége és csekély létszáma) alapján, illetve a terület végvidéki helyzetéből is joggal következtethetünk arra, hogy ezek a minimonostorok a közvetlen környékük számára lelkipásztori központokként is működtek, amelyeket nemcsak felkerestek a hívők, amikor élethelyzetük miatt ennek szükségét érezték, hanem a szentségek kiszolgáltatásában is fontos szerepük volt. Emiatt a szerzetesek között (főleg a nagyobb közösségekben) valószínűleg voltak papok, diakónusok és oltárszolgák is. Végül az oszmán összeírások egy másik

[92] 5., 13., 24. sz. monostorok.
[93] 15., 23., 29. sz. monostorok.
[94] 9., 25. sz. monostorok.
[95] Ez a terminológiai változatosság kiemelkedő a szerbiai monostorok szerzeteseinek megnevezésénél használt kifejezésekhez (*rahib, kalugyer*) képest. *Zirojević, O.*: Manastiri u svetlu turskih popisa i. m. 231.
[96] 6., 8., 10., 13., 16., 24., 26., 27., 28. sz. monostorok.
[97] 2., 7., 8., 26. sz. monostorok.

érdekes jelenségre is rávilágítanak: a két deftersorozat meglehetősen nagy fluktuációt mutat az egyes monostorok szerzetesi tagságában, ami szintén a monostorok lelkipásztori funkcióira enged következtetni.

A monostorok jogállása, javadalombirtokosai, adói és birtokai

Az ortodox monostorok jogállása az Oszmán Birodalomban nagyon változatos volt, és időben is folyamatosan alakult.[98] A hódítást követő időszakban az oszmán adminisztráció több, általában nagyobb monostor javait alapítványi (*vakuf*) birtokként kezelte, beillesztve a keresztény alattvalók egyházi létesítményeit az iszlám vallási intézmények rendszerébe. Az alapítvány kedvezményezettje és kezelője – a muszlim vallásjog szabályai szerint – nem a monostor, hanem szerzetes(ek) lett(ek), függetlenül attól, hogy ráják vagy szpáhik voltak.[99] Ez a kiváltságolt birtokforma egészen II. Szelim (1566–1572) uralkodásáig számos jelentős monostor esetében általános maradt. Ekkor azonban az oszmán hatóságok a muszlim vallásjogi előírások megsértésére hivatkozva megszüntették a keresztény monostorok alapítványi státuszát, és elkobozták azokat a szerzetesektől, akiknek vissza kellett vásárolniuk korábbi lakhelyüket az oszmán kincstártól. Ez a súlyos következményekkel járó intézkedés Magyarországon a Fruska gora-i monostorokat érintette.[100]

Emellett bizonyos vagyontárgyak (kertek, szőlők, malmok) – legalábbis ideiglenesen – magántulajdonban (*mülk*) maradtak. Erre példa egy szaloniki monostor szerzeteseinek esete, akiktől II. Murád elvette a vakufjukat, és kárpótlásul szántót, kertet és szőlőt kaptak adómentes magántulajdonként, amelyet Szulejmán is megerősített.[101] A monostorokhoz gyakran tartozott úgynevezett majorsági birtok (*csiftlik*), ami lehetett *timár* vagy *mülk* jogállású is.

A harmadik lehetőség a timáros státusz elnyerése volt. Ilyenkor a püspöknek vagy a szerzeteseknek, mint például a szerbiai Ravanica és Reszava monostoroknak, katonákat kellett kiállítaniuk az adómentességért cserébe, de akár még ez alól is felmentést kaphattak. Így ezek az egyházi személyek lényegében keresztény szpáhikká

[98] Az alábbi áttekintés legfőbb forrása: *Olga Zirojević:* Eigentumsformen der Klöster zur Zeit der Türkenherrschaft. Archív orientální, Supplementa 8. (1998) 417–423. A monostorok és birtokaik jogállásának korábbi tipologizálását Machiel Kiel végezte el, ő ugyanakkor túl nagy hangsúlyt fektetett a mülkbirtokok jelentőségére. *Kiel, M.:* Art and Society in Bulgaria i. m. 58–66.

[99] *Olga Zirojević:* Hrišćansko zadužbinarstvo u periodu osmanske uprave. Prilozi za orijentalnu filologiju 46. (1996) 131–139.

[100] Erről a folyamatról számos tanulmány született, amelyek közül most csak egyet idézünk: *Aleksandar Fotić:* The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim II. Turcica 26. (1994) 33–54.

[101] 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri i. m. I. facs. 107.

váltak.[102] Ez a megoldás elsősorban közvetlenül a hódítás után, a 15. században fordult elő, és egyrészt a helyi elit beépítését jelentette az új oszmán rendszerbe, másrészt pedig egyértelműen a régi, keresztény uralmi berendezkedés továbbvitelét az oszmán uralom viszonyai között.[103] A kiváltságos helyzet bizonyos monostorok esetében az oszmán uralom későbbi századaiban is fennmaradhatott. Erre példa a három koszovói monostor (Decsani, Gracsanica, Ipek) szerzeteseinek privilegizált jogállása, akik mint szultáni solymászok (*dogandzsi*) nem fizettek adót.[104] Ugyancsak nagyon kései adat timáros szerzetesre az az 1560-ból származó kiutalás, amelynek értelmében a Banja Lukához közeli Zaluzsje monostor szerzetese és főnöke 13 000 akcsés timárt kapott azért a huszonnégy éves szolgálatáért, hogy folyamatosan győzködte az ellenséges területeken élő vlahokat, költözzenek át oszmán területre. Később két másik szerzetes folytatta ezt a munkát.[105] Ez az adat nemcsak az ortodox szerzetesség és a vlah betelepülés korábban már érintett összefüggéseire világít rá, hanem pontosan mutatja a monostorok népességőrző, sőt gyarapító szerepét is.

A negyedik és a 16. századtól leggyakoribb birtoklási forma az oszmán timárrendszerbe „alulról" történő beilleszkedés volt. Ebben az esetben a szerzetesek elvesztették privilegizált helyzetüket és rája státuszúak lettek, a monostorok pedig – akárcsak a környező települések – hász-, ziámet- vagy timárbirtokként váltak egy szpáhi vagy közigazgatási tisztségviselő javadalombirtokává. A timárbirtokká és adózóvá süllyedés részben érintette a régebbi, korábban vakuf vagy mülk jogállású monostorokat, illetve az újonnan alakuló közösségek már automatikusan ebben a formában illeszkedtek az oszmán birtokrendszerbe. Ezt a tendenciát jól példázza a dél-magyarországi monostorok viszonyaira referenciaként idézett szendrői szandzsák, ahol a 16. században a monostorok túlnyomó része már timárbirtok része volt.[106]

---

[102] Ezekre a jelenségekre lásd a korai defterek adatait: *İnalcık, H.:* Hicrî 835 Tarihli i. m. 43, 73, 99, 110.; *Elizabeth A. Zachariadou:* Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres). Südost-Forschungen 28. (1969) 5–7.; *Nicoară Beldiceanu:* Marğarid: Un timar monastique. Revue des études byzantines 33. (1975) 227–255., főleg 232–234.; *Uő:* Le timar dans l'État ottoman (début XIVe–début XVIe siècle). Wiesbaden 1980. 42–43.; *Stojaković, M.:* Braničevski tefter i. m. 251.; *Krstić, A.:* The Orthodox Church i. m. 25.

[103] A hódítás előtti rendszer folyamatosságáról tanúskodik az 1445-ben felvett ruméliai timár defterben a kruseváci területen 4245 akcsés timárral regisztrált Szlovján metropolita esete, akiről azt jegyezték meg, hogy „a pasa [a nagyvezír] rokona". Egy másodlagos bejegyzés szerint birtokában már 1453 októberében megerősítették, mégpedig a „despot tahvilinden", vagyis a szerb despota „kiutalásából". Tehát vélhetően a despota magántulajdon jellegű adományát timár formájában megerősítették, és vitték tovább. *İnalcık, H. – Radushev, E. – Altuğ, U.:* 1445 Tarihli Paşa Livâsı i. m. 145–146.

[104] *Mirjana Šakota:* Ottoman Chronicles: Dečani Monastery Archives. Visoki Dečani 2017. 13., 36–37., 50., 52–54., 57.

[105] *Vjeran Kursar:* Being an Ottoman Vlah: On Vlah Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th–18th Centuries). OTAM. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi 34. (2013) 115–161., 147.

[106] Jól szemlélteti ezt az 1516. évi összeírásból kigyűjtött monostorok jogállása. *Zirojević, O.:* Popis manastira i. m. 157–160. Vö. még *Miljković-Bojanić, E.:* Smederevski sandžak i. m. 285.; *Krstić, A.:*

Nagyon hasonló a helyzet a dél-magyarországi monostorok tulajdonviszonyaival is. Valamennyi monostor fizetett adót, főleg átalányösszeget, továbbá nem alapítványként jegyezték be őket, tehát javadalombirtokok voltak. Ugyanakkor az 1567–1568 és 1579–1580 közötti időszakban az ismert 28 monostorból a timár defterek adatai alapján változó évkörökben csak 15 volt kiosztva javadalomként, pontosabban ezek birtokosaira találtunk adatokat. Az 1567–1569-es évekből két lippai monostor birtokosait ismerjük, az egyik a szandzsákbég hászbirtoka, a másik egy várkatona zsoldtimárja.[107] 1569–1570-ben ez a szám már 9-re emelkedett: 5 monostor szultáni hászbirtok,[108] a további 4 közül 1 beglerbégi hászbirtok, 1 ziámetbirtok, 2 timárbirtok.[109] A legtöbb információt az 1579–1580. évi defterekből nyerjük. A szultáni hászbirtokok száma eggyel gyarapodott, immár 6-ra növekedett.[110] A maradék 8 monostor valamennyi létező birtokformát képviselte: 1 beglerbégi hászbirtok, 2 szandzsákbégi hászbirtok, 1 ziámetbirtok, 3 timárbirtok, 1 várkatona zsoldtimárja.[111] Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy bármilyen javadalmas kaphatott monostort, nem volt olyan kategória, amely számára ezt az intézménytípust kizárólagosan fenntartották volna. Különös ugyanakkor, hogy a monostorok egy részénél nincsen adatunk a javadalombirtokos személyéről, noha ezen monostorok birtokjogi státusza egészen bizonyosan megegyezett a többi, „földesúrral" (birtokossal) rendelkező monostoréval. Nem elképzelhetetlen, hogy ezeket a jövedelmeket vagy ezek egy részét – mint keresztény vallási intézményhez tartozókat – a muszlim vallásjogi alkalmazottak (kádik, náibok, müftik) kapták, és őket a timár defterekben nem jegyezték fel. De az is lehet, hogy valamilyen számunkra ismeretlen okból hagyták ki őket a timár defterekből.

A monostorok javadalmasaival kapcsolatban izgalmas dokumentumokat rejt az Athosz-hegyi Hilandar monostor levéltára. Egy 1578-ban kelt bírói végzés (*hüddzset*) és egy 1582-ben kibocsátott parancs (*fermán*) szabályozta a Hilandar monostor birtokában levő Jakabos monostor (1. sz.) helyzetét. A Hilandarhoz *metochion*ként kapcsolódó Jakabos már csak azért is izgalmas, mert ez volt a Szent Hegy szerb nagymonostorának egyetlen távolabbi, a szaloniki és az edirnei szandzsákokon kívül eső birtoka a 18. század előtt. 1578. október 2-án a becskereki kádi engedélyezte, hogy az 1551–1552. évi hadjárat során megsemmisült jakabosi templomot, szerzetesházat és a marhák karámjait (*davarlarumuza salas* [szállás]) a régi romokon, a régi méretében újjáépíthessék, és a templom alapanyagául fát,

The Orthodox Church i. m. 25–32.
[107] 4., 5. sz. monostorok.
[108] 9., 10., 13., 16., 27. sz. monostorok.
[109] 26., 21., 7., 24. sz. monostorok (ebben a sorrendben).
[110] 9., 10., 13., 16., 20., 27. sz. monostorok.
[111] 26., 5., 7., 2., 21., 23., 25., 4. sz. monostorok (ebben a sorrendben).

nádat és sást használhassanak. Az 1582 júliusában kiadott szultáni parancslevél értelmében a hilandari szerzetesek az összeírás idején vették művelésbe Jakabost, 250 akcse évi átalányt fizettek, korábban méhek után adóztak. Aracs faluval együtt a csanádi szandzsákbég hászbirtokához tartoztak, akinek az emberei zaklatták őket, minden bizonnyal a megszabottnál több adót követeltek tőlük. Ezért a hilandari szerzetesek védelmet kértek Isztambulban. A fermán utasította a szandzsákbéget és a becskereki kádit, hogy vizsgálják ki a szerzetesek panaszait, és akadályozzák meg további zaklatásukat.[112] A két oszmán oklevél nemcsak az Athosz-hegy és a magyarországi hódoltság kapcsolatainak eddig ismeretlen fejezete miatt érdekes, hanem segítségükkel sikerült beazonosítani még egy szandzsákbégi hászbirtokhoz kiosztott monostort, illetve bepillantást nyerhettünk a szerb fa- és sövénytemplomok szegényes világába is.

A birtokformákhoz hasonlóan a monostorok adózásának is sokféle formája volt. A szerzetesek népességmegtartó erejük miatt kezdettől fogva számos kiváltságban részesülhettek: felmenthették őket a fejadó (*dzsizje/bas haradzsi*), az *iszpendzse* és a juhadó,[113] valamint a rendkívüli hadiadó (*avariz*) alól,[114] és szabadon közlekedhettek a birodalmon belül.[115] Mások leróták a fejadót, a tizedet és egyéb adókat, de leggyakoribb az volt, hogy a fejadó, a tized és az illetékek fejében (*bedel*) éves átalányt (*maktu*) fizettek. A dél-magyarországi szerzetesközösségek az adózás tekintetében is a szerbiai monostorokhoz álltak a legközelebb. A szendrői szandzsák monostorai a 16. század első feléig tételenként, vagyis az *iszpendzsé*t és a különféle tizedeket (must-, búza-, zab-, rozs-, méhkas- és gyümölcstizedet) külön fizették a javadalombirtokosoknak, míg a század közepétől a leggyakoribb adózási forma az átalányfizetés lett. Az összegek is megfeleltek a monostorok nagyságának, a nagyszámú kis monostor – különösen az átalány bevezetésével – legfeljebb 100–300 akcse éves adót fizetett.[116] A másik szomszédos monostortáj, Fruska gora szerzetesházainak adóösszegei lényegesen magasabbak voltak, ami ismét jelzi a szerémségi szent hegy monostorainak jelentőségét a régió ortodox egyházi intézményeinek hálózatában.[117]

---

[112] *Fotić, A.:* Sveta Gora i Hilandar i. m. 395–396. A fermán regesztája: *Vančo Boškov – Dušanka Bojanić:* Sultanske povelje iz manstira Hilandara. Regesta i komentar za period 1512–1601. Hilandarski zbornik 8. (1991) 167–213., 191. Boškov és Bojanić Bafejosnak, Fotić Bakebosnak olvasta ki Jakabost.

[113] *Zachariadou, E. A.:* Early Ottoman Documents i. m. 7–8.; *İnalcık, H. – Radushev, E. – Altuğ, U.:* 1445 Tarihli Paşa Livâsı i. m. 44., 78–79.; 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri i. m. I. facs. 44.

[114] 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri i. m. I. facs. 44.; 370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri i. m. I. facs. 130.

[115] *İnalcık, H. – Radushev, E. – Altuğ, U.:* 1445 Tarihli Paşa Livâsı i. m. 78–79.; *Beldiceanu, N.:* Le Timar i. m. 43.

[116] *Zirojević, O.:* Popis manastira i. m. 157–160.; *Miljković-Bojanić, E.:* Smederevski sandžak i. m. 283–284.; *Krstić, A.:* The Orthodox Church i. m. 27.

[117] A Fruska gorai adóösszegekre lásd *Zirojević, O.:* Posedi fruškogorskih manastira i. m. passim.

A dél-magyarországi monostorok adózása lényegében a szerbiaival megegyező formában és nagyságrendben történt. Fejadó (*dzsizje*) fizetését egyedül Szveti Gyorgye 1554. évi deftere említi. A monostorok túlnyomó többsége átalányban adózott, csupán két monostor, Báziás és Szveti Gyorgye adóit szedték természetben. Báziás búza-, kevert- és lentizedet, illetve mustot szolgáltatott ismeretlen birtokosának, a bevétel nagyobb részét ez utóbbi tette ki. Szveti Gyorgye a fejadón kívül szántó, rétek, szőlő és malmok után adózott, meglehetősen csekély összegű átalányadóval. Bár Vavedenje-sziget átalányban adózott, a defterek felsorolják birtokait (3 szőlő, 2 rét és 1 malom), amelyek után meglehetősen magas, 600 akcsés átalányt fizetett. Ezen kívül a defterek Szirinján és Szengyörgyön malmot, Szveti Dimitre mellett pedig halastavat említenek.[118]

A jövedelmek növekedése arányos volt az intézmények és a létszámok emelkedésével. 1567–1569-ben összesen 8120 akcse, 1578–1579-ben 10 353 akcse bevétellel kalkuláltak az összeírók. Az összegek megoszlása viszonylag egyenletes volt, egyetlen kivételt leszámítva: a báziási monostor a többihez képest legalább tízszeres adóbevételt termelt, elsősorban a gabona- és a musttizedből (3550, illetve 4000 akcse). Ez a hatalmas adóösszeg a többi monostor átlagban 50–300 akcse közötti adóbevételéhez viszonyítva szinte megmagyarázhatatlanul magas. 300 akcsénél magasabb bevételt csak 4 monostorból vártak: Vavedenje-szigettől 600, Zlaticától 650, Vojlovicától 500 és Sveti Dimitrétől 600 akcsét. Általános szabályként megállapíthatjuk, hogy a jövedelmek azokban a monostorokban, amelyek mindkét deftersorozatban szerepelnek, két eset kivételével ugyanazok maradtak; a szerzetesek száma viszont 13 esetben változott, nyolcszor növekedett, ötször csökkent. Az adóösszeg monostoronként (Báziást nem számítva) 1567–1569-ben átlagban 250, 1578–1579-ben 235 akcsét tett ki.

Monostorok a Dunántúlon

Izgalmas kérdés, hogy a Szerémségben és a Temesközben sűrű monostorhálózatot létrehozó szerb szerzetesség miért maradt annyira szórványos a Bácskában, és miért hiányzik szinte teljesen a hódolt Dunántúlon (2. térkép). Az elsődleges magyarázat természetesen a szerbség megtelepedésének eltérő kronológiája és intenzitása az egykori Magyar Királyság különböző tájegységein. Ugyanakkor ilyen nagyságrendű különbséget a monostorok eloszlásában ezzel a magyarázattal sem tudunk indokolni. A katolikus és ortodox déli szlávok betelepedése a Dunántúlra jóval később indult meg, és a sohasem vált igazán tömbszerűvé, miként a Marostól

[118] Nagyon hasonló jellegű ingatlanokkal rendelkeztek a szerbiai monostorok is. *Zirojević, O.*: Manastiri u svetlu turskih popisa i. m. 232.; *Hrabak, B.:* Brojnost sveštenstva i. m. 136–137., 143–144.

délre.[119] Ugyanakkor Somogyban és Tolnában, elsősorban a koppányi szandzsák területén már a 16. század második felében masszív vlah beköltözést regisztrálnak a forrásaink, amelynek célja a meglehetősen zord dunántúli határvidéken – Szlavóniához hasonlóan – egy megbízható balkáni katonaparaszti népesség letelepítése és ezzel egy pufferzóna kialakítása volt.[120]

Teljesen valószínűnek tűnik tehát, hogy a Somogy és Tolna északi határvidékére tömbszerűen betelepített, túlnyomórészt ortodox vallású vlahok lelkigondozását ortodox papok vagy szerzetesek végezték, és számukra – akárcsak a Marostól délre – itt is kicsiny, egy-két szerzetest eltartó monostorokat alapítottak. Deftereinkben azonban mindössze egyetlen ilyen vlah monostort találtunk. A függelék 29. számú monostoráról a koppányi szandzsák 1580. évi deftere nagyon kevés konkrétumot árul el: a vlahok közösségéhez tartozott, a dombó(vár)i náhijében, egy nehezen, legvalószínűbben B(e)zeniknek kiolvasható falu határában állt szőlővel és szántóval.[121] Nincs adat sem a bevételére, sem a szerzeteseire. Annyit azonban mindenképpen megállapíthatunk róla, hogy funkciója a magyart követő vlah katonaparaszti szervezet közösségeinek lelkigondozása volt, ilyen értelemben váltva a magyar katonaparasztok között korábban sürgölődő keresztény szpáhit, István koppányi püspököt.[122] B(e)zeniknek a lokalizációja is problémás. A település hol faluként, hol pusztaként tűnik fel a koppányi szandzsák összeírásaiban és timár rúznámcse deftereiben, többnyire Tah(i) faluval vagy pusztával együtt. Ennek alapján lokalizálható a koppányi és a simontornyai szandzsák határára, Regölytől nyugat-délnyugatra, Szakálytól északkeletre, az egykori Tah(i) és Somogy(i) (a 17. századtól Somoly) tőszomszédságába. Míg Tah(i) falu magyar és vlah lakóit külön regisztrálták: előbbiek a koppányi szandzsákhoz, utóbbiak a simontornyai vlah telepekhez tartoztak,[123] addig B(e)zenik a maga tiszta délszláv lakosságával a koppányi szandzsák dombói náhijéjéhez rendelt vlah falvak közé kapott besorolást.[124]

---

[119] *Szakály F.:* Szerbek Magyarországon i. m. 21–23.

[120] Oszmán-török források alapján először Hegyi Klára tárgyalta a dunántúli vlah kolonizációt átfogó igénnyel: *Hegyi Klára:* Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban. Századok 135. (2007) 6. sz. 1255–1311. Legújabban lásd *Fóti Miklós – Sz. Simon Éva:* Balkáni népességelemek integrációja a hódoltságban: vlahok a szegedi és a koppányi szandzsákban a 16. században. In: A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságkori Dél-Dunántúlon. A Wosinszky Mór Múzeumban 2021. szeptember 21-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. K. Németh András – Máté Gábor. (Wosinszky Könyvek 1.) Szekszárd 2023. 159–185., 164–177.

[121] Kiolvasását a koppányi szandzsák 1570-es részletes összeírása teszi lehetővé, ahol az összeíró kitette a diakritikus pontokat is. BOA TTd. 563, p. 174.

[122] Ez a meglehetősen rendhagyó figura talán valamikor pálos szerzetes vagy a veszprémi püspökség embere lehetett, akinek – akárcsak a korábban említett zaluzsjai szerzetesnek – a határvidék pacifikálása és oszmán hűségre hajlítása is a feladata volt. Személyére lásd *Maksay Ferenc:* István „koppányi püspök". Történelmi Szemle 12. (1969) 1–2. sz. 129–130.; *Fóti M. – Sz. Simon É.:* Balkáni népességelemek i. m. 175–176.

[123] BOA TTd. 676, p. 46b; *Dávid G.:* A simontornyai szandzsák i. m. 228.

[124] 1570: 5 személy/háne, 1580: 13 személy. BOA TTd. 563, p. 174, TTd. 676, p. 92b.

2. térkép Ortodox monostorok a Duna mentén és a Dunántúlon
a 16. századi oszmán-török szandzsákösszeírásokban

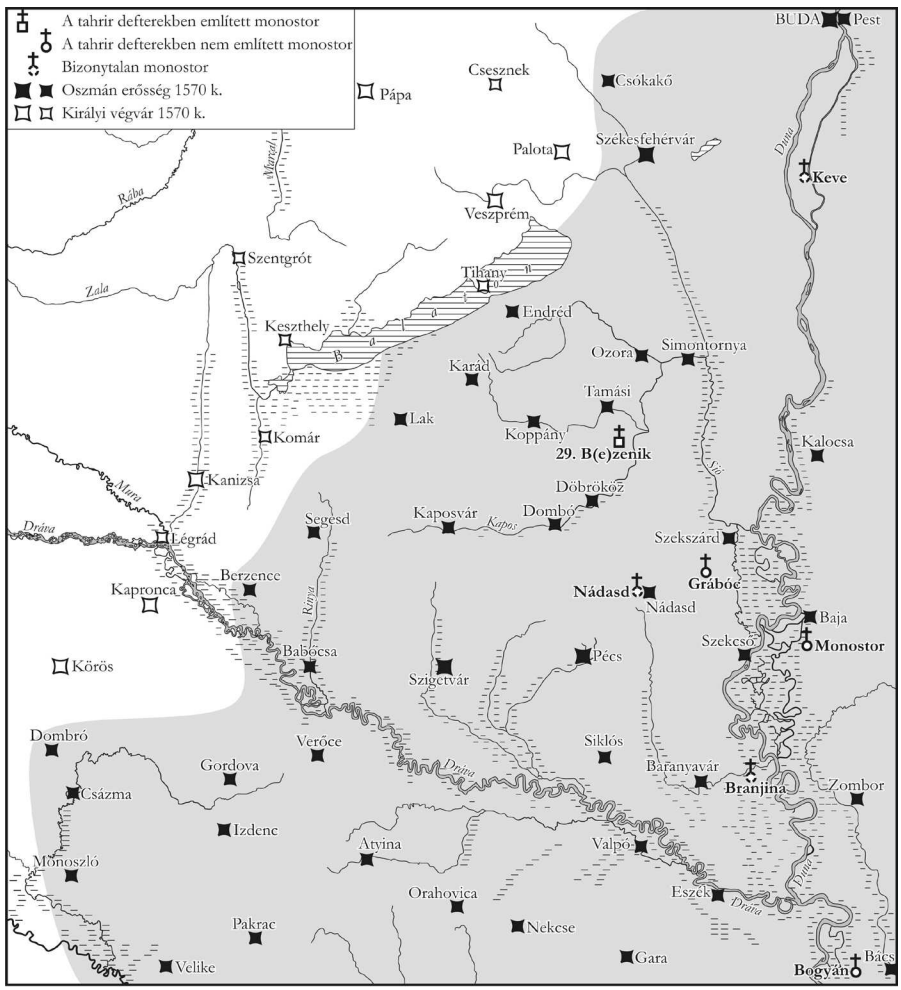

A térképet Nagy Béla készítette.

A b(e)zeniki monostornak ezt követően teljesen nyoma vész, ugyanakkor a defter elkészítése után alig néhány esztendővel, 50 kilométerrel délnyugatra, a szekszárdi szandzsák területén, a tömegessé váló szerb–vlah bevándorlás eredményeképp egy másik, sokkal nagyobb jövő elé néző monostor alakult. A dalmáciai Dragovics monostorának éhínség elől menekülő kalugyerei 1585-ben alapították meg a grábóci monostort, amely a budai eparchia egyetlen szerzetesintézményeként a hódoltsági szerbség történetében kulcsfontosságú szerepet játszott.

A távolság ellenére Grábóc alapításának is a legfontosabb oka a koppányi ortodox vlahok lelkipásztori ellátása volt, sőt ez az igény állt a budai pasa templomépítési engedélyének hátterében is, amint erre a monostor háztörténetének alapításelbeszélése kifejezetten utal.[125]

A Dunántúl déli részén a hódoltság idejéből másik szerb monostorról nem tudunk, ugyanis a szerb helytörténeti irodalomban törökkoriként emlegetett branjinai (Baranyakisfalud) monostorról csak az oszmánok kiűzése után vannak megbízható adataink.[126] Ugyancsak itt kell említenünk a Duna mente harmadik lehetséges monostorát, a keveit (ráckeveit) is. Ennek a monostornak a létezése szintén csak a 18. századtól adatolható teljes bizonyossággal, ugyanakkor a budai szandzsák 1546. és 1559. évi defterei több kalugyert és papot (összesen 11–11 egyházi személyt) írtak össze a városban.[127] A két defter ugyan nem utal monostor létezésére, ráadásul az egyházi személyeket a többi lakó között szétszórva találjuk, és nevük alapján bizonyosan nem is mind szerb, sőt a későbbi defterekben a szerzetesek eltűnnek, ennek ellenére valószínűsíthető, hogy az 1440-ben megtelepült szerbek 1487-ben elkészült temploma mellett a 16. század derekán monostor is működött.[128]

Végezetül szeretnénk kitérni egy olyan monostorra vonatkozó adatra, amelyet a mohácsi és a pécsi szandzsák deftereiben találtunk, és amely egészen bizonyosan nem ortodox monostort jelöl. Nádasdon (ma: Mecseknádasd) az összeírók rögtön a hódítás után felvett első defterben (1546) feltűnően sok papot írtak össze: az alsónádasdi városrészben (mahalléban) 10 papot és velük együtt 2 diákot és 3 nőtlen férfit, a mellette fekvő Széplakon a Székház mahalléban 9 papot és velük együtt 3 diákot és 1 nőtlen férfit.[129] 1552-ben Alsónádasdon 8 papot és 1 diákot, Széplakon

---

[125] *Golub X.:* A grábóci ortodox monostor i. m. 56–61.

[126] *Stevan Mihaldžić:* Manastir Brana i njegova okolina u prošlosti. In: *Uő:* Pravoslavna episkopija u Vesprimu. H. n. 1935. 75–118.; *Zirojević, O.:* Crkve i manastiri i. m. 67–68.

[127] Az 1546. defterben szereplő egyházi személyek (8 pap és 3 kalugyer): András pap, Tomás pap, János pap, Anka kalugyer, Pejó kalugyer, Gergel pap, Filip pap, Tomás pap, Pop Jovan, Nikola kalugyer, Máté pap. *Káldy-Nagy Gyula:* Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 177.) Ankara 1971. 85–95. Az 1546. évi defter adatait kiegészítő 1559. évi összeírásban szereplő egyházi személyek (5 elhunyt pap, 3 élő pap, 1 elhunyt kalugyer, 2 élő kalugyer): András pap meghalt, Tomás pap meghalt, János pap meghalt, Anka kalugyer nős, Pejó kalugyer nős, Gergel pap, Filip pap meghalt, Tomás pap meghalt, Pop Jovan nős, Nikola kalugyer nős meghalt, Tomás pap nős. *Káldy-Nagy Gyula:* A budai szandzsák 1559. évi összeírása. (Pest Megye Múltjából 3.) Bp. 1977. 261–267. Vö. még *Uő:* A budai szandzsák 1546–1590. évi adóösszeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. (Pest Megye Múltjából 6.) Bp. 1985. 505–506.

[128] A templom történetének legújabb összefoglalásai: *Miskei Antal*: A ráckevei szerb ortodox templom. Ráckeve 2008; *Uő:* A Csepel-sziget és Ráckeve mint királyi és szultáni birtok. (15–18. század). (Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolája Közleményei 6.) Eger 2016. 202–227.

[129] Nádasd, Alsó-Nádasd mahalle: Balázs pap, György diák, István pap, Bertalan pap, Gergely nőtlen, János pap, János pap, Lőrinc pap, Tomás nőtlen, Tomás pap, András pap, Mátyás pap, Benedik nőtlen, István diák, Jakab pap. Széplak város, Székház mahalle: Vince pap, Petre diák, Mihály diák, Mati pap,

a Székház városrészben 7 papot és 2 diákot vettek számba.[130] Az 1564–1567. évi defter ugyan csupán 1 papot, 1 diákot és 2 nőtlen férfit említ Alsónádasdon, viszont ugyanitt összeírták a Szent István király monostor tartozékait is; ennek régi birtokai közül 3 szőlőt, 8 zsáknyi szántót, 3 szekérnyi rétet, 1 kertet és 1 malom felét alapítványi birtokká, vakuffá tették, amelynek jövedelmei után átalányban 150 akcsét kellett fizetni.[131] Az 1570. évi adóösszeírásban a monostor számára ugyanezekkel a vagyonelemekkel megerősítették az alapítványt, amely továbbra is 150 akcse átalánynyal adózott.[132] 1579-ben a defter ismét felsorolja a nádasdi egyházi alapítvány tartozékait, immár több új tétellel kibővítve és a meglevőket is jelentősen megnövelve. Az így létrejött, szőlőkből, szántókból, rétekből, malmokból és egy (vincellér)házból álló ingatlanegyüttest a város lakói 4000 akcse tapuilletékért vették művelésbe, a Szent István-monostor átalányadója viszont továbbra is 150 akcse maradt.[133]

A régió keresztény (minden valószínűség szerint katolikus) egyházszervezetének érdekessége, hogy számos templom körül alakultak – a korai balkáni berendezkedés mintájára – keresztény egyházi vakufok, a pécsi és mohácsi szandzsákok defterei tucatnyi ilyen alapítványt összeírtak, a Bonyhád környékieket Dávid Géza is felsorolja idézett tanulmányában. Közülük egyértelműen a nádasdi volt a legtekintélyesebb.[134] A Szent István-monostor megjelenése a defterben pedig azt jelzi, hogy az oszmánok a katolikus papi közösséget és az eltartását biztosító, egykor feltehetőleg a plébániához vagy kolostorhoz tartozó javakat a számukra már jól ismert ortodox monostorok fogalmi kategóriáját alkalmazva illesztették be saját jövedelemigazgatási struktúráikba. Ezek az adatok nyilván további vizsgálatot érdemelnek, annyit azonban már most megállapíthatunk, hogy a keresztény egyházi vakufok rendszerének alkalmazása a hódolt Baranyában, akárcsak a magyar lakosságra épülő katonaparaszti rendszer Somogyban, olyan próbálkozások

---

Mihály diák, Imre pap, Ambrus pap, Kelemen pap, Pál pap, Miklós pap, István pap, Benedik pap, János nőtlen. BOA TTd. 441, p. 139.

[130] Nádasd, Alsó-Nádasd mahalle: István pap, Bertalan pap, János pap, Lőrinc pap, Tomás pap, András pap, Tomás pap, István diák, Jakab pap. Széplak város, Székház mahalle: Vince pap, Petre diák, Mihály diák, Imre pap, Mati pap, Kelemen pap, Pál pap, Miklós pap, Benedik pap. BOA TTd. 443, p. 202., 204.

[131] „Szent István király monostor Nádasd városban, a mohácsi szandzsákhoz tartozik. A nevezett monostor régi alapítványi birtokai közül a nevezett város határában lévő 3 szőlő, az Ör(e)h nevű falu határában lévő 1 szőlő, 8 zsáknyi szántó, 3 szekérnyi rét, 1 elhanyagolt kert és 1 malom fele jelenleg senkié sem, ezért a tartomány felvirágoztatása érdekében a lakosság birtokában megerősíttetett, és az új uralkodói defterbe úgy jegyeztetett be, hogy évente a tized fejében a földbirtokosnak 150 akcsét fizetnek. Jövedelem: a tized megváltása éves átalányösszegben: 150." DKBK Cod. Turc. Rot V, 99b.

[132] BOA TTd. 1012, p. 67.

[133] A defter bejegyzésének pontos fordítása: *Dávid Géza:* Bonyhád és környékének települései az oszmán korban. In: Előkészületek Bonyhád monográfiájához. Előadások a IV. Völgységi konferencián (2005. november 26.) Szerk. László János – Szőts Zoltán. Bonyhád 2006. 57–70., 62. A tapuilletékre és az átalányadóra lásd BOA TTd. 585, p. 109b.

[134] *Dávid G.:* Bonyhád és környékének települései i. m. 63.

voltak az oszmánok részéről, amelyekkel, akárcsak a 15. századi Balkánon, a frissen meghódított területeket kívánták konszolidálni, és amely formákat uralmuk megszilárdulása után előbb vagy utóbb leépítették.

Összegzés

Tanulmányunkban a hazai történetírásban talán legismertebb oszmán forrástípus, a tahrir defterek, magyarul szandzsákösszeírások szisztematikus áttekintésével gyűjtöttük össze a szerb népesség által a 15–16. században megszállt Dél-Magyarország ortodox monostorait, összesen 28 szerzetesintézményt. Az adóösszeírásokban felbukkanó szerzetesházakat minden esetben lokalizáltuk, így a korábbinál sokkal teljesebb mértékben bontakozott ki a Marostól délre fekvő hódoltság monostorhálózata. A dél-magyarországi szerzetesekre, házaik jogállására, javadalombirtokosaira, adóira és ingatlanaira vonatkozó adatokat a szerbiai, tágabban pedig a balkáni ortodox szerzetességgel összehasonlítva elemeztük. Ennek alapján rajzolódtak ki a Temesközben egy új ortodox szent hegy körvonalai, amelyet a monostorok számában és sűrűségében a Fruska gora-i monostorok alkotta szakrális tájjal lehet egy szinten említeni, és amely minden tekintetben a szerbiai egyházi intézményhálózat északi meghosszabbítását jelentette.

Az oszmánok a keresztény vallási intézményeket nagyon hatékonyan építették be saját jövedelemkezelési és igazgatási rendszerükbe. Az ortodox püspökök adóbérlőként illeszkedtek az oszmán pénzügyigazgatásba, akik egy-egy szandzsák vagy kaza, kezdetben olykor vilájet ortodox keresztényei felett gyakoroltak joghatóságot. A monostorok ugyanígy váltak az oszmán birtokstruktúra részévé, leginkább a vakuf- és timárrendszer elemeiként. Ilyen minőségben adóztak javadalombirtokosaiknak, és így vettek részt az oszmán szpáhikatonaság eltartásában. Ugyanakkor ez a struktúra az egyházi intézményrendszer számára is komoly előnyöket kínált. A viszonylag csekély (pontosan meghatározhatatlan) számú hódítás előtti monostorok mellett az egymást követő defterekben gombamód szaporodó új szerzetesházak biztosították ugyanis – a bizonytalan anyagi és szervezeti alapokon álló parókiák mellett és olykor helyett – a stabil anyagi és személyi háttérrel rendelkező lelkipásztori struktúrákat. Ezzel persze megint csak az oszmán rendszer konszolidációját segítették elő népességmegtartó szerepükkel, ez magyarázza a hódítók rugalmasságát az új vallási intézmények alapításakor. A Bogumil Hrabak által „minimonostoroknak" nevezett, 1–3 fős kis intézmények, amelyek lakói és kezelői ráadásul olykor nős papok voltak, minden bizonnyal elsősorban lelkipásztori céllal jöttek létre, alapítóik tehetősebb parasztok és egyháziak közül is kikerülhettek. Ezeket az általunk „parókiális monostoroknak" nevezett intézményeket sokszor csupán a defterekből ismerjük, a 16–17. századi szűkös szerb

forrásokban csak a törökök kiűzése után is fennálló monostorokkal találkozunk. Ez szintén arra utal, hogy a defterekben felbukkanó intézmények néhány évtized után eltűntek.

A térképre vitt monostorhálózat egyik legfontosabb tanulsága, hogy a dél-magyarországi szerzetesközösségek sűrűsége semmiben sem maradt el a szerbiai viszonyoktól, sőt talán bizonyos területeken, elsősorban a Temesköz déli végein, még a szendrői vagy kruseváci szandzsákok monostorhálózatánál is tömöttebb volt. Ennek jelentőségét különösen a szerb monostorok dunántúli hiánya emeli ki, ahol még a vlah betelepedés által erősen érintett tolnai–somogyi részeken is mindössze egyetlen monostort jegyeztek fel a defterekbe. Mindennek legfontosabb tanulsága a szerb megtelepedés szilárdsága az ország déli végein. A szerb egyházszervezet ugyanis (legalábbis a 17. századra) az egész hódolt Magyarországon kiépült, az ortodox hierarchia megszervezése – éppen fiskális szempontjai miatt – ugyanakkor nem jelentett intenzív egyházi jelenlétet az oszmán Magyarország nagy részén, ezt ugyanis a szerb monostorok hálózata biztosította. Ezek nyújtották azt a mindennapi vallási szolgálatot, és ezen keresztül identitásőrző funkciót, amely valóban „szerb földdé" tette az ortodox népesség által sűrűn lakott területet. Ilyen „szerb földeknek" az oszmán Magyarországon a 16. században – a Dráva és a Száva közét leszámítva – csak a Marostól délre fekvő országrészt, annak is leginkább déli felét tekinthetjük. Jól mutatja a régió központi szerepét a szerb ortodox egyház északi expanziójában, hogy rögtön az oszmán foglalás után, még az ipeki patriarkátus visszaállítása előtt, az 1554. évi temesvári és lippai tahrir defterekben megjelennek a hódoltság első szerb püspökei, Metodije és Nesztor. A szerb monostoroknak a szerbiai vidékekhez hasonlóan sűrű szövedéke minden másnál világosabban bizonyítja tehát, hogy a Maros–Tisza–Al-Duna köze az oszmán hódítás után visszafordíthatatlanul a szerb ortodox szakrális táj és ezzel a balkáni világ részévé vált.

Függelék

Szerb ortodox monostorok Dél-Magyarországon a 16. századi oszmán-török defterekben

I. CSANÁDI SZANDZSÁK (LİVA-İ ÇANAD)

1. Jakabos (Jakaboš)[135]

1579 (TTd. 580, p. 342):

Becsei[136] náhije
Jakabos monostor a nevezett [Aracs][137] város közelében, a nevezett város határában, a nevezett [Becsé]hez tartozik
Pop Janika (?) szerzetes (ruhban)[138]
Gamkodin (?) szerzetes (ruhban)
Dahzalije (?) szerzetes (ruhban)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 250[139]

II. GYULAI SZANDZSÁK (LİVA-İ G'ULA)

2. Hodos (Hodoš)[140]

1567 (TTd. 365, p. 50):

Aradi náhije
Hodos monostor[141]
Gyorgy szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: éves átalányösszeg 50

1579 (TTd. 580, p. 64):

Aradi náhije

---

[135] Magyar fordításban közli *Káldy-Nagy Gy.:* A csanádi szandzsák i. m. 175. Itt saját fordításunkban adjuk.
[136] Oszmán-török (a továbbiakban OT.) Beçey, Szerb (a továbbiakban Srb.) (Novi) Bečej.
[137] OT. Araç, Srb. Vranjevo. Jakabos ettől ÉK-re, a ma már nem létező Jakabfalva területén lehetett.
[138] E helyütt mondunk hálás köszönetet két szerb kollégának, Dragana Amedoskinak és különösen Aleksandar Jakovljevićnek a szerb személynevek kiolvasásához nyújtott értékes segítségükért.
[139] A függelékben ily módon szereplő összegek az éves jövedelmet jelentik, és akcsében értendők.
[140] Magyar fordításban közli *Káldy-Nagy Gy.:* A gyulai szandzsák i. m. 138–139. Itt saját fordításunkban közöljük.
[141] Magyar (a továbbiakban M.) Hodosmonostor, Román (a továbbiakban R.) Hodoş-Bodrog.

Hodos monostor a nevezett [Hodos][142] falu közelében, a nevezett [Arad]hoz tartozik
Hodor szerzetes (kalugyerov), nős
Gyura szerzetes (kalugyer), nős
Antul szerzetes (kalugyer), nős
Szerzetesek (ruhban) összesen: 3 fő
Jövedelem: éves átalányösszeg 50

1579–1580 (TTd. 674, p. 15):
Ziámetbirtok Oszmán nevén
…
Hodos falu, Aradhoz tartozik 2000
Hodos monostor, a nevezett [Arad]hoz tartozik 50

III. JENŐI SZANDZSÁK (LİVA-İ YANOVA)

3. Bartin

1579 (TTd. 578, p. 328):
Déznai[143] náhije
Bartin monostor
Jefrim szerzetes (ruhban), nőtlen (?)
Martin szerzetes (ruhban) nőtlen
Jövedelem: éves átalányösszeg 108

IV. LIPPAI SZANDZSÁK (LİVA-İ LİPOVA)

1554 (TTd. 292, p. 7):
Lippa[144] város
Tisvár negyed[145]
Nesztor püspök (vladika), nős, metropolita

[142] Későbbi nevén Új-Bodrog, R. Bodrogu Nou.
[143] Régi M. Deszne, OT. Desne, R. Dezna.
[144] OT/R. Lipova.
[145] OT. Tişvar/Tışvar. Valószínűleg Lippa nyugati külvárosa volt, amely északról, nyugatról és délről vette körül az erődöt. A név eredete bizonytalan, de feltételezhető, hogy a középkori Tövisvár nevéből származik, amelynek helyét még nem sikerült meghatározni.

4. Gyorgy Saski (Djordj Šaški)

1567 (TTd. 457, p. 40):
Lippai náhije
Gyorgy Saski monostor, a nevezetthez tartozik
Genadije szerzetes (kesis)
Pajszije szerzetes (kesi)
Lázár szerzetes (kesis)
3 fő
Jövedelem: éves átalányösszeg 170

1568 (TTd. 1010, p. 42):
A lippai vár müsztahfizainak[146] csapata
Első tized
Mahmud fia Veli tizedes (szerbölük) timárbirtoka
…
Gyorgy Saski monostor 170
…

1579 (TTd. 578, p. 40):
Lippai náhije
Gyorgy Saski monostor, a nevezetthez tartozik
Genadije[147] szerzetes (ruhban)
Makszije[148] szerzetes (ruhban)
Lázár szerzetes (ruhban)
Jövedelem: éves átalányösszeg 170

1580 (TTd. 679, p. 55):
A lippai vár müsztahfizainak csapata
Első tized
Musztafa fia Tur Ali tizedes (szerbölük)
…
Gyorgy Saski monostor 170
…

[146] Jelentése: „őrző, védő"; a gyalogos várkatonák legnagyobb becsben tartott csapatnemének neve.
[147] A defterben Menadije alakban szerepel, ami nyilvánvaló elírás az előző defterben is szereplő helyes Genadije forma helyett.
[148] Valószínűleg elírás Pajszije helyett.

5. Vavedenje-sziget (Ostrova-i Vavedenje)[149]

1567 (TTd. 457, p. 19):

Lippai náhije

Vavedenje-sziget monostora, a szigeten [fekszik], Radna[150] városhoz tartozik. Az új uralkodói defterben úgy jegyeztetett fel, hogy a nevezett monostorban tartózkodó szerzetesek a birtokukban lévő három szőlő musttizede, harminc szekérnyi rétjeik tizede, iszpendzséjük és a Radna város közelében a Maros folyón állandóan járó malom tizede fejében a földbirtokosnak évente 600 akcse átalányösszeget fizetnek.

Pankratije szerzetes (kesis)

Tavadaszije[151] szerzetes (kesis)

Gerahna szerzetes (kesis)

Jefrim[152] szerzetes (kesis)

Dioluszije[153] szerzetes (kesis)

Vaszilije szerzetes (kesis)

Szőlő: 3; Radna határában: 2, Kladova[154] határában: 1

Rét: 2, 30 szekérnyi; a nevezett monostor közelében: 1, Szabadhely[155] határában: 1

Malom: 1 kerekű, Radna határában

Jövedelem: éves átalányösszeg 600

1568 (TTd. 1010, p. 5):

Sehszüvár bég lippai szandzsákbég[156] hászbirtokai

Lippai náhije

…

Vavedenje-sziget monostora a szigeten

[Éves] átalányösszeg 600

---

[149] Közli *Pál Fodor:* The Towns of Lippa and Radna in the Ottoman Land Survey Registers. Archivum Ottomanicum 39. (2022) 169., 177. A Vavedenje patrocínium jelentése: „Szűz Mária bevezetése a templomba".

[150] M. Máriaradna, R. Radna.

[151] A név helyes formája Teodoszije, de az írnok mégis így írta le.

[152] A szerb névforma Jevrem vagy Jefrem. A 'v' és 'f' hang nagyon közel áll egymáshoz.

[153] A helyes alak Dioniszije, de az írnok kétségtelenül 'l'-lel írta.

[154] A Pálülése (OT. Pauliş, R. Păuliş) náhije területén ezen a néven felsorolt 4 falu vagy 1 puszta egyikével azonos. BOA TTd. 292, p. 91–92.

[155] OT. Sobodhel, R. Sâmbăteni. Korábbi magyar neve Szombathely volt. *Maksay Ferenc:* Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I. Bp. 1990. 98–99., 107.

[156] A hivatalt 1568. március 14. és 1569. június 4. között viselte. A bégek hivatali idejére vonatkozó adatokért Dávid Gézának tartozunk köszönettel.

1579 (TTd. 578, p. 16):

Lippai náhije
Vavedenje-sziget monostora, a szigeten [fekszik], Radna város közelében, a nevezetthez tartozik, a lippai szandzsákbég hászbirtoka
Minthogy a korábbi defterben ez van bejegyezve: „Az új defterben úgy jegyeztetett fel, hogy a nevezett monostorban tartózkodó szerzetesek a birtokukban lévő három szőlő musttizede, harminc szekérnyi rétjeik tizede, iszpendzséjük és a Radna város közelében a Maros folyón állandóan járó malom tizede fejében a földbirtokosnak évente 600 akcse átalányösszeget fizetnek", az új defterbe is a régi módon jegyezték be.
Pankratije szerzetes (ruhban)
Tavadaszije szerzetes (ruhban)
Gerahna szerzetes (ruhban)
Jefrim szerzetes (ruhban)
Dioluszije szerzetes (ruhban)
Vaszilije szerzetes (ruhban)
Szőlő: 3; Radna határában: 2, Kladova határában: 1
Rét: 2, 30 szekérnyi; a nevezett monostor közelében: 1, Szabadhely határában: 1
Malom: 1 kerekű, Radna határában.
Jövedelem: éves átalányösszeg 600

1580 (TTd. 679, p. 4):

Mehmed bég lippai szandzsákbég[157] hászbirtokai
Lippai náhije a nevezett szandzsákban
…
Vavedenje-sziget monostora, a nevezett [Lippá]hoz tartozik
[Éves] átalányösszeg 600

V. MOLDOVAI SZANDZSÁK (LİVA-İ MODAVA)

6. Báziás/Szveti Spasz (Baziaš/Sveti Spas)

1569 (TTd. 364, p. 478):

Karasova[158]-vitelniki náhije

[157] 1580. június 28-án nevezték ki, hivatalviselésének vége ismeretlen (de biztosan 1582 áprilisa előtt).
[158] M. Krassóvár/Karassó, R. Caraşova.

Varadin puszta[159] a nevezett [Kamendin/Kameno Grobiste][160] falu közelében Báziás,[161] más néven Iszveti Iszpász monostorral
Száva szerzetes (kalugyer)
Mihail szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: 3550
Búzatized: 27,5 kile 275
Keverttized: 15 kile 75
Szőlő: 20; must: 620 pint 3150
Lentized: 5 szekér 50

1579 (TTd. 579, p. 596):
Karasova-vitelniki náhije
Varadin falu a nevezett [Kamendin/Kameno Grobiste] falu közelében Báziás, más néven Iszveti Iszpász monostorral
Száva igumen
Mihajlo szerzetes (ruhban)
Viszáji (?)[162] szerzetes (ruhban)
Jövedelem: 4000
Búzatized: 100 kile 1100
Keverttized: 50 kile 300
Must: 400 pint 2400
Lentized 200

7. Bercsál/Szveti Száva (Zlatica) (Berčal/Sveti Sava [Zlatica])

1569 (TTd. 364, p. 471):
Karasova-vitelniki náhije
Bercsál,[163] más néven Iszveti Száva monostor
Filip szerzetes (kalugyer)
Száva szerzetes (kalugyer)
Danilo szerzetes (kalugyer)
Milutije szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: tized és adók éves átalányösszegben 650

[159] R. Baziaş.
[160] Másik OT. neve: Kameno Grobişte. BOA TTd. 290, p. 360.
[161] OT/R. Baziaş.
[162] A név ebben a formában helytelen. Viszárion jöhetne szóba, de az íráskép nagyon eltér ettől.
[163] OT. Berçal.

1569–1570 (TTd. 552, p. 166):
Piri [fia] Mezid timárbirtoka
…
Bercsál, más néven Iszveti Száva monostor, a nevezett [Karasova-Vitelnik]hez tartozik 650

1579 (TTd. 579, p. 588):
Karasova-vitelniki náhije
Bercsál, más néven Iszveti Száva monostor
Vaszilije szerzetes (kalugyer), nős
Makarije szerzetes (kalugyer), nős
Genadije szerzetes (kalugyer), nős
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 650

1579–1580 (TTd. 674, p. 200):
Haszán bég moldovai szandzsákbég[164] hászaiból
Karasova-vitelniki náhije a nevezett szandzsákban
Bercsál, más néven Iszveti Száva monostor, éves átalányösszeg 650

8. Kuszity (Kusić)

1569 (TTd. 364, p. 462):
Karasova-vitelniki náhije
Kuszity[165] monostor a nevezett [Tornik?] pusztán
Gligorije[166] szerzetes (kalugyer)
Petroje szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 200

1579 (TTd. 579, p. 577):
Kuszity monostor a nevezett [Tornik?] pusztán
Gligorije igumen, nős
Mina szerzetes (ruhban), nős
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 200

[164] 1578. június 22-én kapta meg a posztot. Nem tudjuk, mikor váltották le, de biztos, hogy utódját, Musztafa béget 1580. szeptember 23-án nevezték ki.
[165] Srb. Kusić.
[166] Vagy Glikorije; lehetetlen eldönteni, hogy 'k' vagy 'g' betűről van-e szó.

9. Szirinja/Szveti Nikola (Sirinja/Sveti Nikola)

1569 (TTd. 364, p. 436):
Moldovai[167] náhije
Szirinja,[168] más néven Iszveti Nikola monostor a nevezett [Drenkova][169] falu közelében
Patranije[170] szerzetes (kalugyer)
Isztepán szerzetes (kalugyer)
Vaszil szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben a malomadóval, 1 kerekű 200

1569–1570 (TTd. 552, p. 161):
A padisah őfelsége, a világ menedéke régi hászbirtokai
A moldovai náhije a nevezett [moldovai] szandzsákban
Szirinja, más néven Iszveti Nikola monostor, [éves] átalányösszeg 200

1579 (TTd. 579, p. 554):
Moldovai náhije
Szirinja, más néven Iszveti Nikola monostor a nevezett [Drenkova] falu közelében
Jövedelem: [éves] átalányösszeg 200

1579–1580 (TTd. 674, p. 200):
Haszán bég moldovai szandzsákbég [1578. június 22-től] hászaiból
Moldovai náhije a nevezett [moldovai] szandzsákban
Szirinja, más néven Iszveti Nikola monostor, [éves] átalányösszeg 200

10. Szveti Arhangyel (Sveti Arhandjel)

1569 (TTd. 364, p. 436):
Moldovai náhije
Iszveti Arhangyel monostor a nevezett [Izvor Ternova][171] falu közelében
Isztepán szerzetes (kalugyer)

[167] OT. Modava.
[168] R. Sirinia.
[169] M. Drankó, R. Drencova.
[170] A helyes névalak: Partenije.
[171] R. Izvorul Seclii (?)

Luka szerzetes (kalugyer)
Mihail szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 200

1569–1570 (TTd. 552, p. 161):
A leválasztott jövedelmekből kialakított új [uralkodói] hászbirtokok
Karasova-vitelniki náhije
Arhangyel monostor Várad[172] falu közelében, [éves] átalányösszeg 200

1579 (TTd. 579, p. 554):
Moldovai náhije
Iszveti Arhangyel monostor a nevezett [Izvor Ternova] falu közelében
Esztratij igumen
Pahomir szerzetes (ruhban)
Jövedelem: [éves] átalányösszeg 200

1579–1580 (TTd. 674, p. 199):
A padisah, a világ menedéke régi hászbirtokai
Moldovai náhije a nevezett [moldovai] szandzsákban
Arhangyel monostor Várad falu közelében, a nevezetthez tartozik
[Éves] átalányösszeg 200

VI. SZEGEDI SZANDZSÁK (LİVA-İ SEGEDİN)

11. Kobila (Kabol/Kovilj)[173]

1578 (TTd. 570, p. 63a):
Titeli náhije
Monostor a nevezett Kabol[174] és Barlad[175] falu között
Évente készpénzben: 100

VII. TEMESVÁRI SZANDZSÁK (LİVA-İ TEMEŞVAR)

1554 (TTd. 290, p. 16):
Temesvár város…

[172] OT. Varat, R. Culmea Varadului.
[173] Közli *Fóti M.:* The Mufassal Tahrir Defteri of the Sanjak of Segedin i. m. 176., 191–192.
[174] OT. Kobila, Srb. Kovilj.
[175] OT. Barladin.

Temesvár városa a nevezett váron kívül, a nevezetthez tartozik…
Piac utca negyed[176]
Metodije püspök (vladika), a vilájet papjainak (papasz) elöljárója

12. Arhangyel Mihail (Arhandjel Mihail)

1579 (TTd. 579, p. 367):
Semléki[177] náhije
Arhangyel Mihail monostor a nevezett Gorna Uzsdinc (?)[178] falu közelében
Isztefán Isztoján
Nifun szerzetes (kalugyer)
Fotin diák
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 150

13. Arhangyel Mihail (Vojlovica) (Arhandjel Mihail [Vojlovica])

1569 (TTd. 364, p. 215):
Pancsovai[179] náhije
Arhangyel Mihail monostor Pancsova város közelében
Száva szerzetes (kalugyer)
Nikola szerzetes (kalugyer)
Arszenije szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 500

1569–1570 (TTd. 552, p. 6):
A leválasztott jövedelmekből kialakított új [uralkodói] hászbirtokok
Pancsovai náhije a nevezett [temesvári] szandzsákban
Arhangyel Mihál monostor Pancsova közelében 500

1579 (TTd. 579, p. 276):
Pancsovai náhije
Arhangyel Mihail monostor Pancsova város közelében

[176] Temesvár városszerkezetéről lásd *Hóvári János:* A török Temesvár. Élet és Tudomány 47. (1992) 24. sz. 744–745.; *Blazovich László:* Városok a Dél-Alföldön a 14–16. században. (Dél-Alföldi Évszázadok 17.) Szeged 2002. 79., 83., 113.; *Petrovics István:* A középkori Temesvár. Fejezetek a Begaparti város 1552 előtti történetéből. (Capitulum IV.) Szeged 2008. 31–41.
[177] OT. Şemlik, Srb. Vršac.
[178] OT. Gorna Uzdinç.
[179] OT. Pançova, Srb. Pančevo.

Isztepán igumen
Iszaij szerzetes (ruhban)
Lavren[t]ij[180] szerzetes (rahib)
Jevszij szerzetes (rahib)
Janikije szerzetes (rahib)
Szalatije[181] szerzetes (rahib)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 500

1579–1580 (TTd. 674, p. 4):
A padisah, a világ menedéke őfelsége – tartson örökké a kalifasága! – régi hászbirtokai
Pancsovai náhije a temesvári szandzsákban
Arhangyel Mihál monostor Pancsova közelében, a nevezetthez tartozik, [éves] átalányösszeg 500

14. Gilad

1569 (TTd. 364, p. 51):
Temesvári náhije
Gilad monostor a nevezett [Darvas][182] falu közelében
Iszaij szerzetes (kalugyer)
Pajszij szerzetes (kalugyer)
Mijodin[183] szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: az adók megváltása éves átalányösszegben 50

1579 (TTd. 579, p. 58):
Temesvári náhije
Gilad monostor a nevezett [Darvas] falu közelében
Iszaij szerzetes (kalugyer)
Pajszij szerzetes (kalugyer)
Molodin (?)[184] szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: az adók megváltása éves átalányösszegben 50

[180] A helyes névalak Lavrentije lenne.
[181] Szent Szelaphiel (Szealtiel, Szelatiel, Szelathiel) arkangyal nevéből.
[182] OT/R. Darvaş.
[183] Modin (?)
[184] Mijonudin (?)

15. Gosztyolnác (?) (Goskolnač)

1579 (TTd. 579, p. 345):
Semléki náhije
Gosztyolnác (?)[185] monostor a nevezett [Kustil][186] falu határában
Éves átalányösszeg 150

16. Kirna (Szerediste) (Kirna [Središte])

1569 (TTd. 364, p. 242):
Semléki náhije
Kirna[187] monostor Szerediste[188] falu közelében
Máti szerzetes (kalugyer)
Gavril szerzetes (kalugyer)
Száva szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 300

1569–1570 (TTd. 552, p. 6):
A leválasztott jövedelmekből kialakított új [uralkodói] hászbirtokok
Semléki náhije a nevezett [temesvári] szandzsákban
Kirna monostor Dolna Szerediste[189] falu közelében 300

1579 (TTd. 579, p. 321):
Semléki náhije
Kirna monostor Szerediste falu közelében
Jeftimije igumen
Todor szerzetes (kalugyer)
Makarije szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 300

1579–1580 (TTd. 674, p. 3):
A padisah, a világ menedéke őfelsége – tartson örökké a kalifasága! – régi hászbirtokai
Semléki náhije a temesvári szandzsákban

[185] OT. Goskolnaç.
[186] OT. Kuştil, Srb. Kuštilj.
[187] OT. Kırna.
[188] M. Szered, OT. Sredişte, Srb. Središte.
[189] M. Nagyszered, OT. Dolna Sredişte, Srb. Veliko Središte.

Kirna monostor Szerediste falu közelében, a nevezetthez tartozik
Éves átalányösszeg 300

17. Moravica

1569 (TTd. 364, p. 264):
Semléki náhije
Moravica[190] monostor a nevezett [Ó-Semlék][191] város közelében
Vásziján szerzetes (kalugyer)
Tamás[192] szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 200

1579 (TTd. 579, p. 352):
Semléki náhije
Moravica monostor a nevezett [Ó-Semlék] város közelében
Timoti szerzetes (kalugyer)
Gyorgy szerzetes (kalugyer)
Radonije szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 200

18. Pardas (Partos) (Pardaš (Partoš)]

1569 (TTd. 364, p. 153):
Csákovai[193] náhije
Pardas[194] monostor Pardas pusztán a nevezett [Bojebar][195] falu közelében
Andre szerzetes (kalugyer)
Iliszej szerzetes (kalugyer)
Száva szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: éves átalányösszeg 250

1579 (TTd. 579, p. 184):
Csákovai náhije
Pardas monostor Pardas pusztán a nevezett [Bojebar] falu közelében

190 OT. Moraviça, R. Şemlacu Mic.
191 Régi M. Mezősomlyó, OT. Şemlik-i Atik, R. Şemlacu Mare.
192 Tomásnak is olvasható.
193 M. Csák, OT. Çakova, R. Ciacova.
194 M. Partos, OT. Pardaş, R. Partoş.
195 Régi M. Bolyobar, OT. Boyıbar, ma R. Soca (Karátsonyiliget) része.

Rafajlo szerzetes (rahib)
Száva szerzetes (rahib)
Jövedelem: éves átalányösszeg 250

19. Szveti Dimitre (Sveti Dimitre)

1579 (TTd. 579, p. 204):
Csákovai náhije
İszveti Dimitre monostor, a nevezetthez tartozik, a nevezett [Rudna][196] falu közelében
Filip szerezetes (ruhban)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 50

20. Szveti Dimitre (Sveti Dimitre)

1579 (TTd. 579, p. 273):
Pancsovai náhije
Iszveti Dimitre monostor Hiszárlik szigeten,[197] nem volt összeírva
Vaszilije szerzetes (ruhban)
Sziluvan szerzetes (ruhban)
Gavril szerzetes (ruhban)
Jövedelem: 600
A tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 300
… (Csuszina/Huszna?) halastó 300

1579–1580 (TTd. 674, p. 4)
A padisah, a világ menedéke őfelsége – tartson örökké a kalifasága! – régi hászbirtokai
Pancsovai náhije a temesvári szandzsákban
Iszveti Dimitre monostor halastóval
[Éves] átalányösszeg 600

21. Szveti Gyorgye (Sveti Djordje)

1554 (TTd. 290, p. 76):
Temesvári náhije

[196] R. Rudna.
[197] Kevevártól (Kovin) K-re fekvő dunai sziget. A név jelentése: „váras [hely]".

Iszveti Gyorgy monostor Remete[198] falu közelében
Ruhota szerzetes (brata)
Kajica (?) szerzetes (brata)
Szántó: 1 zsáknyi
Rét: 4 szekérnyi
Szőlő kerttel a monostor közelében: … 2
Szőlő Sárád[199] közelében, éves átalányösszeg 40
Bényei[200] István malma a Temes folyón, 2 kerekű, Haszán bég kezén
Bényei István malma a nevezett folyón, 1 kerekű, romos
Jova Marosity malma, 1 kerekű, adó 50
Buhne Belaszamovity malma, 1 kerekű
Bényei István rétjének jövedelme, 10 szekérnyi
Mivel a [szerzetesek] vállalták, hogy az említett monostor tizedei, adói és más javai fejében a fejadón kívül évente a földbirtokosnak átalányösszegben pénzt is adnak, az új uralkodói defterbe a nevezett módon jegyezték be.

1569 (TTd. 364, p. 35):
Temesvári náhije
Iszveti Gyorgy monostor a nevezett [Remete] falu közelében, a nevezett [náhijé]hez tartozik
Isztepán Radován
Putnik Pejo
Petrusa[201] szerzetes (kalugyer)
Szántó: 1 zsáknyi
Rét: 4 szekérnyi
Szőlőterület, elhanyagolt: 1
Jövedelem: éves átalányösszeg 50

1569–1570 (TTd. 552, p. 16):
Ziámetbirtok Hatvanlu Ahmed nevén
Iszveti Gyorgy monostor a nevezett [Remete] falu közelében 50

1579 (TTd. 579, p. 40):

198 M. Temesremete, R. Remetea Mare.
199 Egykori város a mai Hidasliget (R. Pişchia) mellett DK-re.
200 Megyeinek is olvasható.
201 Petrojének is olvasható.

Temesvári náhije
Iszveti Gyorgy monostor a nevezett [Remete] falu közelében, a nevezett [náhijé]hez tartozik
Pop Gyorgy
Pop Priba
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 75
Rét: 1, 4 szekérnyi
Szőlőterület: elhanyagolt

1579–1580 (TTd. 674, p. 53):
Ahmed fia Arszlán timárbirtoka
Remete falu, Temesvárhoz tartozik 4650
Iszveti Gyorgy a nevezett falu közelében, [éves] átalányösszeg 50
…

22. Szveti Jován (Sveti Jovan)

1579 (TTd. 579, p. 203):
Csákovai náhije
Iszveti Jován a nevezett [Csevsza][202] közelében
Genadije szerzetes (ruhban)
Iszahija szerzetes (ruhban)
Jövedelem: éves átalányösszeg 50

23. Szveti Jován (Sveti Jovan)

1579 (TTd. 579, p. 369):
Semléki náhije
Iszveti Jován monostor
Jövedelem: a szerzetesek tizedének megváltása éves átalányösszegben 300

1579–1580 (TTd. 674, p. 69):
Musztafa fia Bekir timárbirtoka
Podporány falu,[203] Semlékhez tartozik 4990
Iszveti Jován monostor 300
...

[202] OT. Çevse, R. Cebza.
[203] OT. Podporan, Srb. Potporanj.

24. Szveti Jován Varadina (Meszity) (Sveti Jovan Varadina [Mesić])

1569 (TTd. 364, p. 267):
Semléki náhije
Iszveti Jován Varadina monostor a nevezett [Estivác, más néven Meszity][204] falu közelében
Vásziján szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 300

1569–1570 (TTd. 552, p. 46):
Mehmed fia Sában timárbirtoka
…
Iszveti Jován Varadina monostor 300

1579 (TTd 579, p. 356):
Semléki náhije
Iszveti Jován Varadina monostor a nevezett [Estivác, más néven Meszity] falu közelében
Teodoszije igumen
… (?) szerzetes (kalugyer)
Makarije szerzetes (kalugyer)
Petronije szerzetes (kalugyer)
Tihon szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 300

25. Szveti Szpasz (Sveti Spas)

1569 (TTd 364, p. 93):
Temesvári náhije
Iszveti Iszpasz monostor a nevezett [Jezvin][205] falu közelében
Joszif szerzetes (ruhban)
Janikij szerzetes (ruhban)
Jövedelem: az adók és a tized megváltása éves pénzösszegben 50

1579 (TTd. 579, p. 114):
Temesvári náhije

[204] OT. Eştivaç/Mesit', Srb. Mesić.
[205] M. Őszény, OT. Yevzin, R. Izvin.

Iszveti Iszpasz monostor a nevezett [Jezvin] falu közelében
Jövedelem: az adók és a tized megváltása éves pénzösszegben 50

1579–1580 (TTd. 674, p. 110):
Hizir fia Veli timárbirtoka[206]
…
Iszveti Iszpasz monostor, a nevezett [Temesvár]hoz tartozik 50
…

26. Szengyörgy (Szengyurágy) (Sendjördj/Sendjuradj)

1569 (TTd. 364, p. 178):
Csákovai náhije
Szengyörgy monostor[207] a nevezett [Szengyurágy][208] falu közelében
Todor szerzetes (kalugyer)
Boszity szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: éves átalányösszeg 250

1569–1570 (TTd. 552, p. 9):
Dzsáfer pasa őnagysága, a temesvári vilájet beglerbégje[209] hászbirtokai
Csákovai náhije a nevezett [temesvári] szandzsákban…
Szengyörgy monostor, a nevezetthez tartozik 250

1579 (TTd. 579, p. 223):
Csákovai náhije
Szengyörgy monostor a nevezett [Szengyörgy] falu közelében
Todoszije igumen, nős
Todor szerzetes (ruhban)
Nikana szerzetes (ruhban)
Marda[r]je szerzetes (ruhban)
Jövedelem:
Szengyörgy határában éves átalányösszegben 250
Malom: 1 kerekű

[206] Nem lovas szpáhi, hanem a temesvári belső vár müsztahfizainak 9. tizedéhez tartozó várkatona, akit zsoldtimárral fizettek.
[207] M. Monostorszentgyörgy, R. Mănăstire.
[208] M. Tárnokszentgyörgy, R. Sângeorge.
[209] Temesvári kormányzói tisztsége 1568. március 20-án kezdődött, és 1576-ban ért véget. *Dávid Géza:* Török közigazgatás Magyarországon (MTA doktori értekezés). Bp. 1995. 238–240.

1579–1580 (TTd. 674, p. 6):

Davud pasa őnagysága, a temesvári vilájet beglerbégje[210] hászbirtokai
Csákovai náhije a nevezett [temesvári] szandzsákban
Szengyörgy monostor, a nevezetthez tartozik 250

27. Vires Szveti Nikola (Vireš Sveti Nikola)

1569 (TTd. 364, p. 224):

Semléki náhije
Vires Iszveti Nikola monostor a nevezett [Semlék/Versec][211] város közelében
Danilo szerzetes (kalugyer)
Makarije szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 300

1569–1570 (TTd. 552, p. 6):

A leválasztott jövedelmekből kialakított új [uralkodói] hászbirtokok
Semléki náhije a nevezett [temesvári] szandzsákban
Vires Iszveti Nikola monostor 300

1579 (TTd. 579, p. 292):

Semléki náhije
Vires Iszveti Nikola monostor a nevezett [Semlék/Versec] város közelében
Szimon igumen
Száva szerzetes (kalugyer)
Szalatije szerzetes (kalugyer)
Güniszije[212] szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 300

1579–1580 (TTd. 674, p. 3):

A padisah, a világ menedéke őfelsége – tartson örökké a kalifasága! – régi hászbirtokai
Semléki náhije a temesvári szandzsákban
Vires Iszveti Nikola monostor, [éves] átalányösszeg 300

[210] 1579. április 22-én lépett hivatalba, és 1583. december 26. előtt halt meg. *Dávid G.:* Török közigazgatás i. m. 241–242.
[211] OT. Şemlik/Virşiç, Srb. Vršac.
[212] A Dioniszije név népi kiejtésének változata.

28. Vojvodina Brátyiste (Vojvodina Bračište)

1569 (TTd. 364, p. 266):
Semléki náhije
Vojvodina Bratyiste[213] monostor a nevezett [Vojvodinc][214] falu közelében
Vaszil szerzetes (kalugyer)
Szeráfije (?) szerzetes (kalugyer)
Arszenij Raden
Száva szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 250

1579 (TTd. 579, p. 355):
Semléki náhije
Vojvodina Bratyiste monostor a nevezett [Vojvodinc] falu közelében
Mihajlo igumen
Rafajlo szerzetes (kalugyer)
Pejsa szerzetes (kalugyer)
Jövedelem: a tized és az adók megváltása éves átalányösszegben 250

VIII. KOPPÁNYI SZANDZSÁK (LİVA-İ KOPAN)

29. B(e)zenik

1580 (TTd. 676, p. 92b):
A vlahok közössége
Dombó(vár)i náhije
A szerzetesek monostora a nevezett [B(e)zenik][215] falu határában szőlővel és szántóval

[213] OT. Voyvodina Bracişte.
[214] M. Vajdalak, OT. Voyvodinça, Srb. Vojvodinci.
[215] A koppányi és simontornyai szandzsák határán, Regölytől Ny-Dny-ra, Szakálytól ÉK-re. Pontosabb lokalizációjára lásd a tanulmány dunántúli fejezetét.

SERBIAN ORTHODOX MONASTERIES IN SOUTHERN HUNGARY ACCORDING TO THE OTTOMAN-TURKISH DEFTERS (1554–1580)

By Pál Fodor – Antal Molnár

SUMMARY

Based on the tahrir and timar defteris, the study compiles of list of Serbian Orthodox monasteries in Ottoman Hungary, including 28 monasteries in southern Hungary and one monastery in Transdanubia. We have localized all the monasteries mentioned in Ottoman sources, thus providing a much more complete picture of the network of monasteries in the occupied territories south of the Maros River than was previously available. We analyzed data on the monks of southern Hungary, the legal status of their houses, their owners, taxes, and real estate, comparing them with Serbian and, more broadly, Balkan Orthodox monasticism. The analysis revealed the contours of a new Orthodox holy mountain south of the Maros River, which can be mentioned in the same breath as the sacred landscape formed by the monasteries of Fruška gora in terms of the number and density of monasteries. After the Ottoman conquest, a large number of small monasteries were founded for pastoral purposes (which is why we called them "parochial" monasteries) and these were integrated into the Ottoman prebendal land tenure system as timar and has estates. One of the most important lessons to be learned from the monastery network projected onto the map is that the density of monastic communities in southern Hungary was in no way inferior to that in Serbia, which clearly proves that the Maros–Tisza–Lower Danube region became an irreversible part of the Serbian Orthodox sacred landscape and thus of the Balkan world after the Ottoman conquest.

C. Tóth Norbert

DÓZSA GYÖRGY

Kultusz és történelem

Kronosz, Pécs 2024. 154. oldal

Régi és fontos kérdése a történettudománynak, hogy kutatási eredményeit milyen módon és mélységben, mennyire hatékonyan képes eljuttatni a szélesebb közönséghez, azaz magához a társadalomhoz, valamint mennyire tud megfelelni a *public history* irányzat elvárásainak. Ez a kihívás még nagyobb akkor, ha a magyar történelem kiemelkedő jelentőségű, sorsfordító eseményeiről van szó. C. Tóth Norbert Dózsa Györgyről írt, a Kronosz kiadónál megjelent könyve részben ezt a célt szolgálja: gördülékeny, olvasmányos és kifejezetten szórakoztató stílusa, emészthető terjedelme alkalmassá teszi az olvasók széles körének megszólítására. A szerző munkája azonban túlmutat az elmúlt másfél évtizedben újra fellendülő Dózsa-kutatás legfontosabb eredményeinek közérthető ismertetésén. Művében ugyanis nem pusztán az 1514. évi eseményeket akarja bemutatni, és nem csupán főszereplője, Székely/Dózsa György portréját szeretné megrajzolni. A források szűkössége miatt utóbbi amúgy is lehetetlen küldetés lenne. Ehelyett Dózsa és mozgalma emlékezetét helyezi a középpontba, és arra keresi a választ, hogy miért rögzült személye ennyire mélyen a modern magyar közgondolkodásban. A témaválasztás tehát meglehetősen váratlannak, sőt kifejezetten meglepőnek, ám annál indokoltabbnak tekinthető.

A szerző művében szisztematikusan haladva vázolja fel a Dózsa-jelenséget és annak interpretációtörténetét. Ennek során a kezdetektől (19. századtól) indul, majd Márki Sándor monografikus feldolgozásán és a szocialista kultúrpolitika rendkívül sikeres hőskereteremtési projektjén át a legutóbbi időkig (2010-es évekig) ismerteti a Dózsa-kutatás fontosabb állomásait. Az elmúlt nagyjából másfél évtizedben a hazai történettudományban megjelent új értelmezést a szerző szintén közérthetően mutatja be, alapjaiban megkérdőjelezve az eddig széles körben elterjedt (és elterjesztett) elavult nézeteket.

Dózsa György közismertsége és népszerűsége önmagában is roppant rejtélyes. C. Tóth hatékonyan szemlélteti, hogy Dózsa személye mennyire szilárdan él a közgondolkodásban. Hazánkban ugyanis alig van olyan település, ahol ne viselné valamilyen köztér vagy intézmény a nevét. Összesen 1877 közterület, 21 intézmény és nagyjából félszáz szobor állít emléket neki – derül ki a munkából. Ebben a tekintetben csak egy igazi „elitalakulat": Petőfi, Kossuth és Rákóczi triumvirátusa előzi meg a parasztvezért. A listán többek között Ady, Széchenyi, Árpád vezér és a két Hunyadi is hátrébb szorul, azaz Dózsa igen előkelő társaságot utasít maga mögé. Emellett a szocialista korszak mezőgazdasági termelőszövetkezeteinek elnevezésében is a parasztvezér számított a legnépszerűbb névadók egyikének.

A fentiek alapján úgy tűnhet, hogy Székely Dózsa György alakja kiemelkedik a magyar történeti Pantheonból. Ez azonban megtévesztő: az ő esetében ugyanis nem beszélhetünk olyan életműről, mint a felsorolt személyek kapcsán. Míg Dózsának az emlékezetben szinte örök élet jutott, addig a magyar történelemben – a szerző szerint – csupán „15 perc hírnév" adatott (121.). A kijelentés merésznek tűnik, de igazolható: hősünkről alig maradt fenn hiteles történeti forrás, és az 1514. évi eseményeket megelőző időszakról inkább csak sejtéseink vannak, mintsem biztos ismereteink; de a felkelésben betöltött szerepe sem ismert teljes mélységében. Az eseményekről legrészletesebben beszámoló humanista történetírói elbeszélések hitelességével szemben is jogos kétségek merültek fel. Persze még egy rövid idejű történeti rivaldafény is elegendő lehet a „halhatatlanok klubjába" való bejutáshoz, ehhez azonban a történeti szereplőnek hosszú távú következményekkel járó tetteket kell végrehajtania.

A marxista történetírói kurzus Dózsával kapcsolatos propagandisztikus törekvései ellenére már az 1970-es évektől egyre erőteljesebb kétségek jelentek meg a szakmán belül az 1514-es események hosszú távú hatásainak megítélésével kapcsolatban. C. Tóth ide kapcsolódó helyes észrevétele, hogy a magyar néphagyomány sem emelte Dózsa személyét olyan kiemelkedő helyre, mint például Szent Lászlóét, Hunyadi Mátyásét vagy Rákócziét, és nem születtek Dózsa-népmesék és -adomák sem. Alakja tehát a 19. századig egyáltalán nem hagyott komolyabb nyomot a köztudatban. Fontos kérdés tehát, hogy minek köszönhető ez a történeti alapokat nélkülöző közismertség. A kötet összességében erre a kérdésre keresi a választ.

A kismonográfia igényesen kidolgozott címlapján Dózsa György karakteres (Kiss Kovács Gyula szobrát mintaként használó) profilja látható, mely egyike a számos, róla készített elképzelt ábrázolásnak (a Dózsáról készült vizuális portrék története és történeti hűsége önmagában is megérne egy elemzést). A mű két nagy egységre tagolódik: első felében lényegre törő historiográfiai áttekintést nyújt, amely végigköveti a kultusz kialakulásának és a Dózsa-kép fejlődésének folyamatát, úgy a tudományban, mint a közgondolkodásban egészen napjainkig, különös tekintettel ennek ideológiai és politikai hátterére. A monográfia második fele az 1514. évi eseményekről ad tömör áttekintést, miközben hatékonyan állítja szembe a korábbi, alapvetően Márki Sándor munkásságára építő ábrázolást az elmúlt bő egy évtized új kutatási eredményeivel. Bár a könyv egyértelműen tudományos igénnyel készült (ezt belső logikája, érvelése, valamint terjedelmes tudományos apparátusa is bizonyítja), stílusában közelebb áll a tudományos népszerűsítő irodalomhoz. Azaz a szerző – szerencsére – végig közérthető tudott maradni.

Ami a téma historiográfiáját és Dózsa nevének a köztudatban való meggyökeresedését illeti, a 16. századi humanista történetírók számoltak be elsőként a parasztlázadásról és Dózsa szerepéről. Főszereplőnk csak a reformkorban került előtérbe a közgondolkodásban, s ebben a korszakban is alapvetően a humanisták beszámolóit használták fel személyének és tevékenységének bemutatásához. A nemesi történetszemlélet képviselői ekkor a mohácsi vereséget és olykor még a 19. század társadalmi-gazdasági problémáit is neki rótták fel. Az első, tudományos módszertannal megírt összefoglaló munka Márki Sándor tollából született meg 1883-ban. Ennek átdolgozott és kibővített verziója 1913-ban jelent meg, és egy évszázadon át meghatározta – sőt, monopolizálta – a Dózsa-képet.

C. Tóth Norbert részletesen ismerteti Márki művének keletkezési körülményeit, sok érdekes apróságnak is utánajárva. Bár a könyv fogadtatása nem volt egyértelműen pozitív, Márkinak köszönhető, hogy Dózsa személye végleg bekerült a magyar történeti kánonba. Monográfiájával kapcsolatban több 20. századi kutató is kritikát fogalmazott meg, ami a téves megállapítások miatt részben jogos is volt. Ennek ellenére a parasztvezérről szóló későbbi összefoglalások kivétel nélkül Márki eredményeire épültek, miközben Dózsa alakja egyre inkább átpolitizálódott. A radikális és szocialista mozgalmak a századfordulótól kezdődően mind gyakrabban használták fel a parasztvezér alakját ideológiai célokra. Az érdeklődés a kommunista hatalomátvételt (1947) követően erősödött meg igazán, amikor Dózsa figuráját a marxista történeti kánonba is beillesztették. Ez az az időszak, amikor Dózsa bekerült a „szabadságharcosok klubjába" (123.): míg a 10 forintos bankjegyre Petőfi, a 100 forintosra Rákóczi került, addig a 20 forintoson Dózsa képét jelenítették meg. Mindez jelentősen hozzájárult kultuszának további erősödéséhez, hiszen személye a mindennapokban is láthatóvá vált a magyar társadalom számára. Újabb áttörés az 1970-es évek elejétől figyelhető meg, amikor felvetődött Dózsa 500. születési évfordulójának megünneplése.

A medievista C. Tóth Norbert a kultusz feltárása érdekében mintegy modern kori Tar Lőrincként ereszkedett le a 20. századi levéltári anyag „Caerbannog-barlangjába", ahonnan végül MSZMP-iratokkal tért vissza. Ennek köszönhetően kiderült, hogy az ünnepi megemlékezés ötlete 1970-ben merült fel először, a párt egyik agitpropülésén. Ezt követően létrejött

a Dózsa-emlékbizottság, majd 1972-ben ünnepi konferenciát rendeztek, ahol megerősítették azokat az 1514-gyel kapcsolatos, a marxista történetszemléletbe illeszthető téziseket, amelyek közül már a következő évben többet is megcáfolt Barta Gábor és Fekete Nagy Antal monográfiája. Mégis, ezen elképzelések jelentős része a mai napig szilárdan tartja magát. Az 1970-es évek elejétől terjedt el többek között az a nézet, hogy a felkelés a feudális osztályrend megdöntésére irányuló parasztlázadás volt, hogy az események hátterében a feudális terhek és a költözés akadályozása állt, hogy a megtorló intézkedések bebetonozták a feudális kötöttségeket, hogy a hős felkelőket csak kemény harcok árán lehetett legyőzni, illetve hogy a parasztháború lefegyverzése vezetett Mohácshoz.

Az 500 éves évforduló apropóján újabb lendületet kaptak a Dózsával kapcsolatos kutatások, amelyek gyökeresen megváltoztatták a korábbi elképzeléseket. Ennek keretében 2014-ben számos tudományos tanácskozást rendeztek, melyeken a magyar középkortudomány elismert kutatói vitatták meg a témához kapcsolódó legfontosabb kérdéseket. Az új eredmények azonban – meglepő módon – mégsem kerültek át a köztudatba és a közoktatásban használt modernebb, a szerző által a kötetben szemlézett tankönyvekbe. Ezek ugyanis a mai napig tele vannak tárgyi tévedésekkel, így leginkább a Márki-féle, bő egy évszázados alapokra építő közhelygyűjteményeknek tekinthetők. Mintha szerzőik tudomást sem vettek volna az elmúlt évtizedek tudományos eredményeiről, amelyek a hosszú időn keresztül uralkodó történeti narratívát végül sikeresen megváltoztatták.

C. Tóth Norbert könyvével végeredményképpen kortársai elé is tükröt tart. A kötet utolsó fejezeteiben rendet tesz a kérdésben: tömören összefoglalja a téma legújabb kutatási eredményeit (a könyvnek ezt a részét nem kívánom részletesen ismertetni, csak néhány érdekesebb kérdést emelnék ki belőle). Szó esik arról, hogy milyen körülmények között került előtérbe Dózsa az események sodrában, és mi volt a hadjárat valós célja. Részletesen megismerkedhetünk az egyetlen nagyobb volumenű, a parasztok által sikeresen megvívott fegyveres összecsapással, az Apátfalvánál és Nagylaknál vívott kettős csatával, melynek jelentőségét korábban túlértékelték; s az is kiderül, hogy miért nem volt kiemelkedő hadi teljesítmény Lippa és Solymos „elfoglalása". A szerző a felkelés bukását és a kivégzés kapcsán elterjedt toposzokat is tárgyalja; de az eseményeket követő, 1515 júliusában kihirdetett „büntetőtörvényeket" sem hagyja említés nélkül, illetve arra is kitér, hogy miért nem tekinthető vízválasztónak 1514 a parasztság történetében. Ez utóbbi egyébként hosszú évtizedekig alaptétel volt a magyar történetírásban.

C. Tóth fontos megállapítása, hogy a mindössze három hónapig tartó és az ország egyes régióira korlátozódó felkelésnek nem voltak komolyabb következményei sem a magyar társadalom belső viszonyai, sem a királyi hatalom ereje szempontjából. Hasonlóképpen, a mohácsi vereség sem hozható közvetlen kapcsolatba Dózsával és a parasztlázadással. A mozgalmat a 20. század közepétől az osztályharc egyik meghatározó eseményeként könyvelték el a marxista történetírásban; az 1970-es évektől kezdődően ezt óvatosan átértékelték, majd 2014-ben a magyar medievisztika már „keresztes mozgalomként" definiálta. C. Tóth Norbert a kötet zárósoraiban pragmatikus módon a „keresztesek lázadásaként" (124.) határozza meg a jelenséget.

A könyv véleményem szerint több szempontból is jelentős. Egyrészt tartalmát tekintve új Dózsa-monográfiával van dolgunk, amely Márki műve után – mivel az összes későbbi szerző az ő eredményeire épített – időrendben a második alapműnek tekinthető. Másrészt C. Tóth nemcsak összefoglalja, de ki is egészíti a legújabb kutatási eredményeket. Végezetül kiemelendő, hogy a szerző tudományos igénnyel, ugyanakkor közérthető stílusban mutatja be a történteket. Ennek köszönhetően az egyetemi hallgatók, a gyakorló pedagógusok és az érdeklődő közvélemény számára egyaránt könnyen hozzáférhetővé válnak a legújabb kutatási eredmények, valamint a keresztes mozgalom és a Dózsa-jelenség történetének tanulságai.

Gulyás László Szabolcs

Balogh Máté

BATTHYÁNY I. ÁDÁM DUNÁNTÚLI KERÜLETI FŐKAPITÁNYHELYETTESEI

Középnemesi katonai karrierek a 17. századi Dunántúlon

(A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp. 2024. 232 oldal

Balogh Máté jó minőségű, színes képekkel illusztrált monográfiája a Kanizsa ellen vetett végek 17. századi nyüzsgő, sokszínű világába vezeti be az olvasót a korszak eddig alig vizsgált dunántúli kerületi főkapitány-helyetteseinek életrajzain keresztül. A levéltári alapkutatásokon nyugvó munka számos ponton gyarapítja ismereteinket. Az olvasmányos stílusban megírt fejezetek értékes mikrotörténeti eredményekkel szolgálnak, amelyeket nemegyszer frappáns idézetek hitelesítenek. Több megmosolyogtató eset mellett – mint például a szalónaki kulcsáré, aki 1638-ban a rossz mérővödrök miatt csaknem 540 liter hiányt mutatott ki Batthyány I. Ádám boraiban – az olvasó számos olyan apró történetet is megismerhet, melyek a korabeli hétköznapokba, a végvárrendszer mindennapi működésébe engednek betekintést. Az életrajzokból kirajzolódó társadalomtörténeti tanulságok pedig a könyv legértékesebb következtetései. Külön kiemelendő, hogy a szerző a mű mellékletében 58 levelet közöl teljes terjedelmében.

Balogh Máté a *Bevezetés*ben kijelöli vizsgálatának irányait, illetve felvázolja a tágabb történeti kontextust. A harmincéves háború idején a magyar rendek szerepe megnőtt a török elleni védelmi rendszer fenntartásában. Egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a főúri magánhadseregek, miközben a Nyugat-Dunántúlon a Kanizsával szembeni végvidéki főkapitányi és a dunántúli kerületi főkapitányi tisztséget ekkoriban rendre ugyanaz a személy töltötte be (előbb a Nádasdy, majd a Batthyány család tagjai). A középbirtokos nemesek karrierépítésének legegyszerűbb módja az volt, ha szolgálatot vállaltak valamelyik főúr famíliájában, ami a főnemesek érdekeivel is összhangban állt, hiszen ezáltal növelni tudták saját befolyásukat a közéletben. Ezen szervitorok számára a familiárisi szolgálat, a vármegyei hivatalviselés és a katonai tisztségek betöltése – a szerző sajátos meghatározása szerint – amolyan „szerelmi háromszöget" (7.) alkotott, mely tevékenységek közül általában csak az egyik vált elsődlegessé.

A bevezetőt *A téma historiográfiája* és *A téma forrásai* című fejezetek követik. Utóbbiból kiderül, hogy a munka a főkapitány-helyetteseknek a Batthyány család levéltárában fennmaradt levelezéseire épül, melyekről a 14. oldalon közölt táblázat részletesen tájékoztat. Ezt követően a szerző a Kanizsa török kézre kerülésével (1600) kialakult új helyzet 1606 utáni alakulását tárgyalja, főként a vitatott hovatartozású falvak mindkét fél általi adóztatására fókuszálva (*A zsitvatoroki béke után – történeti áttekintés*). Ezután az olvasó rövid áttekintést kap a végvidéki és a kerületi főkapitányságok rendszerének megszületéséről, valamint az 1600 után Kanizsával szemben megszervezett végvidék működéséről (*A törökellenes határvédelmi rendszer kialakulása, különös tekintettel a Nyugat-Dunántúlra*). Balogh Máté kiemeli, hogy bár az Egerszeg központtal működő végvidék főkapitányai személyükben megegyeztek a dunántúli kerületi főkapitányokkal, a két főkapitány-helyettesi pozíciót sosem töltötte be ugyanaz a személy. Néhány oldallal később azonban kiderül, hogy kivételre is akadt példa: Ráttky Menyhért rövid időre egyszerre viselte mindkét tisztséget. Mindezek együttesen vezetik be az ezt követő életrajzokat, érzékeltetve azt a történelmi valóságot, amelyben a kötet szereplőinek mindennapjai teltek, és amelynek keretei között feladataikat ellátták.

Az olvasó először salamonfai Ráttky Menyhért, kiszsennyi Sennyey Gáspár, pölöskei Eördög Simon és salamonfai Ráttky György rövid életútját ismerheti meg, majd id. felsőkáldi Káldy Ferenc részletes és kimerítő biográfiája következik. Káldy Vas vármegye követeként többször is részt

vett a magyar országgyűléseken, egy időben a vármegye alispánja is volt. Az 1646–1647-es pozsonyi országgyűlésen viszont nemcsak követként jelent meg, hanem Batthyány I. Ádám képviselőjeként is. Ezen az országgyűlésen III. Ferdinánd beleegyezett az 1447-ben a Szent Koronáért elzálogosított területek visszacsatolásába, az ezt felügyelő bizottságnak pedig Káldy is tagja lett. Ekkor írt levelei közül 24 a monográfia függelékében is olvasható. Káldy a Batthyány család több tagját is szolgálta, 1634-től Batthyány I. Ádám magánföldesúri *familiá*jának főkapitánya volt, 1637-től pedig a dunántúli kerületi főkapitány-helyettesi tisztséget is betöltötte. Ugyanakkor Batthyány birtokainak igazgatásában is aktív szerepet vállalt. Élete 1648. május 29-én ért véget. Utódja, radováni Keczer János pályafutását a kötet szintén részletesen mutatja be. A feltehetően szlavóniai származású Keczer – elődjéhez, a sokrétű tevékenységet folytató Káldy Ferenchez képest – kifejezetten katonaember volt. 1639-től a csákányi kapitányi tisztséget viselte, 1648-ban pedig Batthyány magánföldesúri hadainak főkapitányává, valamint dunántúli kerületi főkapitánnyá nevezték ki. Végvidéki tevékenységéről, portyáiról részletes képet kap az olvasó, de külön alfejezet foglalkozik Csákány várának 1645–1647 közötti kibővítésével vagy Keczer János kémhálózatával is. A könyv függeléke 11 levelét közli. A pályaképek sorát a tisztség utolsó három betöltőjének (ifj. felsőkáldi Káldy Ferenc, Kardos Pál és Festetics Pál) rövid életrajzi vázlatai zárják.

A vizsgálat konklúzióit az *Összegzés* című rövid fejezet tartalmazza. A dunántúli kerületi főkapitány-helyettesi pozíciót betöltő középbirtokos nemesek közül a Káldyak és Sennyey Gáspár Vas vármegyéből származtak, míg a Ráttkyak és Eördögh Simon ősi birtokai a hódoltságban vagy annak peremén helyezkedtek el, Keczer János feltehetően Horvátországból származott. A Festeticsek vagyoni felemelkedése csak Festetics Pál idején kezdődött, hiszen apja csupán tiszttartóként szolgált a Batthyányak udvarában. Házassági politikájuk meglehetősen hasonló volt, és valamennyien a Nádasdy vagy a Batthyány család szervitorai közé tartoztak, ami hozzájárult főkapitány-helyettesi tisztségük megszerzéséhez. Érdekes módon id. Káldy Ferenc és Eördög Simon nem katonai szolgálataik, hanem vármegyei hivatalviselésük révén emelkedtek ki. A dunántúli kerületi főkapitányi tisztség – Sennyey Gáspárt leszámítva – egyiküknél sem volt meghatározó.

A szerző a kötet főcímében ígértekhez képest megpróbál többet nyújtani. Batthyány I. Ádám dunántúli kerületi főkapitány-helyettesein (id. Káldy Ferenc és Keczer János) kívül a tisztség többi 17. századi betöltőjét is bemutatja, igaz, lényegesen rövidebben. Az összegzés is valamennyiük életrajzának összevetéséből áll. A szerző érdeklődésének középpontjában tehát végső soron a század valamennyi dunántúli főkapitány-helyettesének pályaképe áll (ahogyan ezt a főcímhez képest sokkal tágabb alcím is sejteti), ugyanakkor a tartalom döntő részét a Batthyány I. Ádám időszakában szolgáló két személy életrajza alkotja (a főcím ígéretével összhangban). A többiek tehát inkább csak kiegészítik a képet, egyfajta keretbe foglalják a két hangsúlyos szereplő történetét, ugyanakkor az összegzésben ennél sokkal fontosabb szerepet töltenek be. Az aránytalanságot a felhasznált források eloszlása magyarázhatja. A főkapitány-helyettesek által írt levelek közül id. Káldy Ferenctől 552, Keczer Jánostól 349 levél található a Batthyány család levéltárában, míg a többi hét személytől összesen 247 (Ráttky Menyhérttől 39, Senynyey Gáspártól 74, Eördög Simontól 2, Ráttky Györgytől 32, ifj. Káldy Ferenctől 39, Kardos Páltól 19, Festetics Páltól pedig 42). Id. Káldy Ferenc és Keczer János leveleinek száma már önmagában akkora mennyiség, amely elegendő egy időigényes kutatáshoz, majd egy könyv megírásához. A többiek levelezéséhez viszonyítva azonban ez a szám kiugróan magas. Ezt az aránytalanságot – amely ebben a kötetben nem tette lehetővé a teljes körű összehasonlító vizsgálatot – egyéb források bevonásával lehetne felszámolni, és a tisztséget 1633 előtt betöltő személyek esetében ezt biztosan meg is lehetne valósítani. Mivel ők Nádasdy Pál helyettesei voltak, a kutatást a Batthyány család levéltárán kívüli gyűjteményekben kellene folytatni – ez viszont már egy másik munka lenne.

A most elkészült monográfia természetesen önmagában is hasznos: a vizsgált személyek pályájának igen alapos elemzését nyújtja, és a kortárs viszonyokról is számos eredménnyel szolgál. A probléma csupán az, hogy a két főszereplő rendkívül aprólékos életrajzából leszűrhető általános tanulságok alig jelennek meg az összefoglalásban. Ehelyett a fókusz a korszak összes dunántúli kerületi főkapitány-helyettesének összehasonlítására helyeződik. Ha ez egy általánosabb keret szerepét töltené be, nem lenne semmi gond. Érdemes lett volna hangsúlyozni, hogy ezek az életutak tipikus csoportokba rendezhetők, és hogy a két bemutatott személy e csoportok egy-egy jellegzetes példáját képviseli. Szintén hasznos lett volna azt is kidomborítani, hogy id. Káldy Ferenc és Keczer János életpályái mennyire voltak tipikusak, és miben voltak egyediek. Enélkül ugyanis éppen az a többlet nem derül ki az összegzésből, amelyet a mélyreható vizsgálatok e két ember vonatkozásában a felszínre hoztak. Dicsérendő viszont a főkapitány-helyettesi levelek használhatóságának értékelése az összegzés legvégén. Ebbe a gondolatmenetbe nagyon jól bele lehetett volna illeszteni azokat a mindennapi jelenségekkel kapcsolatos konklúziókat is, amelyek a könyv tartalmának zömét adják.

A tartalom és a konklúziók közötti aszimmetriához hasonlóan a mellékletben közölt – a történeti kutatásban egyébként jól hasznosítható információkat tartalmazó – levelek sincsenek arányban a tartalommal. Id. Káldy Ferenc 24 és Keczer János 11 kiválasztott levele mellett helyet kapott benne Festetics Pál 23 levele is a török alóli felszabadító háború időszakából. Így a közölt 58 levél több mint harmada az utolsó dunántúli főkapitány-helyetteshez kötődik, akinek az életét csupán két oldalnyi szöveg mutatja be. A másik két személy leveleinek elemzései a főszövegben olvashatók, Festetics Pál esetében viszont nem került sor ezek vizsgálatára. További különbség, hogy míg a Káldy és Keczer leveleiben szereplő személyeket, helységeket, kisebb eseményeket Balogh Máté precízen beazonosította és magyarázó jegyzetekkel látta el, addig Festetics levelei esetében ez a munka többnyire elmaradt (feltehetően a részletes feldolgozás hiánya miatt).

Végezetül nem mehetünk el szó nélkül a könyvben található gépelési hibák mellett sem. Ezek nemcsak az összképet rontják, hanem egy esetben súlyos értelemzavaró hibát is eredményeztek: a 43. oldalon a szerző azt állítja, hogy id. Káldy Ferenc 1584. szeptember 4-én született Sopronban, a következő oldalon viszont már 1586. szeptember 4-e szerepel születési dátumként. Meg kell továbbá említeni, hogy a könyv tartalomjegyzéke a 231. oldalon *A törökellenes határvédelmi rendszer kialakulása, különös tekintettel a Nyugat-Dunántúlra* fejezetcím után összecsúszott. Az ezt követő fejezetcímek és az azokon belüli alcímek így nem különíthetők el, vagyis a mutató nem követi a könyv szerkezetét, megnehezítve annak használatát.

A kritikai megjegyzések ellenére szeretném ismét leszögezni, hogy egy rendkívül hasznos, jó stílusban megírt, értékes munkáról van szó. Fő érdemének azt tartom, hogy id. Káldy Ferenc és Keczer János önmagukban is tanulságos életrajzain keresztül elképesztő részletességgel tárja az olvasók elé a 17. századi végvári mindennapokat. A kötet olyan logisztikai és szervezésbeli kihívásokra is rávilágít, amelyek a végvárrendszer működésének általános dilemmái voltak. A megjelent munka főként a hadtörténeti, társadalomtörténeti és helytörténeti, valamint bizonyos mértékig a politikatörténeti kutatások számára nyújt hasznosítható eredményeket. Könnyed stílusának köszönhetően ugyanakkor a korszak iránt érdeklődő laikus közönségnek is jó szívvel ajánlom.

Borsos Mátyás

Szécsényi András

CSERELÁGER

Magyar zsidó deportáltak Bergen-Belsenben és azon túl (1944–1945)

(Modern magyar történelem)

Jaffa, Bp. 2025. 336 oldal

Szécsényi András legújabb kötete hiánypótló munka: érdemben járul hozzá az európai, de leginkább a magyar holokauszt történetének egyik mindeddig háttérbe szorult kutatási területének megértéséhez. A szerzőt – tőle nem meglepő módon – személyes inspiráció is vezette kötete megírásakor. Egy múzeumi gyűjteménygyarapodás alkalmával olyan levelezés került a kezébe, amelyet az általa addig ismert holokauszt-szakirodalom alapján nem tudott kellőképpen értelmezni. Nem a levelek tartalma, hanem keletkezésük körülményei és a címzetthez való eljuttatásuk keltették fel az érdeklődését. Székely Magda apjával, a bergen-belseni Ungarnlager barakkparancsnokával folytatott levelezése nyitotta meg tehát az utat e könyv megírásához. A szerzőt ugyanis nem hagyták nyugodni a levelek és a mögöttük rejlő életutak.

A kötet esetleírásokra támaszkodva kínál értelmezést a náci táborrendszerről és a bergen-belseni cseretáborról. A szerző levelezéseken és egyéb egodokumentumokon, valamint az azokban megjelenő életutakon és traumákon keresztül vezeti az olvasót a lágerrendszer és mindenekelőtt a bergen-belseni tábor magyar vonatkozásainak az eddigieknél komplexebb megismerése felé. A címben is szereplő „csereláger" fogalma a magyar történelmi köztudatban alig ismert, így már maga a cím is felkeltheti a szakma és az olvasó érdeklődését. A szerző egyik meghatározó ambíciója, hogy a nemzetközi trendekkel összhangban közelebb hozza az olvasóhoz ezt a témát. Fontos kiemelni, hogy a téma feltárását Huhák Helénával közösen kezdték meg, ami nem tekinthető rendhagyónak, hiszen több tanulmányt és írást is társszerzőkként jegyeznek.

A Jaffa Kiadó *Modern Magyar Történelem* sorozatában megjelent kötet hét nagyobb fejezetre és harminc alfejezetre tagolódik, és szerkezetileg nagyon jól áttekinthető: a történeti fejezeteket személyes történetek, visszaemlékezések, levelezések egészítik ki. A nemzetközi szakirodalomban jól ismert fogalom, az *Austauschlager* ('cseretábor') a náci koncentrációs táborrendszer egy speciális altípusát jelölte. A Bergen-Belsen gyűjtőtábornak csupán az egyik egysége volt a cseretábor, ahol azokat a zsidókat őrizték, akiket a német hatóságok külföldön élő német állampolgárokra kívántak kicserélni. A szerző példákkal és jól érthető magyarázatokkal vezeti be az olvasót a lágerrendszer rejtelmeibe és a deportáltak traumafeldolgozási kísérleteibe. Szécsényi fontos adatok felhasználásával mutatja be a csaknem 40 000 gettóból és táborból álló náci lágerrendszert, az előzményeket illetően pedig világos képet kapunk a táborok kialakulásáról, valamint arról a kevéssé ismert német integrációs törekvésről, melynek célja a zsidóknak, politikai üldözötteknek és hadifoglyoknak a Harmadik Birodalom határain kívül élő „fajtestvérekre" történő „kicserélése" volt. A jobb megértés érdekében a szerző bemutatja a közismertebb csere- és alkuügyleteket, a meg nem valósult és megvalósult akciókat, mint például a 'Vért áruért' (*Blut für Ware*) tervet vagy a cionistákkal folytatott tárgyalások (lásd például Kasztner kezdeményezését) és a strasshofi (*Durchgangslager*) „tranzakció" eredményeit. Pontos képet kapunk tőle a szerteágazó kényszermunkatábor-rendszerről is és persze Auschwitz-Birkenauról, valamint a magyar deportáltak helyzetéről, sorsáról is. Megtudhatjuk, hogy a legkülönbözőbb helyszínekről, bonyolult, helyenként követhetetlen útvonalokon, Auschwitzon vagy Strasshofon át is érkezhettek – a tömeges evakuálások következtében – Bergen-Belsenbe magyar zsidók és mások is. A SS „polipszerű" táborrendszerének működtetése, valamint az állandó utaztatások és munkaerőtranszportok gyakorlata helyenként valóban megnehezíti a nácik zsidókkal kapcsolatos terveinek értelmezését.

A kötetnek köszönhetően számos részlettel és nagyon fontos adalékokkal bővülhet a tudásunk a bergen-belseni táborba került magyar zsidókról. Többek között azt is megtudhatjuk, hogy Rákosi Mátyás egyik húga, Hajnal (1908–1944) is idekerült a sátoraljaújhelyi börtönlázadás ikonikus alakjához, Schlüssler Magdához (1921–?) hasonlóan. A kötet egyik további erőssége az Ungarnlagerben őrzött foglyok életkori adottságainak és szociális hátterének informatív bemutatása. Bár Szécsényi szerint a táborok iránt érdeklődő kutatók 1945 után magyar és nemzetközi szinten is döntően Auschwitzra összpontosítottak (ez napjainkra megváltozott), fontos kiemelni, hogy Lévai Jenő a *Zsidósors Magyarországon* (1948) című könyvében sok olyan tábort felsorolt, ahová magyar zsidókat deportáltak; köztük Bergen-Belsent is, ahová – mint írta – a „védett" zsidók kerültek. Igaz, Lévai inkább a tábor fennállásának utolsó, drámaibb szakaszához kapcsolódóan tett megállapításokat.

Az idézetek özönében helyenként valóban meghökkentő visszaemlékezés-részletekkel találkozunk, például Bergen-Belsen lágerszínházáról: „6 óra felé lassan megtelnek Hillersleben aszfaltos utcái és az emberek kisebb-nagyobb csoportokban mennek a Casino felé, szórakozni, nevetni, felejteni. Felejteni a múltat, elfeledni, a jövőre gondolni, csak a mának élni." (269.) A könyv megírását inspiráló Székely-levelezést rendszeresen idézi, például megtudjuk, hogy míg az apa cigaretta- és ételellátása kiemelten jónak számított, addig egy másik táborban sínylődő lánya nélkülözött: „Beszélgetünk, rengeteget főzünk szóban. Kész szakácsnő lesz a lányod, mire hazaérünk." (167.) Az idő előrehaladtával a jobb ellátásban részesülő bergen-belseniek riadtan tekintettek a mind keletebbről érkezőkre: „Ember ne lásson olyat, a földön fetrengve, tömegével az élőhalottak, nekik egész nap kint kellett állni, alig kaptak táplálékot, csontvázként hatott valamennyi." (187.) Ugyanakkor a tábort betegségek, kanyaró, gyomorbajok, fertőzések tizedelték. A levelek mellett német, sőt akár magyar újságok is bejutottak a cseretáborba, így a foglyok értesülhettek a háborús eseményekről, köztük a Hitler elleni merényletekről és a Horthy-proklamációról is. A foglyok a budapesti nyitott gettóból, a sárga csillagos házakból is kaptak leveleket.

Szécsényi András kutatási irányai és módszerei tehát nem változtak az évtizedek alatt. Mondanivalóját jellemző módon egodokumentumokon (visszaemlékezéseken, naplókon, valamint *oral history* interjúkon) és azok kritikáján keresztül juttatja el az olvasóhoz, és ezen forrásoknak köszönhetően érzékletes képet nyújt a deportáltak lágerküzdelméről. A magyarországi mellett európai forrásokat és szakmunkákat is felhasznál, és kontextusba helyezi a cserelágер magyar történetét a holokauszt egészén belül. A kötet nem csupán a Székely család leveleinek, hanem más gyűjteményekben fellelhető iratoknak és interjúknak az élményanyagát is az olvasó elé tárja. Szécsényi vizsgálja a családtagok, barátok, ismerősök kapcsolatainak szétzilálódását, a deportáltak szociális hálójának szétesését, illetve azt, hogy a cserelágerben töltött idő miként befolyásolta későbbi életüket. Érzékletesen ír arról is, hogy a cseretáborból szabaduló túlélők közül sokan nem térhettek vissza eredeti otthonukba, s a megváltozott politikai viszonyok miatt újabb üldöztetésekkel néztek szembe.

Szécsényi fontosnak tartja kiemelni, hogy a holokausztkutatás igen szelektív volt, és az egyéni sorsok, tragédiák, traumák, valamint a transzgenerációs problémák csak az ezredfordulótól kerültek a kutatás fókuszába. Állítása szerint a vasfüggöny mögötti, kelet-európai – így a magyar – „tettesközpontú" holokausztkutatásokból, valamint az emlékezetkultúrából éppen az áldozatok, a zsidók tűntek el. Szerinte a „Szovjetunió uralta Kelet-Európa történetírásában [...] A zsidóság áldozati szerepét meglehetősen elkenték". (12.) A téma historiográfiáját ismerők számára azonban ezek az állítások zavarba ejtőek. Csak néhány kiragadott példa arra vonatkozóan, hogy a zsidóság szenvedéseivel, áldozatával, de még a túlélőkkel, traumákkal, naplókkal is sokan és sok helyütt foglalkoztak: Beczássy Judit: *Pincelakók* (1958), Beke Margit: *Történetünk* (1986), Déry Tibor: *Emlékeim az alvilágból. Emlékirat* (1955), Fodor József:

Emlékek a hőskorszakból (1964), Fenyő Miksa: *Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–1945-ből* (1946), Fodor Zoltán: *Az A-3131-es hazatér* (1964), Földes Mária: *A séta* (1974), Frankl E. Viktor: *...mégis mondj igent az életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábort* (1988), Gerend László: *Kiűzettünk városunkból* (1982), Jávor Judit: *Hang a pokolból Egy tizenkétéves iskolásleány önvallomásai a németországi haláltáborokból* (1947), Kálmán József: *A négy kosár története. Deportálás Kiskunhalasról 1944-ben* (1976), Karády Viktor: *Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére* (1984), Lévai Jenő: *Magyarországról deportált asszonyezrek ravensbrücki tragédiája* (1947), Lévai Jenő: *Tízezrek halálmarsa Oranienburg és Wittstock között. Titkos vöröskeresztes dokumentumok a magyarországi deportáltak tömeges kivégzéséről* (1947), Nagy Dezső – Tálas Géza: *A dachaui magyar hadifoglyok lapjáról (1945–1946)* (1970), Somos István: *Auschwitz! Hazatért deportáltak megrázó elbeszélései* (1945), Szabó A. Ferenc: *Pusztulás és újjászületés. A zsidó származású lakosság helyzete a felszabadulás után* (1988), Vihar Béla: *Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből, 1941–1945* (1945), Virág Teréz: *Aktuális traumatikus esemény feldolgozása a már folyamatban levő pszichoterápiában: neurotikus tünetek a magyarországi túlélők gyerekeinél* (1988), Virág Teréz: *Gyermekkori neurotikus állapotok, magatartászavarok történelmi háttere* (1988).

A másik nehezen alátámasztható állítás szerint az 1945 és 1950 közötti, a szerző által „demokratikusnak" minősített magyar állam nem foglalkozott a túlélő zsidókkal, nem intézkedett hazahozatalukról, és csupán a civil szervezetek, valamint az izraelita egyház(ak) karolta(ák) fel őket. Ehelyütt érdemes emlékeztetni arra, hogy a háború utáni ínséges világban sem az egyházak és szervezeteik, sem pedig a társadalmi szervezetek, ad hoc bizottságok nem működhettek volna hazai kormányzati és részben külföldi támogatás nélkül. A túlélők visszaemlékezései nyomán a szerző a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottságot (DEGOB) fogadó, adománygyűjtő és „kérdőívező" szervezetként jellemzi, és bár használja annak jegyzőkönyveit (mintegy 33 alkalommal idézi), a kötetben csupán egyetlen mondatban mutatja azt be. Úgy vélem, a DEGOB ennél több figyelmet érdemelt volna, főként hogy a szerző sokszor forrásként hivatkozik rá. A DEGOB 1945 tavaszán – több egymással rivalizáló nemzetközi szervezet mellett – jött létre a túlélők segítésére és a vészkorszak személyes történeteinek dokumentálására.

Szécsényi egy másik állítása szerint „a vészkorszak örökségét sokáig hallgatás, majd a szocializmus évtizedei alatt kezdetben tabusítás, majd felemás kibeszélés övezte." (311.) míg más országokban az áldozatok beszéltek a történtekről. Terjedelmi okokból nincs lehetőségem az állítások részletes cáfolatára, ezért inkább az olasz „örök szenátor", Liliana Segre holokauszttúlélőt idézem az itáliai helyzetről, aki csak négy [!] hónappal az 1945. májusi felszabadulása után tért haza: „Auschwitzból visszatérve, a túlélők szinte kivétel nélkül képtelenek voltak beszélni az ott történtekről. [...] A csendet választottam, a nehéz csöndet." (https://hu.euronews.com/2020/01/29/egy-holokauszt-tulelo-visszaemlekezesei) A francia túlélő Simone Veil, akinek hetekbe telt hazatérnie, úgy nyilatkozott, hogy „mindig is hajlandó voltam beszélni róla, tanúskodni. De senki sem akart meghallgatni minket" (Annette Wieviorka: *L'era del testimone*. Milano 1998. 86.). Goti Bauer olasz holokausztúlélő is a csendet választotta: „eleinte nem szólaltunk meg, mert nem akartak meghallgatni minket" (Daniela Padoan: *Come una rana d'inverno.* Milano 2004. 123.).

Mindezek ellenére Szécsényi kötete nem csupán fontos történeti munka, hanem hozzájárulás a magyar holokausztal kapcsolatos társadalmi emlékezet formálásához is. Emellett unikális feldolgozás, hiszen kevéssé ismert, hogy a náci koncentrációs lágerek világában nemcsak halálra dolgoztatás, éheztetés és gázkamra létezett, hanem a németek és a külföldi államok, szervezetek közti „túszcseréknek" köszönhetően a túlélés és a szabadulás lehetősége is adott volt a szerencsésebbeknek. A theresienstadti „mintagettó" persze ismert volt eddig is a szakirodalomban, de Bergen-Belsen mint a nácik „mintacserelágere" eddig nem kapott ekkora figyelmet. Szécsényi

kötete a német lágerrendszer vizsgálata, valamint a források felhasználása szempontjából is fontos munka: az egodokumentumok emberközelivé és drámaivá teszik a zsidótlanítás e kevéssé ismert különös fejezetét. A kötet jól illeszkedik a szerző korábban megjelent köteteinek sorába: nemcsak holokausztörténeti összefoglalással szolgál, és az egyéni emlékezetbe enged betekintést, hanem a társadalmi és a transzgenerációs traumák feldolgozásának kérdéseit is középpontba helyezi. Az írás egyúttal azt is jól érzékelteti, hogy a nemzetközi szakirodalom megismerése nélkül nehéz a magyar zsidósorsot értelmezni és feltárni. Szécsényi könyve révén számos, a magyar holokausztkutatásban használt közhely megkérdőjelezhetővé válik. A mű ekképp fontos hozzájárulás a deportálás utáni lágerélet (1944–1945), az ott átélt megrázó emberi tapasztalatok és a túlélési lehetőségek árnyaltabb megismeréséhez és megértéséhez.

Végső István

Beretzky Ágnes

A NEMZETESZME BRIT SZEMMEL

H. W. Steed, R. W. Seton-Watson, A. J. Toynbee és C. A. Macartney Kelet-Közép-Európáról (1903–1978)

(Károli könyvek)

KRE – L'Harmattan, Bp. 2024. 322 oldal

Széchenyi Istvántól Illyés Gyuláig számos írónk és gondolkodónk hangsúlyozta, mennyire fontos nemzetünk számára az önismeret, és hogy ennek elmélyítéséhez nagyban hozzájárulhat, ha tudjuk, hogyan látnak mások bennünket, és milyen kép él külföldön Magyarországról. Ha hibáinkra rámutatnak, abból érdemes tanulni; ha viszont a magyar társadalom nem veszi tudomásul, illetve csak haraggal fogadja a kritikát, annak súlyos, akár tragikus következményei is lehetnek. A trianoni békeszerződés ennek eklatáns példája.

Beretzky Ágnes, a Károli Gáspár Református Egyetem docense és a Debreceni Egyetem habilitált doktora már számos publikációval igazolta történészi kvalitásait. Jelen munkája 20. századi történelmünk egyik kevésbé ismert, de sorsunkat sok tekintetben meghatározó témáját tárgyalja alapos angliai levél- és könyvtári kutatások alapján. Beretzky négy olyan tekintélyes brit történész, illetve publicista munkásságát tekintette át, akik angol nyelvterületen nemzedékek számára mutattak irányt Magyarország és az egész közép-európai régió megítélésében. Külön örvendetes, hogy a kötet – lényegében egy időben – magyarul és angolul is megjelent, így a téma a megérdemelt nemzetközi figyelmet is fölkeltheti (lásd Ágnes Beretzky: *Four Britons and nationalism. Henry Wickham Steed, Robert William Seton-Watson, Arnold Joseph Toynbee and Carlile Aylmer Macartney in/on East-Central Europe and beyond [1903–1978].* Helena History Press, Reno 2024).

A magyar születésű és Romsics Ignác témavezetésével doktorált Kádár Lynn Katalin által alapított Helena History Press 2024-ben a negyvenedik kötetét jelentette meg a magyar történelem külföldet is érintő és érdeklő tárgyköréből. Az először kiváló angolsággal megírt könyv magyar változata figyelembe vette az olvasóközönséget, ezért a hangsúly és a megfogalmazás helyenként eltér az eredeti angoltól. A magyar kiadás szakirodalmi apparátusa érthetően bővebb, mivel több magyar nyelvű munkát is feltüntet. Az angol nyelvű bibliográfiából azonban hiányzik Litván György A *Twentieth-Century Prophet: Oscar Jászi, 1875–1957* című munkája (Bp. 2006).

Beretzky munkája hasznosan egészíti ki, sőt helyenként pontosítja is azokat a magyar nyelven megjelent írásokat, melyek a magyarsággal rokonszenvező barátból az Osztrák–Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország földarabolásában kulcsszerepet játszó Henry Wickham Steed, a londoni *The Times* napilap bécsi tudósítója és a két világháború között Magyarországon korai írói neve alapján inkább Scotus Viatorként ismert Robert William Seton-Watson publicista és történész 1920-ig terjedő pályájával foglalkoznak. Kevéssé ismert, hogy 1920 utáni munkásságuk is fontos és sorsformáló volt egész Kelet-Közép-Európa számára. A szerző eddig még nem használt források és hagyatékok fölhasználásával a náluk fiatalabb és velük ellentétben tárgyilagos történész, az egész Közép-Európáról számos kitűnő, időtálló könyvet író Carlile Aylmer Macartney (1946-tól 1949-ben történt kizárásáig az MTA tiszteleti tagja) tudományos pályáját is ismerteti. Bár Macartneyt sokan – köztük Arnold Joseph Toynbee is – Seton-Watson és mások magyarbarát riválisának tekintették és tekintik, indokoltabb a magyar kérdések legtöbb kortársánál kevésbé elfogult szakemberének nevezni őt. Ezt meggyőzően bizonyítja Beretzky jelen munkája is. A második világháború utáni rendezésre kitűnő, ám Sztálin által megtorpedózott javaslatokat kidolgozó történész Magyarországon a közelmúltig nem részesült az őt megillető elismerésben. Ezt a hiányt Barta Róbert Macartney-válogatása mellett Beretzky munkája pótolja az életmű történészi, illetve politikai részének részletes bemutatása és elemzése révén. Végül szinte fölfedezés – mert a szakirodalom eddig nem figyelt föl rá –, hogy az emberi civilizációk történetének részletes megírása révén világhírű A. J. Toynbee, aki a Royal Institute of International Affairs (Chatham House) létrehozója és sok éven át annak vezetője is volt, mennyire jól ismerte Magyarország és Délkelet-Európa történelmét és politikai viszonyait. Ő a negyedik brit, akinek a sokoldalú munkásságát e könyvnek köszönhetően magyarul is megismerhetjük.

Mind a négy személy gondolkodását befolyásolta a nacionalizmushoz fűződő viszonyuk. Beretzky könyvének egyik legfőbb értéke, hogy e szereplőknek a modern kort meghatározó nacionalista ideológiával kapcsolatos nézeteit is feltárja publikációik, nyilvános beszédeik és magánlevelezésük alapján. Toynbee felfogása e tekintetben – ellentétben a nemzeti önrendelkezés elvét következetesen valló három társáéval – sokat változott élete során: a korszellemmel szembemenve idővel a nacionalizmust, sőt a liberális demokrácia eszméjét is a kereszténységet fölváltó hamis és kártékony politikai filozófiaként kezdte szemlélni. A civilizációk történetét tárgyaló hatalmas vállalkozásában azonban nem látta elkerülhetetlennek a nyugati civilizáció bukását, és ezt a nézetet Beretzky jól illesztette be saját, Toynbee nemzetközi kapcsolatokkal, ezen belül Délkelet-Európával foglalkozó írásait tárgyaló gondolatmenetébe.

Az 1920 és 1938 közötti brit–magyar kapcsolatokról szóló fejezetek magyar nyelven még nem vagy alig ismert folyamatokat, adatokat és eseményeket mutatnak be, jól kiegészítve Lojkó Miklós és Bátonyi Gábor cikkeit és könyveit. A háborúhoz vezető útról, a háborús évekről, valamint a békeelőkészítésről írottak pedig igen fontos részletekkel gazdagítják a Bán D. András, Juhász Gyula és Romsics Ignác könyveiben és tanulmányaiban fellelhető ismeretanyagot. Érdemes külön kiemelni a nyilvános, ám névvel nem idézhető előadásoknak helyet adó intézmény (Chatham House) működésének a bemutatását, azon belül Macartney és Toynbee Magyarországot érintő írásainak és gondolatainak az elemzését. Jó példa a későbbi események alapján nehezen igazolható nézetek tartósságára, hogy Steed és Seton-Watson – az utódállamokkal kapcsolatos kritikai megállapításaik ellenére – a két világháború között sem ábrándultak ki a jelentős hozzájárulásukkal megszületett „új Európából" és a kisantant politikájából; és ezen még a második világégés tanulságai sem változtattak érdemben.

Az 1938 és 1941 közötti időszakot tárgyalva Beretzky bizonyítja, hogy volt brit megértés és jóindulat Magyarország nehéz helyzete iránt. És nemcsak Macartney és Toynbee, hanem többek között Churchill részéről is, amit Bán D. András (*Illúziók és csalódások*, Bp. 1998) mellett John

Lukacs két esszéjében is hangsúlyozott. Fülöp Mihály „második Trianonról" írt monográfiájából (*The Unfinished Peace. The Council of Foreign Ministers and the Hungarian Peace Treaty of 1947,* Bp. 2025) kiderül, hogy Churchillnek, nem pedig Macartney hatásának köszönhető, hogy a Romániával kötött fegyverszüneti egyezmény Erdély „vagy annak nagyobb része" – és nem az egész – visszacsatolását ígérte Romániának. Itt említek két, Beretzkynél ritkán tetten érthető hiányosságot: nem használta Elisabeth Barker kitűnő, nálunk ismeretlen munkáját (*British Policy in South East Europe in the Second World War*, New York 1976), amelyben két fejezet szól Magyarországról, emellett Macartney háború alatti tevékenységét is tárgyalja. Illetve ugyancsak említést érdemelt volna – legalább egy lábjegyzet erejéig – Fülöp Mihály fent említett munkája.

A brit jóindulat Macartney és Toynbee esetében még a háború időszakában is megvolt, ezt is bizonyítják a szerző kutatásai. A Toynbee irányításával a második világháború idején készült területrendezési javaslatok a trianoni határok Magyarország javára történő módosítását irányozták elő. Macartneynak külön szívügye volt Erdély, ezt egy közép-európai konföderáció nemzetiségi kantonokból álló önálló egységeként képzelte el. Az újabb párizsi békekonferencián azonban e négy szakértő nem kapott szerepet, ráadásul az Egyesült Királyság hangja is alig volt hallható. Emellett mind a négyük aktív befolyása megszűnt a brit külpolitikában – ez azonban nyereség volt az akadémiai életben. Beretzky érthető rokonszenvvel mutatja be Macartney 1946 utáni történetírói munkásságát és az 1956-os forradalommal kapcsolatos megnyilatkozásait. Az 1970-es évektől Magyarország hivatalosan is elismerte a tevékenységét, sőt halála előtt akadémiai tagságát is visszaállította; igaz, ez elsősorban Ránki György érdeme volt. Halála után Macartney megkapta azt az elégtételt is, hogy korábbi barátja, majd ellenfele, R. W. Seton-Watson egyik fia, Hugh, aki nem osztotta apja elfogultságait, méltatta munkásságát.

A szerző mind a négy „hőse" életútját nyomon követi egészen az 1980-as évekig. Ennek során számos ismeretlen, sőt meglepő adattal találkozunk. Ilyennek tekinthető Steed 1945 utáni magatartása, a szovjet politikával szembeni engedékenysége, ami azonban 1950-re éles kritikává változott.

A könyv értékét növelő színfolt a szereplők által írt, illetve a róluk szóló, a magyar kiadásban kitűnően lefordított versek közlése. Az angol kiadás fedőlapja: a négy szereplő kilenc könyvének gerince pedig telitalálat – az ötlet a szerzőé. Ugyancsak neki köszönhető, hogy a Közép-Európa 20. századi történetével foglalkozó külföldi kutatók és érdeklődők – annyi egyoldalú, az utódállamok javára elfogult könyv után – végre tárgyilagos értékelést olvashatnak kontroverziális témák brit vizsgálóiról. Toynbee és Macartney munkásságának jobb ismerete ellensúlyozhatja Steed és főként Seton-Watson immár évszázados hatását.

A szerző a tudományosság követelményeinek messzemenően megfelelve, olvasmányos stílusban írta meg könyvét, ezért a történész szakma mellett a magyar sors iránt behatóan érdeklődő olvasók is haszonnal forgathatják, és – ha készek rá – fontos tanulságokat vonhatnak le belőle. Megszívlelendő a szerző konklúziója: Steed, Seton-Watson, Toynbee és Macartney zseniális meglátásaikkal és súlyos tévedéseikkel egyaránt segíthetnek abban, hogy saját történelmünkről előítéletektől és szenvedélyektől mentesen tudjunk gondolkodni. John Stuart Mill szavaival: „Aki csak a saját oldalát ismeri ügyének, az még keveset tud. [...] De ha ugyanilyen kevéssé tudja megcáfolni az ellenkező oldal érveit, sőt ha még azt sem tudja, hogy melyek azok, akkor nincs alapja arra, hogy bármelyik véleményt is előnyben részesítse." (John Stuart Mill: *On Liberty*. London 1864. 67.)

Jeszenszky Géza

Szécsi Árpád

RENDSZERVÁLTÓ MOZGALOM

A Magyar Demokrata Fórum előzményei és korai története, 1979–1990

(RETÖRKI könyvek 51.)

RETÖRKI, Bp. 2023. 487 oldal

E sorok szerzője történészként és politológusként szerzett tapasztalatai alapján állítja, hogy a jelenkortörténet-írás (*Zeitgeschichte*) egyike a legnehezebb történészi műfajoknak. A jelenkorral foglalkozó historikus munkáját számos probléma hátráltat(hat)ja. A téma szempontjából releváns források gyakran csak korlátozottan hozzáférhetőek (például személyiségi jogi, adatvédelmi okokból), az egyéni és kollektív emlékezet pedig még a távolabbi múlt történéseit illetően sem nevezhető letisztultnak, nemhogy az egy emberöltővel ezelőtti események vonatkozásában. Ráadásul mivel a vizsgált jelenkori történések szereplői kortársaink, a kutató soha nem lehet biztos abban, hogy megállapításai nem sértenek-e – akár akaratlanul is – valamilyen egyéni érzelmet vagy érzékenységet.

A fenti akadályok ellenére – szerencsére – egyre több kutató foglalkozik a rendszerváltás történetével, amely még tekinthető a jelenkor részének, de legalábbis a magyarországi jelenkort elindító eseménysorozatnak. E kutatási irányba illeszkedik Szécsi Árpád politológusnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara (ELTE ÁJK) megbízott előadójának a monográfiája, amelyben a rendszerváltás időszaka egyik legjelentősebb politikai szervezetének, az 1987-ben mozgalomként zászlót bontó, majd gyorsan párttá szerveződő Magyar Demokrata Fórumnak (MDF) a történetét mutatja be. A könyv már első pillantásra is impozáns: a 25 oldalas forrásjegyzék – amely a felhasznált szakirodalom, a levéltári és *oral history* forrásanyag tételei mellett 29, a szerző által (mások mellett Andrásfalvy Bertalannal, Bíró Zoltánnal, Bihari Mihállyal, Csoóri Sándorral, Fekete Gyulával és Kiss Gy. Csabával) készített interjú jegyzékét is tartalmazza –, a több mint 1700 lábjegyzet, valamint a bőséges névmutató egyaránt az elvégzett kutatómunka mélységéről és alaposságáról tanúskodnak, miközben a könyv ízléses borítója is kedvező benyomást kelt az olvasóban.

Szécsi Árpád az ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskolájában 2022-ben megvédett disszertációját formálta könyvvé. Bár érezhető az MDF alapítói iránti tisztelete, a szerző társadalomkutatóként mindvégig távolságot tart könyve tárgyától, és elkerüli az érzelmi „bevonódást" a Kádár-korszak politikai és eszmei ellenzékének történetébe. Annál is inkább értékelhető ez az attitűd, mert a távolságtartás időben közeli témák esetében mindig nehezebb, mint akkor, amikor a kutató évszázadokkal korábbi eseményeket vizsgál. Szécsi beépítette könyvébe a politológia, a szociológia, sőt a szociálpszichológia látásmódját és módszertanát is, amiről a releváns társadalomtudományi munkák (például Bihari Mihály, Andorka Rudolf, Angelusz Róbert, Csepeli György, Csizmadia Ervin és Tardos Róbert műveinek) ismerete, valamint olyan fogalmak értő használata tanúskodik, mint a „csoport" vagy az „informális kiscsoport" (195.). Ugyanakkor a szerző – megítélésem szerint szerencsés módon – nem bonyolódik bele azokba a terminológiai kérdésekbe (rendszerváltás/rendszerváltozás), amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül a mozgalom és azt alkotó kiscsoportok történetéhez.

A szerző az MDF történetét az 1970-es évek történéseitől indítja, és az 1990-es országgyűlési választás eredményeinek ismertetésével, valamint a kampány sikertényezőinek számbavételével zárja le, hiszen a kormánypárti pozíció már új szakaszt jelent minden politikai párt és mozgalom történetében. A szerző vállalt hívószava a „mozgalom", azaz tárgya mindvégig az MDF történetének mozgalmi korszaka, leszámítva a könyv utolsó fél fejezetét, az 1989 őszétől

1990 tavaszáig tartó, már az átmenethez, a pártidentitás formálódásához köthető időszak bemutatását. A „mozgalmiság" perspektívájából, az előzmények iránti kíváncsiságból fakad, hogy Szécsi a bevezetőben leszögezi, hogy nem tér ki olyan kérdésekre, mint az MDF programja vagy Antall József szerepe (bár utóbbiról mégis ír érintőlegesen a könyv lapjain). A döntés szerencsésnek tekinthető egyfelől, mert mindmáig nem eléggé közismert, hogy a sikeres pártok nem önmagukban léteznek, hanem szervesen beágyazódnak a társadalomba. Minden párt megalakulását szükségszerűen megelőzi egy mozgalom léte, amely hatással van a párt eszmeiségére és programjára. A döntés ugyanakkor kritizálható is: az MDF 1989 októberében kiadott programjának vagy az országgyűlési választások időszakában használt kampányretorikának az elemzése rávilágíthatott volna arra, hogy mennyiben tartott ki a párt a mozgalmi időszakban vallott társadalmi nézetei mellett.

Szécsi az MDF előtörténetét mélyen beágyazza a Kádár-korszak azon civil mozgalmainak sorába, amelyek magukra vállalták a két háború közötti népi mozgalom eszmei hagyományainak őrzését és továbbörökítését. Meggyőzően érvel amellett, hogy az MDF története nem érthető meg az informális kis baráti körök, klubok és asztaltársaságok (például a Nagy Népi Hurál néven szerveződött asztaltársaság), valamint a formális intézmények (az Írószövetség, a Bethlen Gábor Alapítvány) és a folyóiratok (a kecskeméti *Forrás*, a szegedi *Tiszatáj*, a pécsi *Jelenkor*, valamint a *Hitel*) nélkül, ezek háromszögéből érkeztek ugyanis azok az írók, költők, irodalom- és művelődéstörténészek, akik később az MDF alapítói lettek.

A *Bevezetés*, valamint *A kutatás és a kötet témája, forrásai* című fejezetek után Szécsi három fejezetben ismerteti a népi ellenzék Kádár-kori formálódását, egészen az 1985-ös monori találkozóig. Ezt követően az MDF előtörténetét tárgyalja a lakitelki találkozóig, majd az MDF megalakulásáról és korai időszakáról ír; végül a munka egy rövid *Összegzés*sel zárul.

Az első fejezet (*Az MDF mozgalmi gyökerei, szellemi-politikai előzményei*) a napjainkban népszerű „alulnézeti történelem" megközelítésének alkalmazásaként is fölfogható, különösen a népi ellenzék és a hatalom viszonyának vizsgálata esetében. Az elnyomott vagy periférikus társadalmi csoportok szemszögének érvényesítése lehetőséget ad a kutatónak arra, hogy cselekvő erővel és kezdeményezőképességgel ruházza föl az „elnyomottakat" vagy a „marginalizáltakat". E körbe a népi mozgalom is beletartozik azáltal, hogy a pártállami rendszerben mellőzött csoportokat képviselte (kezdetben a parasztságot, aztán a téeszesített parasztság részben ipari munkássá vált utódait, majd a határon túli magyarságot is). Szécsi szerint a klubok, asztaltársaságok, formális társadalmi szervezetek egy, a „nemzeti sorskérdésekkel" (népességfogyás, falvak elöregedése, munkavállalói önkizsákmányolás) megküzdeni akaró szellemi elit „inkubátoraként" szolgáltak, hozzájárulva a rendszerváltás egyik feltétele, a nemzet ügyeivel foglalkozó lelkiismeretes politikai elit kialakulásához. E fejezet talán egyetlen vitára késztető állítása az, amely a Magyar Szocialista Munkáspárt nemzethez való viszonyáról szól. A forrásjegyzékben nem található Pap Milán e szempontból fontos munkája, a *Párttal, a néppel – Eszmék és politikai mozgósítás a Kádár-korszakban* (Bp. 2021), amely árnyalhatta volna azt a túlzottan kategorikus kijelentést, miszerint a párt érzéketlennek bizonyult a nemzettel kapcsolatos problémák, illetve a nemzeti öntudat kérdése iránt. Pap könyvéből ugyanis kiderül, hogy a párthoz közeli értelmiségi fórumokon élénk viták folytak a „szocialista hazafiság", a patriotizmus és a nemzeti érzés fogalmáról, valamint azok tartalmáról és mélységéről. Érthető azonban, hogy a népi ellenzék képviselői nem elégedtek meg a „szocialista hazafiság" és a szülőföldszeretet fogalmának azzal a leszűkítésével, amely a kádári vezetést jellemezte, és amely két témában – 1956 és a határon túli magyarság – könnyen hitelteleníthető volt.

Szécsi munkájának egyik erénye, hogy nem túlozza el az úgynevezett „népi" és „demokratikus" ellenzék közötti ellentétet; ellenkezőleg, mindig mértéktartóan hangsúlyozza a két ellenzéki csoport közötti személyi és eszmei átfedéseket. Végső soron azonban mégiscsak a

„demokratikus" ellenzéktől való elszakadás vezetett el a lakitelki sátorban az MDF megszerveződéséhez. Erről a folyamatról, valamint a „népieknek" a hatalomhoz és az ellenzék különböző csoportjaihoz való viszonyáról szól a második fejezet (*Az MDF közvetlen előtörténete*). A találkozások, egyeztetések leírása, az érintettek álláspontjának ismertetése, a tárgyalások bemutatása néhol talán túlzottan hosszadalmasra sikerült; emellett az arányok több esetben is fölborulnak, például a második monori találkozóról szóló egyeztetések nagyobb figyelmet érdemeltek volna, mivel fajsúlyosabbak voltak, mint maguk a történések. Szécsi munkája leletmentésként is fölfogható, hiszen weberi ideáltipikus hőse, az irodalmárból lett politikus karaktere napjainkra eltűnt. Módszertani szempontból kiemelhető igényessége, elsősorban az, hogy mindig ügyel a kontrollforrások használatára. Miként az első fejezetben, itt is megmutatkozik a szerző érzéke az összefonódó személyi hálózatok fölvázolásához.

A harmadik fejezet (*A Magyar Demokrata Fórum megalakulása és korai időszaka*) az intézményesülés, a párttá alakulás időszakát tárja az olvasók elé. Ez a fejezet áll időben legközelebb a rendszerváltáshoz, erről született a legtöbb földolgozás, és – talán ezért – ez a fejezet az előző kettőhöz képest jobban követi az eseménytörténetet. A szerző részletes leírást ad az MDF országos szerveződéséről, és kísérletet tesz társadalmi bázisának körülhatárolására is. Kifogásolható azonban az Antall József nevével fémjelzett (kereszténydemokrata gyűjtőpárti) fordulat jelentőségének bagatellizálása, valamint az MDF-program elemzésének teljes negligálása. Antall és az MDF-alapítók ideológiai karakterének összehasonlítása is érdemelt volna egy alfejezetet. Szécsi érdemeként kell ugyanakkor kiemelni, hogy nem feledkezik meg a határon túli perspektíváról: az események ismertetését nem szűkíti le Magyarországra, és bemutatja az MDF erdélyi segélyszállítmányának történetét is, mint olyan akciót, amely hozzájárult az MDF belső kohéziójának és mozgalomjellegének megerősítéséhez.

Összességében Szécsi Árpád munkája úttörő abban a tekintetben, hogy szerzője egy rendszerváltás kori magyar párt története keretében a társadalomtudományok fogalomkészletét és módszertanát a történettudomány eszköztárával ötvözi. Bár a szerző hatalmas anyagot mozgat meg, rengeteg nevet vonultat fel, az események több szálon futnak a kötetben (Írószövetség, ellenzéki mozgalmak, pártközpont, független informális körök), és az interdiszciplinaritás jegyei is felismerhetők benne, az elbeszélés mégsem válik töredezetté. Mindezek alapján Szécsi Árpád munkája nemcsak az MDF korai történetének alapos feltárását nyújtja, hanem értékes módszertani tanulságokkal is szolgál. Nem utolsósorban a szerző készségeit is dicséri, különösen azt a tudását, hogy miként lehet egy sokrétű eseménysort áttekinthetően elbeszélni.

Paár Ádám

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Borsos Mátyás, PhD-hallgató
KRE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Felföldi Szabolcs PhD, egyetemi adjunktus
SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Fodor Pál az MTA doktora, kutató professor emeritus, c. főigazgató
ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet, Budapest

Gulyás László Szabolcs PhD, habil. főiskolai tanár
Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet, Nyíregyháza

Jeszenszky Géza CSc, egyetemi magántanár, Budapest

Kovács Janka PhD, tudományos munkatárs
ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet, Budapest

Molnár Antal az MTA doktora, tudományos főigazgató-helyettes, kutatóintézeti igazgató, egyetemi tanár
ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet, Budapest
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

P. Szabó Béla CSc, egyetemi tanár
DE ÁJK Jogtörténeti Tanszék, Debrecen

Paár Ádám PhD, főmunkatárs, megbízott előadó
Méltányosság Politikaelemző Központ, Budapest
PPKE BTK Nemzetközi és Politikatudományi Intézet, Budapest

Végső István, segédlevéltáros
MNL Országos Levéltára, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES 200 – SCIENCE AND PROFESSION

Szabolcs Felföldi: Travelers, Scholars, Academics. The Hungarian Academy of Sciences and Hungarian Orientalists in the Nineteenth Century 193

Béla P. Szabó: The Hungarian Academy of Sciences and Legal Science in the Age of Dualism (1867–1918) 225

Janka Kovács: Psychiatric Institutionalization and Knowledge Transfer. The Reception of the Therapeutic Asylum Model in Nineteenth-Century Hungary 285

ARTICLE

Pál Fodor – Antal Molnár: Serbian Orthodox Monasteries in Southern Hungary According to the Ottoman-Turkish Defters (1554–1580) 323

BOOK REVIEWS

C. Tóth Norbert: Dózsa György. Kultusz és történelem (*László Szabolcs Gulyás*) 379

Balogh Máté: Batthyány I. Ádám dunántúli kerületi főkapitányhelyettesei. Középnemesi katonai karrierek a 17. századi Dunántúlon (*Mátyás Borsos*) 382

Szécsényi András: Cserelág er. Magyar zsidó deportáltak Bergen-Belsenben és azon túl (1944–1945) (*István Végső*) 385

Beretzky Ágnes: A nemzeteszme brit szemmel. H. W. Steed, R. W. Seton-Watson, A. J. Toynbee és C. A. Macartney Kelet-Közép-Európáról (1903–1978) (*Géza Jeszenszky*) 388

Szécsi Árpád: Rendszerváltó mozgalom. A Magyar Demokrata Fórum előzményei és korai története, 1979–1990 (*Ádám Paár*) 391

AUTHORS OF THIS ISSUE 395